

ISSN 1563-0323, eISSN 2618-0782

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҮЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№1 (181)

Алматы
«Қазақ университеті»
2021

KazNU Science · КазУУ Фылымы · Наука КазНУ

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №1 (181) наурыз

04. 05. 2017 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген

Күзділ № 16497-Ж

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Ибраева Ж.К., ф.ғ.д., профессор м.а. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Джолдасбекова Б.У., ф.ғ.д., профессор (ғылыми редактор)
(Қазақстан)
Досанова А.М., PhD, аға оқытушы (ғылыми редактордың орынбасары) (Қазақстан)
Адилбаева У.Б., ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Алимтаева Л. Т., ф.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)
Баянбаева Ж.А., ф.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)
Аймагамбетова М.М., PhD, доцент м.а. (Қазақстан)
Мадиева Г.Б., ф.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Темірболат А.Б., ф.ғ.д., профессор (Қазақстан)
Саткенова Ж.Б., ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Таттимбетова Қ.Ә., PhD, доцент м.а. (Қазақстан)
Донна Орвин (Donna Orwin), доктор, профессор, Торонто университеті (Канада)
Евдокимова С.Б., PhD, доцент, Браун университеті (АҚШ)

Жаң Жин Жин (Jean Zhin Zhin), доктор, профессор,

Пекин ұлттық орталық университеті (Қытай)

Барабаш В.В., ф.ғ.д., профессор, Ресей халықтар достығы университеті (Ресей)

Морхе Пост (Margje Post), PhD, доцент, Берген университеті (Норвегия)

Насие Йылдызы (Nasiye Yildiz), доктор, профессор, Гази университеті (Түркія)

Риверс Уильям П. (Rivers William P.), доктор, профессор, Ұлттық кенес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту (АҚШ)

Кайс Амер Кадим (Kais Amer Kadhim), доктор, қауымд. профессор, Сохар университеті (Оман Сұлтанаты)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Тонкер А., оқытушы (Қазақстан)

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауга арналған.

Жоба менеджери

Гүльмира Шаккозова

Телефон: +7 701 7242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:

Гүльмира Бекбердиева

Агила Хасанқызы

Компьютерде беттеген

Айгул Алдашева

ИБ № 14421

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 14,25 б. т. Тапсырыс № 3685.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2021

1-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 1
LITERARY CRITICISM

Раздел 1
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Ж.Б. Джалахова* , **Б.У. Джолдасбекова**

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
*e-mail: zhannadz161@gmail.com

АВТОРСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ В РОМАНЕ М. ЗЕМСКОВА «СЕКТАНТ»

В статье проанализирована поэтика романа М. Земкова «Сектант», раскрыты значимые особенности и принципы нового методологического направления в литературе современности, так называемого «нового реализма». В рамках этого анализа показана типология героев «нового реализма», представленного в данном романе, большое внимание уделено эстетике изображения галереи новых героев, особенно Ивана и Давида, подвзывающих на ниве духовных поисков, в том числе и искомого сатори – просветления. Эти герои показаны писателем и раскрыты как маргиналы особого типа, находящиеся на культурном перепутье Запада и Востока, мнящие себя сверхчеловеком по ту сторону Добра и Зла, совершенно не задумывающиеся перед совершением тяжкого преступления – убийства. Это особый тип современных людей с ницшеанской духовной подоплекой, ищащие в духовности Запада и Востока только личную мотивацию для культивирования своего эго. Также рассматривается вопрос о соотношении реальной личности и образа автора в литературном произведении. Особенно актуально это проявляется в автобиографической литературе, где автор и герой максимально приближены друг другу, но в большинстве случаев не идентичны. В новом литературном процессе Казахстана возникают новые художественные направления, одно из которых можно условно назвать интеллектуальным, оно отражает характерное для современной литературы усиление аналитического начала. Для таких произведений характерен рассказ от первого лица, сохраняющий особенности речи главного героя, герои остальные представлены через фокус его восприятия. Личность автора сознательно умалывается, его индивидуальность проявляется только в выборе героя, что наиболее ощутимо при наличии в произведении феномена «текста в тексте».

Ключевые слова: «новый реализм», роман, интеллектуальная проза, автор, герой, симулякр, сюжет.

Zh.B. Dzhalamova*, B.U. Dzholdasbekova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: zhannadz161@gmail.com

Author's reflection in the novel «Sectarian» by M. Zemskov

The article analyzes the poetics of M. Zemskov's novel Sectarian, reveals the significant features and principles of a new methodological direction in the contemporary literature, so-called new realism. Within the framework of this analysis the typology of the heroes of the new realism presented in this novel is shown, much attention is paid to the aesthetics of new heroes, especially Ivan and David, who struggle in the field of spiritual quests, including the sought-after satori – enlightenment. These heroes are shown and disclosed as marginals of a special type, who are at the cultural crossroads of West and East, imagining themselves to be a superman on the other side of Good and Evil, who do not at all think about committing a serious crime – murder. This is a special type of modern people with a Nietzschean spiritual background, looking in the spirituality only for personal motivation to cultivate their ego. The article shows relationships between real persons and the author's image in a creation of literature. It reveals importantly autobiographical literature, where the author and protagonist close to one another, but in most cases are not identical. In the new literary process of Kazakhstan, new artistic trends arise, one of which can be arbitrarily called intellectual, it reflects the strengthening of the analytical principle, characteristic of modern literature. The text explains itself and fluctuates between the narrative itself and the auto-commentary. Such works are characterized by a first-person narrative that preserves the features of the main character's speech, the rest of the characters are represented through the focus of his perception. The author's personality is deliberately diminished, his personality is manifested only in the choice of a hero, which is most noticeable in the presence of the phenomenon of «text in text» in the work.

Key words: «new realism», novel, intellectual prose, author, hero, simulacrum, plot.

Ж.Б. Джаламова*, Б.Ө. Жолдасбекова,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы к.
*e-mail: zhannadz161@gmail.com

М. Земсковтың «Сектант» романындағы авторлық қөрініс

Мақалада М. Земсковтың «Сектант» романының поэтикасы талданады, «жанра реализм» деп аталатын қазіргі заман әдебиетіндегі жаңа әдіснамалық бағыттың маңызды ерекшеліктері мен принциптері ашылады. Осы талдау аясында романда ұсынылған «жанра реализм» кейіпкерлерінің типологиясы көрсетіледі, жаңа кейіпкерлер галереясының, әсіресе Иван мен Давидтің далада күресіп жатқан галереясының эстетикасына, рухани ізденістер, соның ішінде ізdegен сатори – ағартушылыққа көп көніл бөлінеді. Бұл кейіпкерлерді жазушы Батыс пен Шығыстың мәдени қызылысында тұрған, өздерін Ізгілік пен Зұлымдықтың екінші жағында астам адам ретінде елестететін, кісі өлтіруді мұлдем ауыр қылмыс деп ойламайтын ерекше типтегі маргиналдар ретінде көрсетеді. Бұл Батыстың және Шығыстың руханилығына өз нәпсісін өсірудің жеке мотивациясы үшін ғана қарайтын, нищелік рухани астары бар қазіргі заманғы адамдардың ерекше типі. Мақалада әдебишишығармадағы автор образы мен шынайы тұлғаның арақатынасы мәселесі қарастырылады. Осы мәселе әсіресе, автобиографиялық әдебиетте айқын аңғарылады, онда автор мен қаһарман бір-біріне тым жақын, бірақ көп жағдайда бірдей емес. Қазақстанның жаңа әдеби процесінде заманауи көркемдік бағыттар пайда болуда. Соның бірін интеллектуалды деп атауға болады. Ол қазіргі заманауи әдебиетке сай аналитикалық бастаудың күшеюінің мысалы. Мұндай шығармаларға әңгіменің басты кейіпкердің сөйлеу ерекшелігін көрсететін, ал басқа кейіпкерлер басты кейіпкердің көзімен қабылданатын және түсіндірілетін – бірінші жақтан берілуі тән. Автордың тұлғасы әдебій төмөндейді, оның ерекшелігі тек кейіпкерді таңдауда көрінеді. Бұл шығармадағы «текст ішіндегі текст» феномені болғанда аса қатты сезіледі.

Түйін сөздер: жанр, роман, интеллектуалды проза, автор, кейіпкер, симулякр, сюжет.

Введение

Начало XXI века ознаменовано заметными изменениями в казахстанской литературе, которые обусловлены, с одной стороны, самой ситуацией «рубежа веков» (в переходные эпохи чаще всего происходит смена художественных парадигм), с другой – с начавшимися в конце 1980-х годов социально-политическими изменениями в стране. В казахстанской литературе появляются совершенно новые молодые авторы, которые родились в советскую эпоху и в связи с быстрым изменением истории постепенно отошли от социалистического реализма. Эти авторы тонко чувствуют резкую дисгармонию в обществе, в настроениях и душах своих современников. Происходит переосмысление истории, философии, морали. Для этой литературы характерны совершенно новые темы и герои, освобождающиеся от прошлых иллюзий, но в то же время ищущие в себе память предков и духовные традиции. Развитие реализма было предопределено социально-историческим контекстом: авторы стремились воссоздать в своих произведениях современность, отразить знаковые для начала века проблемы. В эпоху глобализации литература фокусируется на личности и общечеловеческих ценностях, что характерно для реализма. Возвращается классический реализм

(неореализм), который как считает Насрутдинова Л.Х., «понимается прежде всего, как живое явление современной литературы, занимающее пограничное положение между так сказать, традиционным реализмом с его типическими характеристиками в типических обстоятельствах и постмодернизмом, а также другими авангардными течениями. Появление такого компромиссного пути между традиционализмом и постмодернизмом продиктовано логикой развития современной литературы и не только русской» (Насрутдинова, 1999:3). «Термин «новый реализм» с самого начала нулевых стал предметом бурных споров и дискуссий на страницах газет и литературных журналов. Еще до публикаций 90-х годов появились статьи литературоведов, обозначивших серьёзный методологический кризис в науке, что особенно заметно проявилось при сопоставлении неореализма рубежа XIX–XX вв. и современного. Вопрос тщательно разработан в трудах В.А.Келдыша (Келдыш, 2000), У.К. Абишевой (Абишева, 2006), Т.Т.Давыдовой (Давыдова, 2011) и др. Стремление молодого поколения писателей и критиков сформировать новое литературное направление базировалось на пре-небрежении к постмодернизму, и шире – на отрицании старой позиции» (Калита, 2016). Такие параметры, как новый герой, живущий в поликультурной атмосфере мегаполиса, демифологи-

зация тоталитарного прошлого, эксперименты и новаторство художественной поэтики, постижение внутреннего пространства героев, раскрытие остроактуальных проблем современности ориентированы на массового читателя. Исследователь Хесле утверждает, что «всякий, кто хочет понять современный мир, едва ли достигнет своей цели, не постигнув логики кризиса идентичности» (Хесле, 1994:114). По мнению Хомякова, автор действительно стремится показать быстро изменяющуюся реальность. Авторский замысел прослеживается в автобиографичности произведений. Часто автор выступает в роли главного героя, в судьбе которого прослеживаются настоящие факты собственной жизни, творчески переосмыслиенные. «Одним из заметных начал «нового реализма» является интерес молодого писателя к собственной жизни. Становится важным соотнесение с коллективным опытом современности, затрагивающий и личную биографию, поиск нового героя, соответствующего запросам времени и в контексте утверждения новых жизненных начал» (Хомяков, 2019:50).

Эксперимент

Есть писатели, остро ощущающие себя частью человечества, со всеми присущими ему страстями и заботами. Такой писатель работает на уровне резонанса с читателями. Ему нет нужды изучать людей, потому что человечество живет внутри него и достаточно рассказать о самом себе, чтобы попасть в такт с сердцами читателей. Одним из таких писателей является современный казахстанский писатель Михаил Земсков. Книги Михаила Земского, прежде всего о современных людях, которым не безразлична судьба будущего поколения. Вместе с тем его героям свойственна отчуждённость, отстранённость, механистичность, которые уже стали атрибутами современной урбанизированной жизни. Одной из главных и узнаваемых тем в творчестве писателя является тема познания герояем самого себя. Произведения писателя отличает глубокое осмысление основополагающих доминант общественного бытия, исследование глубинных противоречий человека и современного общества, города и культуры. Его роман «Сектант» был опубликован в России в 2010 году (Земсков, 2010). Сюжет этого романа основан на реальных событиях, когда сам писатель находился в духовном поиске и изучал различные практики личностного совершенствования. Роман рассказывает об экспедиции в Казахстан

в поисках текста Евангелия от Иоанна. Согласно легенде, оно находится в предгорьях Тянь-Шаня и конкретное местонахождение известно хранителю Малдыбаю. Возглавляет экспедицию Давид, учитель-гуру, владеющий запретными эзотерическими знаниями. В его группе находятся и последователи и ученики, стремящиеся познать самих себя и овладеть «новыми практиками». Повествование ведется от лица Ивана. Он бежит из Москвы, в которой ощущает психологический дискомфорт. Главный герой романа – парень-фотомодель, оказывается в группе как бы случайно, но по мере развертывания фабулы становится ясно, что это предсказуемая неизбежность. Во время экспедиции вокруг него начинают происходить странные события, приводящие к фатальным последствиям и изменяющие его представления о мире. Писатель так охарактеризовал свой роман: это «абсолютно реалистичное произведение, ведь я написал его в жанре криминально-психологической драмы, которые, я надеюсь, еще и наведут читателя на кое-какие размышления. При этом читать «Сектанта», думаю, будет интересно. Во всяком случае, все, кому я давал его почитать, буквально глотали роман за ночь. Я бы сказал, что «Сектант» написан в стиле анти-Коэльо в том смысле, что у Коэльо путь к поиску своего духовного «Я» – это нечто возвышенное, прекрасное и легкое, хотя на самом деле все сложнее. Моя книга реалистичнее. Это соотношение красивых истин и жизни, а не сказки Коэльо для взрослых» (Земсков, 2009). Для творчества Михаила Земского характерны обращения к различным духовным знаниям и практикам, роман писателя вызывает определенные ассоциации. Здесь ломаются границы внешних и внутренних ощущений человека, время движется нелинейно). Повествование описывает «внутренний хаос» человека, где мысли и чувства главного героя находятся в пограничном состоянии, где смешиваются сон и реальная жизнь.. Авторское строение текста многоуровневое, в нем присутствует и история христианства, различные духовные практики и психологические тренинги, казахские национальные традиции. Название романа и жанр детектива являются определенным знаком в стремлении расширить и привлечь современную читательскую аудиторию. Внимание автора фокусируется на философской парадигме, психоанализе, описании сознательных и подсознательных процессов. «В немалой степени этому способствует использование автором принципа постмодернистской эстетики – принципа «двой-

ного кодирования», предполагающего адресацию одновременно к нескольким группам читателей с различным уровнем компетентности» (Репенкова, 2013:103).

Результаты и обсуждение

История молодого парня Ивана, являющегося повествователем в романе, тесно связана и с биографией самого писателя. Главный персонаж становится моделью типичного представителя современной молодежи. Он проходит путь поиска собственного «я» и обретения «нового знания и смысла». Земсков описывает проблему нереализованных надежд и пустоты, поэтому поиск и странничество помогает обрести новую жизнь, повышенный интерес к подсознательному и религии поможет молодым читателям сравнить себя с героями романа. Главный герой романа – молодой человек Иван, московский интеллигент, который находится в состоянии поиска самого себя. Он показан в живой и сложной рефлексии в отличие от других персонажей романа, потерянных в мире. Герой проводит свою жизнь в повседневных делах. Он совершенно инертен и пассивен. Он не стремится к достижению самого себя, материальные блага являются основой его человеческого существования. К будущему в него нет доверия, да и интерес к достижению самого себя не слишком значительный. Молодые герои определенно находятся на перепутье между культурами Востока и Запада. Главное, что он определяет для себя в данный момент – это интрига путешествия в Казахстан. Современный мир загадочен и непредсказуем, затерянное христианское Евангелие находится в степях Казахстана.

Безусловно, роман М. Земского «Сектант» – сложное в структурном и концептуально-смысловом отношении произведение. Его сложность обусловлена жанровой синтетичностью с признаками религиозно-философского и авантюрно-детективного романа. В этом отношении роман М. Земского находится в одном ряду с такими произведениями, как «Имя розы» Умберто Эко, «Алхимик» Пауло Коэльо, «Золотой храм» Юкио Мишимо, «Плаха» Чингиза Айтматова, «Мастер и Маргарита» М. Булгакова. Роман имеет внутренний смысловой и внешний сюжетный планы. Внешний событийный план, достаточно занимательный, он представляет мозаичную картину современного мира с его быстро меняющимися ландшафтами, картинами то большого города, то захудалого аула, то степи,

то гор. Эта событийная канва призвана изобразить динамический и в то же время рутинный мир молодого человека, по причине внутреннего неблагополучия пытающегося вырваться из психологического шаблона «одного и того же» то в среде бизнеса, то в аудитории, где читает лекции заезжий гуру, то в номере алматинской гостиницы, то в салоне мчащегося джипа. Этот событийный план сценически смонтирован, он достаточно рационален, оценочно точен, лексически выверен и порой даже скуп на средства, его задача – шаг за шагом разворачивать мотивационную цепь действий и реакций главного героя, неуклонно двигающегося к желаемому измененному состоянию психики – переживанию «свободы», в кастанедовском духе «остановки» сознания (внутреннего монолога). (Кастанеда, 1995: 173) К такому душевному изменению он шел под чутким и неусыпным руководством гуру – Давида, духовного маргинала, спекулятивно декларирующего мешанину классической йоги с буддизмом, суфизмом, учением Гурджиева, Кастанеды, манихейством. Его настойчивое внимание к Ивану объясняется тем, что в ученике он видит самого себя, того, кем он был до «просветления», когда осознал себя бодхисатвой (в языке романа – отверженным), тем, кто отверг нирвану ради сансары (колеса бытия). Давид объясняет этот шаг своеобразно, что в том состоянии он «увидел» бога и сделал осознанный шаг назад, то есть стал отверженным. Свету божественного мира он предпочел сочность бытия в материальном мире. Таково его объяснение отказа от бога. Здесь отчетливо проглядывает люциферовский мотив бунта против всевышнего.

«– Почему ты отверженный? – перебил я его.

– Потому что отверг. После долгих занятий медитацией мне была дана нирвана – единение с божественным. Но я отказался от нее и вернулся сюда.

– Почему?

– Все стремятся к бесконечному блаженству, божественному свету, познанию Бога. А я не хотел быть таким, как все. Не захотел Его и показал Ему кукиш, – рассмеялся он. – Пусть все в Нем находят свое начало и конец, а я – не хочу. Хочу бутербрюдик с черной икрой, например... Мы ведь с тобой, Иван, очень похожи – нам обоим всегда чего-то не хватает». (Земсков, 2010: 315)

Здесь есть еще один значимый мотив – не захотел «быть таким, как все». Разве это не обратная сторона того же упорного эго – гордыни? В Иване он увидел потенциал – особенную лич-

ность, способную сбросить с себя тяготы *эго*, прежде всего на морально-волевом плане. Здесь и проглядывает внутренний план, лейтмотивный показ психологического развития Ивана, его постепенной трансформации, как он из безвольного «маменькиного сыночка», живущего с греховным сознанием тяжкого проступка – случайного, неумышленного убийства, в конце концов, превращается в уверенного мастера, духовного воина, уже не сомневающегося в выборе добра и зла. Этот смысловой план произведения и является магистральной концептосферой, где формулируется сверхзадача романа – создать образ ментального движения вполне нормального человека с обычными нравственными задатками к типу нового ницшеанца, скрытого манихейского идеолога, осознанно выбирающего Зло по праву сверхчеловека.

Эволюционировавший Иван оказался способен без малейших колебаний убить учителя – то есть гуру. Личная, и радующая свободу от омрачающих душу сомнений «быть или не быть», от глубочайшей обусловленности рутинного человека, постоянно флюкутирующего между добром и злом, от проклятого комплекса подсознательной вины, первородного греха, – роковой ноши культурного человека, воспитанного императивами десяти заповедей – заветная цель для таких людей, как Давид, пестующих в себе задатки сверхчеловека. Эта цель настолько желанна, что даже смерть, как крайнее состояние для психики любого человека, рассматривается Давидом как ситуация, провоцирующая освобождение от рутинной и психологической несвободы человека современного социума, представляющего собой сплошной психологический штамп, не позволяющего себе великий катарсис переживания своего высшего «Я», *атмана*, по причине подсознательных грузов, страхов, боязней, предрассудков. Иван же, перешагнувший через свое старое «я», как и его наставник, моральный искуситель Давид, сильно отличается от айтматовского Авдия Каллистрата, князя Мышкина, даже от мечущегося Ивана Карамазова Достоевского. Авдий Каллистратов – убежденный и цельный в своей миссии альтруист. Таков и князь Мышкин. Ивану Карамазову не дано вырваться из терзающих и неразрешимых сомнений, поэтому его удел – безумие. Герой Земского же смог шагнуть по ту сторону Добра и Зла, потому что оказался под властью некой магической эйфории, переживания близости к нирване, ощущения свободы от своего *эго*. С иной точки зрения, он был опьянен иллюзией про-

светления, от которой предостерегали многие восточные учителя, в том числе и знаменитый Ошо, методики которого используют персонажи романа Земского для разрушения мнимого «я». Эти практики оказались действенны, потому что проходили в экстремальных условиях путешествия в азиатской степи, в условиях опасности и риска. Практики катарсиса, в которых участвовали ученики Давида, Иван, Сергей, Виталик, Айгуль, Оля, даже аульный старишок Малдыбай, так или иначе, подтолкнули Ивана к особо острому осознанию бытия. Тем не менее, Ивану помогло «освободиться» активное осознание того, что Давид, при всем его таланте, обаятельности, является изощренным преступником, совершенно безжалостным хищником. Об этом красноречиво говорит сцена убийства Виталика, где Давид показан в роли бесчувственного организатора преступления. Убийство человека ему нужно для наглядного урока – показа картины агонии умирающего человека, но за этим скрывается целый комплекс мотивов, где немалую роль играет и созерцание, своего рода садистское наслаждение происходящим:

«Смотрите на смерть физического тела. На кровь, на то, как оно дрожит и начинает агонизировать; на все его физические проявления. Одновременно с этим внутренним взором наблюдайте за всеми своими ощущениями, чувствами и мыслями... – продолжал говорить Давид». (Земсков, 2010: 272)

Еще до этого Иван узнал, что Давид давно находится в уголовном розыске. И это помогло ему, Иван оказался способным сбросить с себя магию личности Давида, проанализировать его слова и увидеть глубоко скрытую подноготную учителя, – закоренелое и демоническое *эго*, направленное на наслаждение своей властью над душами психологически закабаленных людей, над их судьбами, жизнью и смертью. Убей Учителя, разбей статую Будды, сожги храм, в который ты влюблен, – не забудем властный лейтмотив знаменитого романа Юкио Мисимы «Золотой храм», презентирующего дзен-буддийскую философию просветления. Этот же императив уничтожения кумира ради личного освобождения ощущается в данном романе М. Земского.

Психологически ущербными являются почти все персонажи романа «Сектант». Айгуль когда-то в США была брошена любимым человеком, вынуждена была сделать аборт, пережила тяжелый душевный кризис, Оля в детстве многократно была изнасилована и избита своим отцом, сексуальным маньяком, садистом. По-своему

были травмированы жизнью и Сергей, Виталик. Поэтому их тяга к учителю была искренняя, глубоко мотивированная личной историей. Все же Давид находит смерть, как освобождение от своей демонической личности, именно от рук своего же ученика, обнаружившего в себе задатки проницательности, волю действовать сейчас же без раздумий и сомнений, то есть Ивана. Парadox заключается в том, что говоря о смерти и подталкивая к ней учеников, прежде всего заторможенных и слабых, Давид «подготавливал» свою собственную смерть в лице таких импульсивных учеников как Иван, воспринявших скрытую часть учения, ту, которая вне слов, в сфере интуиции. В этом смысле смерть перехитрила хитрейшего из играющих людей. Все же в finale романа мы ощущаем намек на то, что место Давида займет Иван, мощно притянутый чувственными возможностями этой роли. «Ты такой же отверженный, сука...» – с божественно доброй и блаженной улыбкой произнес Давид в моем сне в ту ночь. «Ну и хорошо, – продолжал он, – а то еще столько вопросов остается... Например, опять же, что делать с физической красотой – Айгульки и всех прочих молодых девок?» Дальше в моем сне появились стройные полуобнаженные красавицы с длинными, до пояса, волосами, и сновидение закончилось яркой, необыкновенной поллюцией. Из меня вышло семя, и я проснулся. Началась совсем другая жизнь». (Земсков, 2010: 318)

Домinantной сюжетной интригой романа является поиск на территории Казахстана Евангелия от Иоанна в его несторианском варианте, то есть еретического текста. Это особая интригующая тема романа, в одном из фрагментов которого дается экскурс в историю несторианства, характеризуется главная его доктрина, учение о человеческой природе Иисуса Христа и обретения им божественной благодати в последующей мистерии. С точки зрения поэтики и философии романа актуальным является тема запретного, тайного Евангелия от Иоанна, чем-то существенно отличающегося от известного канонического варианта в Новом Завете. Как показано в романе, Евангелие могло оказаться в Центральной Азии по той причине, что некоторые тюркские народы приняли несторианство еще в 5 веке н. эры и исповедовали его до Узбек хана (XIII в.н.э.). Это достаточно известный исторический факт. Но Давида привлекает нечто иное, – а именно неканоническая, несторианская интерпретация истории превращения человека в Бога. В этой истории Давид нашел что-то глубо-

ко личное, что-то свое, объясняющее ему свой путь, возможно, Иисус как человекобог оказался ближе и понятнее ему, нежели богочеловек? Несторианская коллизия романа в рамках поэтики произведения непротиворечива, она хорошо согласована с историей текста и вполне отвечает как поэтике произведения «нового реализма», так и логике демонического характера такого маргинального героя, как Давид.

Герои романа – это новые герои, люди с личностной пустотой, подражатели. Охарактеризовать таких героев можно не с помощью персональных качеств, их характеристика определяется посредством маскировки под кого-то. Персонажи романа постепенно приобретают подобие симулякра. Реальность становится подобием чего либо, игрой, или копией изображения реальности. Исходя из современных представлений, мы живем в эпоху визуальности, где реальность подменяется симулякром, социальный строй – общество с иллюзией счастья, личность – конструктором. Согласно теории Ж. Бодрияра (Бодрияр, 2008) «симулякр – это копия, не имеющая оригинала в действительности, пустой образ, лишенный референта. Ж. Бодрияр выделяет три порядка симулякров, сменяющих друг друга параллельно изменениям закона ценности: «подделка» в классическую эпоху, «производство» в эпоху промышленной революции, «симуляция» в современном мире» (Бодрияр, 2008). В повседневной среде, в электронной форме быта, в виртуальной реальности нашей субъективности это выражается ощущением неподлинности (абсурдности) существования, ностальгическим мечтанием о контактах с живой природой, «реально-настоящих» временах, людях, вещах, событиях, поступках. С постоянным каждодневным чувством: «все неверно и неправильно», «нет, это все не так», «мне чего-то не хватает», проходит жизнь главного героя романа Ивана. Его профессия сама предполагает создание копий, образов, имитирующих реальность. «Приоткрой рот. Закрой рот. Руку в сторону. Естественнее. Еще естественнее. Держи взгляд. Еще. Естественнее. Еще энергии. Еще эмоций. Естественнее. Улыбка. Сексапильность. Расслабленность. Умудренность опытом. Снисходительность. Мудрость. Сексапильность. Приоткрой рот. Закрой рот. Естественнее» (Земсков, 2010:20). Присутствие личности не нужно. Симулякр даже в массовой культуре приводит к неразличению подлинного и видимого, реальных объектов и безымянных копий. Симулякр необходим для среднего пользователя, это знак

массовой культуры, предназначенный для большинства. Главный герой сам становится копией самого себя, не понимает собственной индивидуальности, чем он должен заниматься, как протекает его жизнь. Копии, маски, картинки и фотографии становится реальностью. Он надевает на себя различные культурные и социальные маски, пытаясь самоидентифицироваться. Иван сам становится симулякром, человеком, не имеющим собственного мнения и личности, он не воспринимает реальный мир, поэтому существующая реальность не воспринимается им адекватно. Так эти герои создают других персонажей, также примеряющих на себя маски в формате произведения.

В прозе Земскова актуализируется интерес молодого писателя к современной жизни, к частному опыту и действительности, через события личной биографии. Исследователь С. Беляков отмечает, что «Я» является главным героем едва ли не каждого новореалистического текста. Автор сливаются с героем, а проза превращается в мемуары» (Беляков: 2003). Новая действительность требует поиска нового героя, который соответствует запросам времени для обретения новых жизненных начал. Вместе с тем его героям свойственна отчуждённость, отстранённость, механистичность, которые уже стали атрибутами современной урбанизированной жизни. Поведение героя становится «ритуальным», жестовым, которое демонстрирует тип «искусственного» сознания. Основным смыслом путешествия становится постижение собственного «я» и освобождение через Смерть. Согласно теории Жана Бодрийара, смерть или страх, чувство вины могут подменяться. Происходит дублирование начала и конца, эйфория от симуляции (Бодрийяр, 2008). Симулякры становятся не просто знаками, в них скрыты и отношения социальные и скрытая власть. Восточная духовная практика, проповедуемая «гуро», который по его признанию нашел Бога, отвергает и презирает обыкновенную человеческую жизнь с ее неизбежными проблемами и чувствами. Смерть и жизнь – являются для героев романа важнейшими этапами человеческого бытия. Это одновременно все и ничто. Смерть может отнять человеческую жизнь, но и новая жизнь может возникнуть из ничего. «Если вы ищете способы расширения или изменения своего сознания, то самым ценным и уникальным опытом для вас будет нахождение рядом со смертью. Это может быть ваша смерть или смерть другого человека, просто смерть. Банальная бытовая смерть в чи-

стом виде без прикрас, без каких-либо эстетических или мифологических ассоциаций. Окружите себя смертью на некоторое время. Есть три способа познания Бога: через зрение – янтра, через слух – мантра и ощущения – тантра. Путь через ощущения – самый быстрый, а секс и смерть дают нам самые сильные ощущения в этой жизни. И если мы выбираем тантрический путь к Богу, то секс и смерть являются самыми эффективными инструментами на этом пути» (Земсков, 2010:31). Для гуру – Давида важно знать о том, что смерть неизбежна, потому что отношение к смерти определяется отношением к жизни. Поэтому одной из практик становится ритуальное убийство для постижения смысла жизни, ее осознанности, пограничное состояние выбора между жизнью и смертью позволит по-знать «новую жизнь». Этот страшный симулякр не содержит волшебства. Чудо возможно, если есть личности, воспринимающие его; чудо происходит в какой-то исторический момент, оно всегда привязано ко времени. Симулякр может быть реалистичен. Ж. Бодрийяр говорит о гиперреальности, когда смерть и жизнь четко разделяются, смерть становится симулякром, который превращается в подобие жизни, которую следует игнорировать, накопление благ и жажды жизни помогут избежать смерти. Чуда или оживления при таком разделении не происходит. Ж. Бодрийяр подчеркивает, что в симулякре нет того, что можно отнести его к бытию. «В мире знаков нет «заднего смысла», нет бессознательного (которое представляет собой последнюю, самую хитрую из коннотаций и рационализации)» (Бодрийяр, 2008:182). Такой симулякр – пустота жизни и пустота смерти – окончательная констатация смерти. Семиотическое представление о смерти – знак пустоты. Это воспринимается как этап особого духовного мира иллюзий – симуляков, вследствие чего перспективы действительности становятся неопределенными.

Отсутствие решимости, безволие характерны для Ивана. Герой воспринимает себя неадекватно, в негативном ключе. Он говорит о том, что не всегда понятен смысл поступков и происходящего, невозможно найти смысл в действиях Давида. Иван не может быстро перейти к активным действиям. Герой, в котором мы видим автора, делает много негативных поступков. Он может оказаться трусом, не готов к серьезным испытаниям и отношениям. Только когда возникает опасность для собственной жизни он начинает действовать. Он не способен любить женщину, в отношениях с ними он не видит ни-

какого смысла. Любовный сюжет не развивается, физиологическая привязанность занимает героев значительно больше, чем любовная. Для писателя чрезвычайно интересными становятся герои с не с определенной жизненной позицией, а человек с размытым сознанием, в поисках собственного пути и выбора.

Хотелось бы особо отметить аспект связи мотивов сна и смерти в романе. Сон может показать разнообразные психические состояния, взаимовлияние сфер подсознания и сознания. Каждая фантастическая или мистическая деталь может быть связана со снами. Автор описывает события во сне, как реально происходящие. У Земскова сон показывает душевные переживания героя, его юношескую травму. Иван, пытается покончить жизнь самоубийством, наглотавшись снотворных таблеток. «Месяц назад я выпил горсть таблеток какого-то снотворного, собираясь остановить жизнь. Не получилось – мало выпил. Потому что в минуты глотания таблеток чувствовал какую-то неуверенность. Неуверенность во всем: в том, что я делаю, в таблетках (те или не те), в окружающем мире (существует он или уже нет). Неуверенность размягчала мои члены. Замедляла движения – настолько, что я уснул» (Земсков, 2010:43). Только и во сне герой не чувствует себя свободным. Он снова и снова возвращается к истории своего непреднамеренного преступления. Сбив на машине девушку в юности, Иван сбегает с места преступления. Мать становится соучастницей, заставляя сына совершить этот поступок. Случайная смерть становится предвестницей сновидений и ощущением вновь неумолимо приближающейся смерти. «Я ведь сделал это «ненарочно», а скрыться и не помочь человеку меня заставила мама. К тому же удар был настолько сильным, что помогать наверняка было поздно и бессмысленно. Но мне стали сниться сны... Сны, в которых я снова сбивал кого-то на машине. Сны, в которых появлялась белая сумочка. Сны, в которых разными способами – ножом, из пистолета, с помощью яда – убивал людей. В тех снах я скрывался от наказания и в то же время мучился оттого, что оно меня не настигает» (Земсков, 2010:134). Переход в другие миры, где люди смогут стать настоящими, возможен по мнению Ивана только после сна или смерти. Он пытается вернуться в прежнюю жизнь, но засыпая видит странные сны, образы прошлого. Путь к достижению самого себя, герой пытается найти при помощи духовной практики. Он хочет пережить и отпустить от себя прошлое, чтобы развиваться даль-

ше. Смерть отступает, потому что герой осознает ее. «Истинное «Я» – его чаще всего называют душой – существует вечно в различных мирах. Наше физическое тело, разум, чувства, это – все это не более чем различные образы и проявления нашего физического тела. Чтобы увидеть истинное «Я», его нужно разотождествить со своими проявлениями – отделить от тела, от разума, от чувств. То, что мы понимаем под смертью, – как раз и есть такое разделение, и не более того. Наблюдая за смертью и разотождествляя истинное «Я» и физическое тело, вы можете постичь свое «Я» и освободиться» (Земсков, 2010:266). Уничтожение в человеке более слабого сильным, подчинение гуру, который путем воздействия различных духовных практик пытается взять на себя роль вершителя судьбы, с самого начала романа предопределено. Фатум-предопределение, предчувствие того, что должно случиться с героями предвосхищает само сюжетное развитие романа. По мнению гуру-Давида, человек, который не находит в себе силы осознать себя, не стать безразличным, обречен на уничтожение. Такое состояние освобождения доступно только «отверженным», которые живут в мире иллюзий-симуляков. Именно поэтому, Иван обретает настоящую свободу после убийства гуру-Давида. Как и в начале романа, он снова пытается покончить жизнь самоубийством, но теперь он может «разотождествляться», поэтому смерть не страшна ему. Опять же в finale романа, герой засыпает, но это сон перерождение, начинается новая жизнь. Роман не наталкивает читателя к серьезным размышлению, в нем обыгрываются технические приемы, присущие современной литературе. Автор вовлекает читателя к увлекательному чтению, осуществляет коммуникацию с ним, отсылая его к уже известным интертекстам: Евангелию, легенде о Коркуте, суфийским духовным практикам, медитациям. Это структурообразующий прием, который дополняет содержание текста. Роман этот – игра, «играют друг с другом персонажи, давно заигрался разум; играет (в философском смысле) и автор с читателем. Предлагая, между прочим, между строк, читателю выбрать, участвовать в тренинговой игре или же, если хватит духа, – встать рядом с автором и посмотреть на занимательное смертельное копошение» (Банников, 2010).

Заключение

Интеллектуальный читатель, увлеченный детективным сюжетом, не нуждается в прямых

отсылках к первоисточнику, здесь срабатывает принцип так называемой «двойной переадресации», характерный для произведений современной литературы. Для чего же герой ищет самого себя: «его не удовлетворяет бытие, окружающая жизнь и идеология, которую навязывают, а также прямолинейные ответы, которые дает общество» (Власенко, 2011). Существенной трансформации подвергаются многие традиционные ценностные представления. Эти черты неореализма: «документализм; фиксация как мельчайших моментов современности, так и нюансов душевных движений героя, часто, но не обязательно, тождественного автору; исповедальность; предельная художественная правдивость, искренность; традиционализм» (Рудалев, 2007), могут быть применены для характеристики произведений писателя. Своевременность творчества Земского, может быть определена следующими причинами: сменой художественной парадигмы, отходом от устоев соцреализма, возникновением нового периода в развитии национальной казахстанской литературы, сформированному новому типу мышления в русскоязычной прозе. Реализм может развивать в литературе и культуре достижения и типы художественного осмысливания действительности, формируя таким образом «твёрдую платформу для нового, многовекторного, развития искусства, чтобы на следующем витке вновь синтезировать эти векторы в гармоничное целое» (Серова, 2015:26). Часто в реалистическое повествование нового времени вплетаются элементы модернизма, экзистенциальной об разности. Роман «Сектант» своего рода особое интеллектуальное путешествие, позволяющее читателю самостоятельно интерпретировать смысловые центры произведения.

Многозначный контекст романа, с определенной интерпретацией Евангелия от Иоанна,

как известно, наиболее позднего и литературно обработанного, нежели другие Евангелия и апокрифы, с четко проявленным нравственным началом и проповедническим пафосом, бросает особый свет не только на психологию каждого из персонажей, Ивана, Давида, Сергея, Витальки, Айгуль, Оли, обнажая ее суть, но и на движение сюжета в целом, вполне тяготеющего к форме многозначной символической притчи. Ведь, в конечном итоге, в романе изображается своеобразное принесение человеческой жизни в жертву. То есть основа текста мифологическая и мистериальная, но возникают многочисленные ассоциации из аспектов восприятия этой истории кровавого жертвоприношения, совершенного, как показано, в наши дни. Раз Давид хладнокровно задумал и осуществил это жертвоприношение на глазах учеников, то во имя чего, с какой целью? По роману мы видим, что это не первое такое его действие. Насколько типичен Давид, как современник? Чем отличается это жертвоприношение от жертвоприношения в романе Ч. Айтматова «Плаха», где показано распятие на кусте саксаула безвинного Авдия Каллистрата? И одно из важных смысловых следствий этой истории – вопрос о том, насколько семантически значимо это умело изображенное движение героя от состояния страдающего «маменькиного сыночка» до уверенного в себе циничного и хладнокровного мастера-сектанта, то есть его превращение в законченного негодяя, изощренного садиста? В какой степени эта человеческая, все-таки не божественная, инволюция отвечает типологии «нового реализма», определенно заявленного в незаурядном романе М. Земского «Сектант»? Таким образом, концепция человека, созданная в романе Земского, полноценна и сложна, отвечает по всем параметрам современной художественной антропологии.

Литература

- Насрутдинова Л.Х. (1999) «Новый реализм» в русской прозе 1980-90-х годов: Концепция человека и мира: Автореф. дис...канд. филол. наук. – Казань. – 18 с.
- Келдыш В.А.(2000) Реализм и неореализм // Русская литература рубежа веков (1890 – начало 1920-х годов): в 2 кн. Кн. 1. М.: Изд-во Моск. ун-та. – 259–335 с.
- Абишева У.К.(2006) Неореализм в русской литературе 1900-1910-х годов : дис. ...докт. филол. наук. – 396 с.
- Давыдова Т.Т.(2011) Русский неореализм: Идеология, поэтика, творческая эволюция. – М.: Флинта. – 329 с.
- Калита И. (2016) «Новый реализм» русской литературы в зеркале манифестов XXI века. // Slavica Litteraria Электронный ресурс: <https://www.researchgate.net/publication/306381206>
- Хесле В. (1994) Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. // Вопросы философии, вып.10. – 112–124 с.
- Хомяков В.И. (2019) Новейшая русская проза: учебно-методическое пособие. – М.: Директ–Медиа. – 241с.
- Земсков М. (2010) Сектант. – М.: Эксмо. – 320 с.
- Земсков М. (2009) «Пишу в стиле анти-Коэль» // Электронный ресурс: <http://www.meta.kz/323931-mikhail-zemskov-pishu-v-stile-anti-kojelo.html>

- Репенкова М.М. (2013) Особенности литературного процесса в Турции конца XX – XXI века // Вестник Челябинского государственного университета, № 23 (314). Политические науки. Востоковедение. Вып. 14. – 102–109 с.
- Кастанеда К. Путешествие в Икстлан. Сказки о силе.– Киев: 1995, София, т.3.– 480 с.
- Беляков С. (2003) Дракон в лабиринте: к тупику нового реализма // Электронный ресурс: <http://magazines.russ.ru/ural/2003/10/bel.html>
- Бодрийяр Ж. (2008) Символический обмен и смерть // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. – <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3484/3488>
- Баников П. (2010) Сектант. Электронный ресурс: <http://proza.kz/ru/work/pdf/6512>
- Власенко О. (2011) В секту – за истиной. // Электронный ресурс: <http://expertonline.kz/a2024/>
- Рудалев А. (2007) Критик с позицией // Электронный ресурс: www.litrossia.ru/2007/50-51/02156.html
- Серова А.А.(2015) Новый реализм как художественное течение в русской литературе XXI века : дис. ... канд. филол. наук. – Нижний Новгород. – 290 с.

References

- Abisheva U.K.(2006) Neorealizm v russkoj literature 1900-1910-h godov [Neorealism in Russian literature of the 1900–1910s] : dis. ... dokt. filol. nauk. – 396 s. (in Russian)
- Bannikov P. (2010) Sektant. [Sectarian.] <http://proza.kz/ru/work/pdf/6512> (in Russian)
- Beljakov S. (2003) Drakon v labirinte: k tupiku novogo realizma [The Dragon in the Maze: Toward the Dead End of New Realism] <http://magazines.russ.ru/ural/2003/10/bel.html> (in Russian)
- Bodrijar Zh. (2008) Simvolicheskij obmen i smert' [Symbolic exchange and death.] <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3484/3488> (in Russian)
- Davydova T.T.(2011) Russkij neorealizm: Ideologija, pojetika, tvorcheskaja jevoljucija.[Russian neorealism: Ideology, poetics, creative evolution] – M.: Flinta. – 329 s. (in Russian)
- Hesle V. (1994) Krizis individual'noj i kollektivnoj identichnosti. Voprosy filosofii, vyp.10.[The Crisis of Individual and Collective Identity. Questions of Philosophy, issue 10] – 112–124 s. (in Russian)
- Kalita I. (2016) «Novyj realizm» russkoj literatury v zerkale manifestov XXI veka.[«New Realism» of Russian literature in the mirror of manifestos of the XXI century] Slavica Litteraria <https://www.researchgate.net/publication/306381206> (in Russian)
- Kastaneda K. Puteshestvie v Ikstlan. Skazki o sile [Journey to Ixtlan. Tales of Power].– Kiev: 1995, Sofija, t.3.– 480 s.(in Russian)
- Keldysh V.A.(2000) Realizm i neorealizm // Russkaja literatura rubezha vekov (1890 – nachalo 1920-h godov): v 2 kn. Kn. 1. [Realism and neorealism // Russian literature of the turn of the century (1890- the beginning of the 1920s): in 2 books. Book 1.] M.: Izd-vo Mosk. un-ta. – 259–335 s. (in Russian)
- Khomjakov V.I. (2019) Novejshaja russkaja proza: uchebno-metodicheskoe posobie [The newest Russian prose: a teaching manual]. – M.: Direkt-Media. – 241s. (in Russian)
- Nasrtdinova L.H. (1999) «Novyj realizm» v russkoj proze 1980-90-h godov: Koncepcija cheloveka i mira [«New Realism» in Russian Prose of the 1980s and 90s: The Concept of Man and the World]: Avtoref. diss...kand. filol. nauk. – Kazan'. – 18 s. (in Russian)
- Repenkova M.M. (2013) Osobennosti literaturnogo processa v Turcii konca XX – XXI veka Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, № 23 (314). Politicheskie nauki. Vostokovedenie. Vyp. 14. [Features of the literary process in Turkey at the end of the 20th – 21st centuries. Bulletin of the Chelyabinsk State University. No. 23 (314). Political science. Oriental studies. Vol. 14] – 102–109 s. (in Russian)
- Rudalev A. (2007) Kritik s poziciej [A critic with a position.] <http://www.litrossia.ru/2007/50-51/02156.html> (in Russian)
- Serova A.A.(2015) Novyj realizm kak hudozhestvennoe techenie v russkoj literature XXI veka [New Realism as an Artistic Movement in Russian Literature in XXI century]: dis. kand. filol. nauk. – Nizhnij Novgorod. – 290 s. (in Russian)
- Vlasenko O. (2011) V sektu – za istinoj [In a sect – for the truth] <http://expertonline.kz/a2024/> (in Russian)
- Zemskov M. (2010) Sektant. [Sectarian] – M.: Eksmo. – 320 s. (in Russian)
- Zemskov M. (2009) «Pishu v stile anti-Kojeľ'o» [«I write in the style of anti-Coelho»] <http://www.meta.kz/323931-mikhail-zemskov-pishu-v-stile-anti-kojelo.html> (in Russian).

Р.Ж. Есбалаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.
e-mail: roza-roza_78@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕФОРМАЦИЯ КӨРІНІСТЕРІ

Әдебиет – кез келгеннің қалауымен жаңалық ендіре салатын орта емес. Әдебиет – қоғамның айнасы. Мақалада бір сюжеттің төнірегіне бірнеше сюжетті кіріктіріп контаминациялық тәсілмен ұлттың табиғатын, мінезін, салт-дәстүрін, болмысын бейнелейтін Т. Нұрмажанбетовтің «Ата қоныс», М. Мағауинның «Қос ағаш», А. Алтайдың «Киллер сауысқан», Н. Дағытайдайұлының «Қанқызыл жалқын...», Д. Құаттың «Тас монша», О. Бекейдің «Атау-кере» шығармаларына талдау жасалады. Ұлттық құндылықтардың уақыт өте өзгеріске түсіүне алғандаған жазушылар әдеби жолмен үрпаққа жол ұсынды. Жоғарыда сөз еткен тұнындарға психологиялық, философиялық тұрғыдан үнілген сайын этнодеформациялық өзгерісті тани түсеміз. Қазіргі қазақ прозасында психологиялық деформацияланған образдар жиі кездеседі. Оның әртүрлі себептері де жоқ емес. Жоғарыда біз сөз еткен шығармалардан кейіпкер психологиясындағы ұлттық сананың ауытқуы мен оның себептері суреттелген. Сондай-ақ, төл әдебиетімізде бұрын болмаған сананың екіге жарылуы сипаты да қазақ прозасындағы психологиялық деформацияның көріністері. Әдебиетте бұл туралы көп зерттелмеді.

Этнодеформация көріністері әр кезең әдебиетінде байқалғанымен тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ прозасындағы көріну сипаты әлі сөз болған жоқ. Қазіргі қазақ прозасы мен прозадағы психологиязмді зерттеуде этнодеформация терминінің маңызы айрықша. Мақалада қазіргі қазақ прозасындағы психологиялық деформация көріністері жайындағы ізденістер мен талдау нәтижелері ұсынылады.

Түйін сөздер: прозадағы психологиязм, деформация, этнодеформация, этнодеформациялық мобилизация, әдеби талдау.

R.Zh. Yesbalayeva

Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan
e-mail: roza-roza_78@mail.ru

Manifestations of psychological deformation in modern Kazakh prose

Literature is not an ambiance in which everyone can innovate new information . Literature is the mirror of society. The article includes T. Nurmaganbetov's «Ata konyс», M. Maǵauin's «Kos agash», A. Altai's «Killer sauskan», N. Dautaevich's «Kankyzyl zhalkyn», which depicts the nature, character, customs and essence of the nation in a contaminated way, combining several plots around one plot. ... », D.Kuat's« Stone bath », O.Bokei's« Atau-kere ». Writers concerned about the change in national values over time and offered a way for generations in the literary way. The more we look at the above works from a psychological and philosophical point of view, the more we become aware of ethno-deformational changes. Psychologically deformed images are often found in modern Kazakh prose. There are many reasons for this. The above works describe deviations of national consciousness in the psychology of the protagonist and their causes. In addition, the nature of the split in consciousness, which was not previously in our original literature, is a manifestation of psychological deformation in Kazakh prose. Not much has been studied about this in the literature.

Although manifestations of ethno deformation in Kazakh prose were observed in the literature of each period, no special classification was carried out. The term ethno deformation has a special meaning in the study of modern Kazakh prose and psychology in prose. The article presents the results of research and analysis of manifestations of psychological deformation in modern Kazakh prose.

Key words: Psychologism in prose, deformation, ethnodeformation, ethnodeformation mobilization, literary analysis.

Р.Ж. Есбалаева

Международный казахско-турецкий университет
имени Ходжи Ахмеда Ясави, Казахстан, г. Туркестан
e-mail: roza-roza_78@mail.ru

Проявления психологической деформации в современной казахской прозе

Литература – это не та среда, в которой каждый может вводить открытие на свое усмотрение. Литература – это зеркало общества. В статье рассмотрены произведения «Ата қоңыс» Т. Нурмаганбетова, «Қос ағаш» М. Магауина, «Киллер сауысқан» А. Алтая, «Қанқызыл жалқын» Н. Даутаевича, в которых отражены природа, характер, обычай и сущность нации контаминационным способом, объединяя несколько сюжетов вокруг одного сюжета, проведен анализ произведений «Тас монша» Д. Куата, «Атау-кере» О. Бокей. Изменения национальных ценностей, и которые происходят со временем, беспокоят писателей и они обращаются к будущим поколениям литературным путем. Чем больше мы смотрим на вышеупомянутые работы с психологической и философской точек зрения, тем больше осознаем этнодеформационные изменения. Психологические деформированные образы часто встречаются в современной казахской прозе. Есть не мало причин для этого. Вышеупомянутые работы описывают отклонения национального сознания в психологии главного героя и их причины. Кроме того, природа раскола сознания, которого раньше не было в нашей оригинальной литературе, является проявлением психологической деформации в казахской прозе. Об этом мало что известно в литературе.

Хотя проявления этнодеформации в казахской прозе наблюдались в литературе каждого периода, специальной классификации не проводилось. Термин «этнодеформация» имеет особое значение в изучении современной казахской прозы и психологии в прозе. В статье представлены результаты исследования и анализа проявлений психологической деформации в современной казахской прозе.

Ключевые слова: психологизм в прозе, деформация, этнодеформация, этнодеформационная мобилизация, литературный анализ.

Kіріспе

Бұгінде қоғамдық даму мен қоғамдық сананың әр түрлі заңдылықтарын зерттеу барысында қалыптасқан алуан сипаттағы терминдер көп. Бірақ, олардың ұлттық сана өзгерістерін тексеруге методологиялық тұрғыда қатысы аз. Сол терминдік атауларды және ұғымдарды этнодеформация ұғымымен тіркестіргендеған философия, логика, психология немесе физика т.б. саладағы терминдік ұғымдардың мағынасы айқындалып, ұлттық сананың жаттану процестерін зерттеуге қабілетті бола бастайды. Мақаламызда сөз болатын этнодеформация терминінің негізгі мағынасы – ұлттық тектің, ұлттық сананың, ондағы дәстүрліліктің о бастағы жаратылышынан ауытқуы, алшактауы, ажырауы. Осы жағдайдаң қазіргі қазақ прозасында бейнеленуі, кейіпкер психологиясындағы этнодеформациялық жағдайлардың көрінісі мақаламыздың өзектілігін танытады.

Әдебиетте тәуелсіздік дәуірінен кейін тұған туындылардың қандай сипатта, қандай бағытта дамуы, көтерген тақырыптық-идеялық мәселелері қандай, көркемдік білігі, образдардың берілуі, кейіпкерлер психологиямінің сипатталуы сынды проблемаларға тоқталу мақала-

мыздың мақсаты болмақ. Сонымен қатар әдебиеттің қосылған жаңа туындылар жайында пікір айтып, теориялық талдаулар жасауды міндеттімізге кіргіздік.

Материал және әдістер

Мақаламыздың талдау жұмыстары үшін тәуелсіздік дәуінде жазылған бірнеше әңгімелер мен зерттеу еңбектері дереккөз ретінде пайдаланып, мақаламыздың проблемасын айқындауға септігін тигізді. «Этнодеформация» терминін әдебиетке алғып келген Ж.Әблөвтің еңбегін назарда ұстал, талдау жұмыстарын ұсындық. Қазіргі әдебиеттануғылымында прозадағы психологиямеге зерттеу жасап бірнеше монографиялық еңбектің авторы болған Г.Прәлиева еңбегі мақаламыздың класификациясын жасауда негізгі дереккөз болды. Шетелдік ғалымдардың еңбектерінде ұлттық құндылықтың берілуі жайында М.Б. Олкотт, Р.Г. Суни, М. Феро еңбектері басшылыққа алынды. Сондай-ақ, казақ жазушылары Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, Т. Нұрмаганбетов, А. Алтай, Д. Куат, Н. Дауітайды, Т. Жармагамбетов әңгімелері мақалада талдау жұмыстарына қатысты. Қазіргі әдебиетте «прозадағы психо-

логизм» деген атап жиі айттылып жүр. Психология – әдебиет сияқты бөлек сала. Біз осы екі саланы біріктіре отырып контаминациялық тәсілмен әдеби-психологиялық талдау жасап, әдеби проблемаларды қарастырдық. Көркем прозага психологиялық деформациялардың этнодеформациялық мобилизацияға ұшырауы жайына тоқталамыз. Сондай-ақ, мақалада ситуациялық жағдайлар, шиеленістер, диалогтар мен монологтардың қатысуымен композициялық, поэтикалық, этнодеформациялық талдау әдістері қолданылып, этнодеформациялық мобилизацияның классификациясы жасалды.

Әдебиетке шолу

Әдебиеттану ғылымына «этно» және «деформация» деген ұғымдарды бір-біріне тіркеу арқылы жасалған «этнодеформация» терминін алғаш айналымға ендірген Ж.Әбілов болды. Фалым төл әдебиетіміздегі ұлттық сана мәселелері туралы маңызды ой қозғал зерттеу жасады. Жаңа термин туралы «этнодеформация дегеніміз – «этно» – тек, сана, «деформация» – бұзылу, жоғалу, яғни ұлттық сананың өзгеріске түсүі» (Әбілов, 2007: 4) деген анықтама берді. Әдебиеттану ғылымында этнодеформация туралы көп зерттеле қоған жоқ. Драматургия саласында – Ж.Әбілов, публицистика саласында – Р.Бердібай этнодеформация терминінің қолданылу сипаты, асқынуы мен тежелуі жайында мәселе көтерген. Ал қазіргі қазақ прозасына қатысты психологиялық талдау жасаған еңбектердің өзі аз екенін аңғардық. Сондықтан мақалада прозадағы психологиялық деформация көріністеріне талдау жасауға, этнодеформация мәселелері мен этнодеформациялық мобилизацияның даму эволюциясына тоқталамыз. Тәуелсіздік дәуірінен кейін туган Т.Нұрмажанбетовтің «Ата қоныс», М.Мағаунинның «Қос ағаш», А.Алтайдың «Киллер сауыскан», Н.Дәүітайдың «Қанқызыл жалқын...», Д.Қуаттың «Тас монша», О.Бекейдің «Атау-кере» шығармаларын талдауға, зерттеу жасауға күш салдық.

Нәтижелер мен талқылау

Бүгінде қазіргі қазақ жазушылары прозадағы этнодеформацияланған жағдайларды алға тартуда. Шығарма мазмұнына үңіліп, қоғамдағы өзгеріске түсken қазакқа тән мінезден алшактап бара жатқанымызга алаңдайды. Соған мысал

ретінде қазақ прозасындағы ұлттық философияға құрылған Т.Нұрмажанбетовтің «Ата қоныс» шығармасына тоқталып көрейік: Башалап кеткен Аймұйізін іздел Мұқа шалдың ата қонысқа баруы шығарманың тақырыбын ашып, кейіпкер психологиясын терең танытады. Дәнекерін жер қойына тапсырған Мұқа шалдың жас әйел алып, шетінен директор балаларымен жаңа өмір бастайды. «Заманмен бірге жаңардым», – деп, өзінің есікі құндерін естен шығарған Мұқа шалдың өткенге шегініс жасауына Аймұйізі себеп болады. Башалап кеткен Аймұйізді іздел ата қонысқа барады. Елсіз ауылда жалғыз қалған Шынарқұлмен кездескенде өткен құндері есіне түседі. Шынарқұлдің жүзінен пендешіліктен ада, туа бітті жаратылысын бүгінгі құнмен айырбастамаған болмысы, Мұқа шалды терең ойға жетелейді. Шынарқұлмен болған әңгіме бір-біріне деген риясыз таза көңіл Мұқа шалдың жүрегіне қозғау салып, ойын шиеленістіре түседі. (Нұрмажанбетов, 1977: 25). Жалғыз ұлынан айырылып, естуден қалған Шынарқұлдің Мұқаны шығарып салып тұрып, қайта айналып ата қонысқа соғарына құмәнданады. Мұқа шалмен қоштасып тұрып, «жұртқа өзінің елсіз ауылда жалғызыдығынан емес, ата қонысын қимай отыр екен, дерсін» (Нұрмажанбетов, 1977: 27), дейтіні, Шынарқұл түйсігіндегі ұлттық дәстүрге деген құрметті аңғартады. Бұл көрініс этнодеформациялық тежелісті тудырады.

Қайтып келе жатып Мұқа шалдың осы жолмен он жыл бұрын көшкен сәті есіне түседі. Қос-қос тізілген мәшинелерге жүк артып, үстіне бар жақсыны киіп, жас әйелі жанына отырганда бақыттан басы айналып еді-ау. Тамсанған жұртты көріп, өзі де масаттанып, Шырағданнан асқан. Сол жолы бақытқа батқан Мұқа шалдың есіне жұртта қалған есік-терезесі түскен еді. Мұқа шалдың сол жолы елде есік-терезесі ғана емес, бойындағы ең қымбат қасиеттері, қымбат қазынасы қалған екен-ау. Байқап қарасақ, «есік-терезе» шығармада детальдың қызметін атқарып, кейіпкерінің жұртта есік-терезені ғана емес, есепсіз дүниесін қалдырғанын автор көп жылдан кейін Мұқа шалдың есіне түсіреді. Бұл тұста кейіпкер ойының этнодеформациялық мобилизацияға ұшырауы байқалады. Шығарма сюжетінен Мұқа шалдың психологиясындағы этнодеформациялық мобилизацияның даму эволюциясын көреміз. Бұл көріністер этнодеформациялық мобилизацияның алғашқы стадиясы – ұлттық сананың жаппай жаттануынан көзқамандану процесіне дейінгі аралықты сипаттайды. Автор кейіпкер психологиясын

этнодеформациялық мобилизацияның қауіпті екінші стадиясына жеткізбейді. Шығарма соңында ата қоныстан әкелген өрікті символ ретінде ұсынады. Ата қоныстан шүберекке түйіп әкелген өрігін жас әйелі қағып жіберіп, қайсыбірін мыжып кеткенінде де Мұқа шал жерден дереу теріп алып, өрікті біреу тартып алатындей бірінің артынан бірін аузына тығып жібереді. Жерге домалап кеткен өрікті жуудың, я сұртудің орнына туған жердің топырағындаі көреді. Өзінің осы күнге дейін туған жердің топырағына тәу етудің қандай боларын түсінбей келгеніне өзін кінәлайды (Нұрмаганбетов, 1977: 37). Ата қоныстан әкелген сары алтындаі сары өріктің үшіншісін Мұқа шал жеуге де қимай алақанына салады... Балаларының қызметінің арқасында өзінің төрт құбыласы тен адамдармен араласып, ата қонысқа қайырылмауы; Ата қоныста қалған жалғыз Шынарқұлді көріп, өткеніне шегініс жасауы; ата қоныспен бірге бар аяулысын сонда қалдырып кетуі; т.б. құндылықтар Мұқа шалданың образы арқылы суреттеледі. Шығарма соңындағы ата қоныстан әкелген өрік – символ этнодеформациялық мобилизацияның казак прозасында тежелу процесін бейнелейді.

Ал М.Магаинның «Қос ағаш» (Магаин, 2002: 247) туындысында ұлттың тағдыры қос ағаштың тағдырымен қатар үйлестіріліп психологиялық параллелизммен өрілген. Шығарма идеясы әдебиеттанушы, ғалым Т.Жұртбайдың пікірімен айтқанда қазақтың тағдырын философиялық оймен өрнектейді. Пәнниден бақыға дейінгі ұлттың болмысы мен табиғатын қос ағаштың тағдырымен байланыстырып, терең философияға жетелейді (Жұртбай: 2008). Шығармадағы «Мен» концепциясы әңгіменің идеялық сипатын ғана емес, автордың тұлғалық және мінездік қасиетін танытады. Олай дейтініміз автор қос ағашқа үш жағдайда кездеседі: сәби, бала, есейген тұста. Осы үш кездесу автор идеясының түйіні деуге болатындаі. Оның алғашқысы, шамамен үш жасар сәби шағында қыстауға көшіп бара жатқанда немересін алдына алған атасы зор қуанышпен «Әне... Қос ағаш!» деп дауыстайды. Әуелі бұлтқа, сосын тұманға, одан кейін бұрын көрмеген зәулім ағашқа ұқсаған құбылыстың жақындаған сайын зорайып, жер бетіндегі тұман осы ағаштың басынан таралып жатқандай бол көрінүі. Алып дарапқа бұл өнірде тен келетін ешқандай тіршілік иесі жоқ сияқты. Аспанмен тірескен мұндай алып, киелі ағаш бұрын сонды бұл өнірде болмаған шығар. Мың жылдық қос ағаштың қасына келгенде атасының қол жай-

ып, «мына құлыншағыма өзіңе тете ұзак ғұмыр бере гөр» – деп, бата тілеуі бұл ағаштың жай ағаш емес екендігін, тарихы теренде жатқаны жазушы тілімен баяндалған. Жазушы туындысы әйгілі француз ғалымы Марк Ферроның «Әлемде балаларға әңгімелер қалай баяндалады» (Феро, 2010: 480) кітабында тарихтың оқыту, тарихи білімді насиҳаттау, тарихтың бұрмалануы және тарихи мұрага қатысты зерттеуімен проблемалық түрғыдан үйлеседі. Екеуі де ұлттың тарихы мен ұлттық құндылыққа алаңдайды. Жазушы шығармада ұлттың рухын киелі ағаш күльтімен үндестіреді. Бұл құбылыс американдық саясаттанушы ғалым Р.Сунидің примордиализм (Суни, 2001: 862) туралы пікірімен үйлеседі. Зерттеуші пікірінше примордиализм – адам өмірінің мәні мен тұлғалық болмысының қалыптасуы, өзіндік Мені мен адамгершілік құндылықтардың дамуы. «Қос ағаш 1000 жыл жасаған шығар» дейтін автор-кейіпкердің сезі арқылы автордың мензеген ойын түрлі сипатта түсіндіруге болады. Өте ұзак өмір сүрген ағаш па, ұлттық дәстүрімізбез? Жалпы адамзат мың жасайдыма?» – деген сұрақтармен тереңдетуге болады. Қазакта «адам ұрпағымен мың жасайды» – дейтін сөз бар. Шығарма арасында Абылай хан, Есім хан, Шыңғыс хандардың есімдері мен оқиғасы қос ағашпен байланысты аталғанда да бұл ағаштың тарихы алыста жатқанын түсінгендей боламыз. Демек, әр халық, ұлт өзінің ізін жалғар ұрпағымен, салт-дәстүрімен ғасырды ғасырға жалғайды. Қазакта «тамыры тереңге жайылған алып бәйтеректей» – дейтін теңеу бар. Шығарманы оқып отырып, «қос ағаш – қазақтың тағдырыма екен?..» – дейсіз. Алыстан қарағанда көз жетпес көрінісі бар, оның ғұмыры да ұзак екени айтпаса да түсінікі. Ал тағдыры кісі қуанарлық емес. Шығарма басында киелі көрінген қос ағаштың тағдыры шығарма соңында тамырына балта шабылады. Бұл көрініс тамырсыздыққа ұрына бастаған «кортық қоғамды» сипаттайты. Шығармада сюжеттен ғөрі философия басым. Астары өте терең. Жазушының қос ағаштың тағдыры арқылы ұлттың тарихын көрсеткісі келгеніндей АҚШ ғалымы Марта Брил Олкотта өз еңбегінде қазақтардың тарихи тағдырына үнілген еді. «Казактар» монографиясында (Олкотт, 2011: 155) қазақтың Батыс түрік қағанатынан бастап тәуелсіздік дәуіріне дейінгі тарихи оқиғалар мен елеулі кезендердің қазақ халқына әсері туралы баяндайды. Бұл кезендер ұлттық құндылықтардың этнодеформациялық мобилизацияға ұшырау жағдайын түсіндіреді.

Тәуелсіздік дәуірінің олжасы саналған А.Алтайдың «Киллер сауысқан» (Алтай, 2013: 38) әңгімесі еріксіз назар аудартады. «Киллер» сөзі әдетте адамға қатыстырылып айтушы еді, сауысқанға не қатысы болуы мүмкін? – деген ойға қаларының сөзсіз. Жазушы әңгімесінде оқырманға бұрын сөз болмаған мүлде жана тақырып ұсынған. Шығарма сюжетіне үнілсек, әңгімемде сауысқан өзінің жемтігін оңай олжалау үшін кейіпкер сауысқанды жануарлардың көзін шүкүға үртереді. Ол үшін төбедей болған арқардың теңкіген басы мен төңкөрілген тостағандай боп жатқан бөрінің басы сауысқанның ас ішер, жем басар жемаяғына айналған. Мұнда аң аулауға оңай тәсілді ойлап тапқан залымның ісі сүмдүк. Мұндай сүмдүк қасиет қазаққа тәнбе еді? Бұл жерде де философиялық астар бар. Шығарма барысында бар өмірі жан-жануарларға қиянат жасаумен өткен пенденің өмірі де қасіретке толады. Өзінің істегені өзіне оралып көптен күткен немересінің бет-аузы төп-тегіс, көзсіз болып туылады. Қазакта «иттің иесі болса, бөрінің тәнірісі бар» – дейтіні айна қатесіз, шығармада орын алған. Бойын жат рух билеген адамдардың ұлттық құндылықтарға қарама-қарсы мәндегі құбылыстарға деген табиги ұмытылысы этнодеформацияның өз-өзінен мобилизациялануын орнықтырады (Әбілев, 2007: 12).

Д.Қуаттың «Тас монша» (Қуат, 2019) әңгімесінің де көтерген мәселесі ұлттық тағдыры. Әңгіме барысында шығарма кейіпкері ауылдағы тас моншага түсептіндерді бірнеше сатыға бөліп, олардың монша мәдениетін менгерудегі қырсырын баяндайды. Бір кездері бұқіл ауылға бір өзі қызмет өткен тас моншаның бүгінде жалғыз ғана түсушісі бар. Ол – Ақжан. Шатыры да қазандығы да тоналған моншаның күйі кеткелі тұтас ауыл да тазалықтан жүрдай болған. Мұндағы тас монша – символ. Тас монша бұқіл ауылды тазалыққа шақыруши. Бірақ тәнін де, рухын да нас басқан ауыл үшін моншаның құны көк тиын. Алдымен ауыл бұзакылары бейкүнә Ақжанның абырайын төкті. Одан кейін Әменнің «әменгері» болып, Ақжанның бойына біткен бала өлі туылды. Ел білмесін деп, Әменнің Ақжанға жала жауып Ақжанды «Ібіліске жанын сатқан адам» – деп, сайтанға айналдырады. Сенбі сайын бұзылған тас моншада бұқіл ауылдан жалғыз Ақжанның суға түсуі, бәрі де тазалықтан жүрдай адамдардың психологиялық сана құлдырауынан, азғындықтың белгісі. Қала моншасында Мәуленнің моншада естіген әңгімесі денесін тітіркентіп, шыдамай ауылға Ақжанды

іздең келуі; ауылдағы ағайынның үйіндегі көз қарықтырап қоланса мен қонаққа арнап қотыр тоқтыны сойып қонақ еткен пейілі Мәуленін жаңын тілгілейді. Ауылды сағындым, деп төсекті далага салдырып, асты да далада ішуі – бір ауыл адамдарының болмысын елестетеді. Әбілет басқан ауылды мұндай сүмдүктан құтқару үшін «моншаны қалпына кетірейік», – деп, ауыл әкіміне барғанда естіген жауабы – «ақшаң болса маған бер» – деп, мал алып, мал сатып жеке кәсібін дөнгелету туралы жауабын естіп, ешкімнен қайыр болмасын түсінген Мәулен істі өзі бастайды. Алайда Мәуленнің тас моншаны жөндөтіп, ертең іске қосамыз дегенде Әмендердің моншаны өртеп жіберуі ауыл тұрғындары бойындағы деформациялық асқынуды бейнелейді. Ізгілік мен ілгерілеуге құлқы жоқ ауылдың Ақжанды жалғызырытады, жатсынуына себеп болды. Соңғы сәтте Мәуленнің Ақжаннан естіген сөздерінен үққанымыз, елді құтқарар жанының келетінін ұзак күткен. Бұдан әрі жер бетінде қала алмайтынын түсінген Ақжан тағдырының соңын автор мифологиялық тәсілмен бітірген. Шығарма соңында Ақжанның ақ қанатты періштеге айналып кетуі – адам бойына эстетикалық катарсис (тазару) сезімін дарытады (Нұрышева, 2006:108). Бұқіл ауылдағы тазалық көзі болған моншаның иесі де, бірде-бір тәніне кір жүқтүрмеган Ақжанның шығарма соңында ақ қанатты періштеге айналып, жоғалып кетуі нанымды бейнеленген. Автор кейіпкерін барлық қайғыдан арылған ақ қанатты періште күйде қалдырыды. Жазушы кейіпкері арқылы айтылар ойды оқырманның өзіне сала отырып, бар сырды астарына жасырады. Моншадағы иерархия; моншадағы әңгіме; антилопаның лағын ұргашы арыстанның асырап алуы... әрқайсысы жеке әңгіме. Шығарма шағын болғанымен көтерер жүгі ауыр, көп қырлы. Шығарманы түрлі қырынан талдауға болады.

Несіпбек Дәүітайдылының «Қанқызыл жалқын...» (Дәүітайдылы, 2018: 89) атты әңгімесі шағын жанрга негізделгенімен терең философия мен психологияға құрылған. Шығарма оқиғадан гөрі кейіпкерлерінің образын ашуға бейім. Қаласа өзгедегінің бәрі өзіне тиесілі болмай тынбайтын Өжденбайдың ащы суға тойып алып, өзі сияқты бірнеше жігітпен таласқа түсіү әңгімеленеді. Бәрінің таласқаны Сәттің шоқысынан күнде болмаса да арасына аз уақыт салып жиі көрінетін, сол маңайдағы қыстаудың «көз құртына» айналған қызыл түлкі жайында. Шығарма басынан аяғына дейін қызыл түлкімен байланысты өрбіп, сюжеті тарқатылады. Мұндағы қызыл

тұлкі – шығарманың негізгі кейіпкері емес, көрінше кейіпкерлердің образын ашу үшін қолданылған деталь. Ерсұан әскерден оң аяғынан айырылып келгелі өзін жалғыз сезініп, ешкімге керексіз жандай көрінетін. Ашы сумен достасып, мугедектіктің өлмелі тынына алакан жайып, үйінде отыра алмай жүргенде Өжденбайдың өзінің қожалығына жұмысқа алуы үлкен қуаныш болды. Өжденбайды сенімді серігіндегі көріп, айтқанын екі етпейтін. Қарашаның суығында тоғанда көрінген қарайғанға оқ атып, енді соны судан алып шығу үшін Ерсұанды жұмсаған Өжденбай, өз ісіне келгенде біреудің қолымен болса да мақсатына жетпей тынбайтындығын тағы бір дәлелдейді. Қарашаның қара суығында суға түсіп оққа түскен ондатрды Ерсұан алып шыққан еді. Ендігі жұмсап отырганы Сәттін шоқысынан күнде болмаса да, күнара бой көрсететін қызыл тұлкіні қолға түсіру. Аң аулайтын талай тазы сонына түссе де, көз ұшына барғанда көрінбей кететін тұлкінің не сиқыры барын ешкім білмей қойды. Ерсұанның қызыл тұлкінің сонына түскенде қыза-қыза қикулап, ұстаса да тұлкінің Өжденбайдікі болатынын да ұмытып, қол жеткізе алмай әуреге түсті. Ақыры аңдып жүріп қызыл тұлкінің қиялап қашқан ізіне төтеден шауып, тұлкі кірген інді тапты. Інге кірген аңды суырып алып шығуды оңай көрген Ерсұан інге қойып кетті. Іннің орта тұсына келгенде кептеліп қалады. Қанша айқайлап, бақыrsa да оны естір жан жоқ. Іннен төменге үнілгенде көзіне қызық болып көрінген қызыл тұлкі іннің төменгі жағында дәл ортада отыр. Одан кейінгі жайтты автор аллегориялық тәсілмен, қызыл тұлкі – қызыққа елірген адамның көңілі, дүниеге тойымсыз пейілі, адасқан жандардың орға түсіү сияқты жағдайды пернелеп жеткізеді. Айналасында қолын созып қызыл тұлкіні қолға түсірем дегендер түк көрмей отқа түсіп жатыр. Шығарма сонында өткен өмірі елестеген Ерсұанның қызықтың сонына түсіп өзін жоғалтып алғаны, Өжденбайдың сөзіне еріп еліргені, дүниенін бәрін өзінің жеке мұлқіндегі қараганы, бәрі-бәрі санасын шатастыра бастайды. Ерсұанның ойы екіге жарылып, біреумен, әлде өзімен сейлескені белгісіз халға түсіу – антиутопиялық ойдың элементін елестетеді. Көзін бір ашып, бір жұмып, елес пен өмірдің арасында жатқан Ерсұан түрлі процессті басынан өткөреді. Енді бір сәтте қозғалудан қалған денесіне жылылық енгендей, іннің ойық тұсын қараса қанқызыл тұлкінің лаулагап жанып жатқан оттың ортасында биік тұғырда отыруы, айналасында тұлкіге ұмтылған адамдардың лаулаған отқа түсіп, жа-

нып жатуы – санадағы пенделік қасиеттің түбі женіліспен аяқталатынын тағы бір еске салады.

Ал бұған дейінгі көркем прозадағы психологияздың сипаттау тәсілі мүлде өзге еді. Мәселен, Хемингуэйдің «Шал мен теңіз» (Хемингуэй, 2004: 374) повесіндегі балықшы шалдың образы өзінің сабырлы мінезімен, оңашада өзін-өзі жалғыздықтан құтқаруымен ерекшеленіп әлем әдебиетіне танылды. Балықшы шал Сантьяго өз мақсатына жету үшін 84 күн қатарынан теңізге ау құрады. Сол күндердің бәрінде елді таңдандыратын теңіз жайының қолға түсіретініне сенеді. Сол сенімі өзіне серік болып, теңіз жайыны ауга түскенде, оны бағындыруға күші жетпейді. Жайын балықшыны теңіз ортасына сүйреп кетеді. Ашық теңізге шыққанда да бөтен ойсыз, өзінің олжасын теңіз жағасына алып шығуды ғана көздейді. Өзінің әлсіз құралдары болса да ешкімге айырбастамайтын өр мінезі теңіздегі өзіне жасалған акулалар шабуылы мен қындықтардан аман қалады. Өмірінде де жанына серік көмекші бала болмаса туыс-тума, дос-жар дегеннен ада балықшыға айнымас серік болған – оның ойы ғана еді. Ұшы қырысыз теңіздің ортасында женіл қайығымен тыныстағанда да, теңіз қасқырымен айқасып, теңіз желі шайқағанда да сенімді серігі болған ойы оны құтқарып отырды. Теңізде бірнеше күн қатарынан аш қалмау үшін шикі балықтың етін жеп, құмырадағы аз суды үнем қылуы. Теңізде өткен үш тәуліктің үшінші күні ғана теңіз алдыбының алып қаңқасын Терассаға жеткізуі, сонда келген туристерді таңдандырғаны рас.

Әдебиетте осыған үқсас талай туынды дүниеге келсе де, кейіпкер психологиясындағы шағын детальдарды психологиялық дәлдікпен бере алған жазушы кемде-кем. Қазақ әдебиетінің тарихында осыған үқсас Ә.Кекілбаевтың «Шынырау» (Кекілбаев, 1999:383) повесіндегі Еңсептің образы қайсарлық пен жігерліліктің үлгісіндей болды. Қазақ әдебиетінің алтын корына қосылған Т.Жармағамбетовтың «Отамалы» (Жармағамбетов, 2002:3) повесіндегі бес күн, бес түн боранмен алысатын Отамалының үсіктен өзі өлсे де рухы өлмей, аты аңызға айналып, көктемде қайта айналып соғатын бес күндік боранды ел «бес қонақ» атап кетті. Бұл әңгімегедегі кейіпкер психологиямін бейнелеу тәсілі деформациялықтан гөрі Отамалы шал образы арқылы тұтас ұлттың қайсар мінезін танытуға автор асқан шеберлікпен күш салған.

Әдебиет тарихында шоқтығы биік шығармалар қатарында Т.Әбдіктің «Парасат майданы» повесі аталады. Повестегі кейіпкер

санасының екіге жарылуы (Жұмагелдин, 2015: 79) адалдық пен зұлымдықтың бір санада ғұмыр кешуі, психологиялық дамудың асқынған түрі. Мұндай туындылар әдебиетімізде сирек болса да орын ала бастады. Әдеби дамудың бұл көрінісі этнодеформациялық мобилизация көріністері. Қазақ прозасында өзіндік стилімен дарапанған автордың бірі О.Бекеев. Әлем әдебиетін жетік менгерген жазушы өзінің «Атау-кере» (Бекей, 2013) повесімен елді елең еткізді. Шығарма туралы жоғары баға берілді (Әшім, 2017). Елді елең еткізген аталмыш повестің кейіпкерлері Ерік пен Таған образдары антитезалық сипатта берілген. Екеуінің бойындағы қасиеттер, мінез бен іс-әрекеттері, бәрі де психологиялық деформацияға дерек болады. Алдымен автордың шығарма атауын «Қауіпті будан» атауы жайданжай емес. Бір қарағанда Еріктің будандасқан араларды өсіріп, сонында сол араның шешесін шағып өлтіруі; Еріктің араға айналып кетуі сипатын автор Ерік образын ашу үшін психологиялық параллелизмге үйлестіргендей. Еріктің шешесі Нюра орыс қызы болғанымен Еріктің экесіне тұрмысқа шыққаннан кейін мұсылманшылықты қабылдап, есімі Нюрадан Нұркеге айналған еді. Шығармада өзінің қатыгез өскен жалғыз ұлының «досы» Тағанға қол ұшын беріп, келіні Айнаны тұғанынан бетер жақсы қөрген еді. Әр күнінде Аллаға мінәжат етіп жақсылық тілеп отырған жанды Ерік өсірген гибрид араның шағып өлтіруі; Шығармада жағымсыз әрекеті болмаса да, намазын қаза етпесе де өлерінің алдында құлағына шіркеу даусы келіп, өн мен түстің (Прәлиева, 2003: 231) арасында жатып өзінің тілінде саусақтарының ұшын қимылдатып шоқына бастауы; Нұркे кемпір қанша діндар адам болса да не мұсылманша, не христианша жерленбейі; Айнаның Нұркес кемпірдің сандығынан иконаны тауып алуы, бәрі де Ерік образын ашатын детальдар. Өзінің гибрид аралары сияқты Еріктің де екі ұлт, екі дін иесінің арасынан туган ұлдың табигатында ешкімге ұқсамайтын мінезді автор параллель сипаттайтындей. Ерік пен Таған арасындағы сюжеттерді қоспағанда осы мысалдардың өзі Еріктің нағыз гибрид адам бейнесін елестетеді. Осындағы кейіпкерлер характері этнодеформациялық детальдар. Ұлттық болмыс пен сана бір-біріне қайшылық тудырғанда этнодеформациялық жағдай орын табады. Жоғарыдағы мысалдардың бәрі де қоғамдағы жағдайлардың әдебиеттегі бейнесі. Әдебиетте «майдан» сөзі жиі кездеседі. Майданның негізгі мағынасы – алан. Енді осыған «әдебиет» деген сөзді қоссаңыз – әдебиет

майданы немесе әдеби ой тартыс алаңы болып шығады. Не даттайсың, не ақтайсың. Кей ойлармен келіспей тартысқа түсесің. Ол жерде белгілі бір шығарма төңірегінде ой қорытып, автор идеясы туралы әркім әл-қадірінше пікірімен бөліседі. Шығарманың атауынан бастап, ішкі-сырткы құрылышы да, көркемдік компоненттері де, образдар, олардың ішкі характеристерлері, шығарма туралы айтылған сын да ескеріліп, сонында әдеби көзқарас пен шығарма туралы нақты пікір қалыптасады, шығарма өз бағасын алады.

Әдебиетте неге ондай тақырыпта жаздың деген сұрақ болмайды. Себебі тақырыптың өзі автор идеясының көрінісі, шығарманың қысқаша мазмұны деуге болады. Мәселен ауыз әдебиетіндегі лиро-эпостық, батырлар жыры, XY-XVIII ғасырлардағы жыраулық поэзия, XIX-XX ғасыр басындағы төл туындыларды айтпағанда, қазіргі тәуелсіздік дәуірінен кейін жазылған әңгімелердің қайсысын алсаңыз да ұлттық таным, ұлттық болмыс, төл тарих пен ұлттық мінез, астарында пәни мен жалған, ұлттық дәстүр, ұлттың тамыры туралы ой қозғайды. Астарына үңілсеніз тұнып тұрған философия. Қазактың өзіне ғана тән иісі анқиды. Ұақыт бір орында тұрмайтындықтан әр кезең жаңарап, әдеби көзқарастардың да өзгеріске түсептінін ұмытпауымыз кажет. Соған орай әдебиетте «этнодеформация» – деген термин әдеби айналымға енді. Жоғарыда сөз еткен туындылардан ұлттық сана ауытқуына бағытталған сыртқы саясат пен ұлттық эмоциялық елікпе көніл-күйге бой алдырған адамдардың қарым-қатынасын айқындау үшін қолданылған этнодеформациялық бейімділікті байқадық. Тәуелсіздік дәуіріндегі туған шығармалардың еркіндікке бой алдырып, өткенімізді еске салып, психологиямыздығы керікетушілікті, деформацияға ұшыраған қоғам мен халықты байқаймыз.

Қорытынды, тұжырымдар

Мақаланың негізгі мақсаты қазіргі қазақ прозасындағы психологиялық деформация көріністерін, әдебиеттегі этнодеформация, этнодеформацияның мобилизациялану жайын айқындау, талдау болатын. Мақсатқа жету жолында адам санасындағы этнодеформациялық құбылыстардың қоғамға әр түрлі нәтижелер арқылы ықпал етіп, этнодеформациялық нәтижелер құрайтынына көз жеткіздік. Жоғарыда сөз еткен Т.Нұрмаганбетовтің «Атақоныс» әңгімесінде Мұқа шалдың бойында

психологиялық өзгеріске қарап, этнодеформациялық нәтижені аңғардық. Оның алғашқысы, Мұқа шалдың елден кетіп, ата қонысынан ажырауы ұлттық сананың аутқуын асқындыру эволюциясы болса, шығарма соңында сиырын іздел болса да өзі тастап кеткен ата қонысқа барып қайтқаннан кейінгі сезім күйі ата қоныстан әкелген өрікті шаң екеніне қарамай «тұған жердің жемісі» – деп, қастерлеуі шығарма шешіміндегі этнодеформациялық тежелуді сипаттайды. Автор мұнда өрікті деталь ретінде алып, символдық дәрежеге жеткізді. Бұл көрініс мақалада зерттеу объектісі болған М. Мағауинның «Қос ағаш», А. Алтайдың «Киллер сауыскан», Н. Дәүітайдың «Қанқызыл жалқын...», Д. Куаттың «Тас монша», О.Бекейдің «Атау-кере»

әңгіме-повестері қазіргі қоғам дамуындағы кейіпкерлердің этнодеформациялық бейімділігін дәл көрсетеді. Бұл көріністер қазіргі қазақ проза сында белен алғаны сонша этнодеформациялық сипатта жазылған туындыларды көптеп кездестіруге болады. Оларды талдап, таразылау алдағы уақыттың еншісінде. Мақалада сөз болған этнодеформациялық проблемалар әдебиеттің ғана емес ұлттың болашағына да оң ықпалын тигізері сөзсіз. Әлемдік даму әдебеттануғынына да өз жаңалықтарымен қозғау салуда. Мақаламызда тілге тиек еткен Марк Ферро, Рональд Суни, Марта Брил Олкот еңбектеріндегі әдеби өзгерістер мен құбылуардың тарихи, тәжірибелік маңызы зерттеулерімізге қосылған олжа деп есептеймін.

Әдебиеттер

- Алтай А. Киллер сауыскан: повестер мен әңгімелер. – Алматы: «Арда+7», 2013. – 399 б.
 Эбілев Ж., Этнодеформация: Оку құралы. – Қызылорда: «Тұмар», 2007. – 127 б.
 Әшім Н. Оралхан Бекей шығармаларындағы жалғыздық концептіci. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19256>
 Бекей О. Шығармалары. Роман, повестер.– Алматы: «Ел-шешіре», – 2013. Т. 2. – 384 б.
 Дауітайды Н. Қанқызыл жалқын. [Дауітайды Н. Кісі іесі: повестер мен әңгімелер]. – Астана: «Фолиант», 2018. – 240 б.
 Жармагамбетов Т. Отамалы. Әңгімелер мен хикаялтар. (Құраст. Е.Дүйсенбайұлы. Алғысөзін жазған З.Серікқалиұлы). – Алматы: «Раритет», 2002. – 212 б.
 Жұмагелдин Ж. Төлен Өбдіқұлының прозасындағы адам және қоғам мәселесі. // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». 2015. № 1(77), – 79 б.
 Жұртбай Т. Мұхтардың «Қос ағашы». // Орталық Қазақстан. – 2008. – 26 караша, № 48.
 Кекілбаев Ә. Шыңырау. [Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы]. Т.8. – Алматы: «Өлкө» баспасы, 1999 – 438 б.
 Куат Д. Тас монша: https://adebiportal.kz/kz/news/view/dauren_kuat_tas_monsha_21798
 Мағауин М. Он үш томдық шығармалар жинағы. 7-том. – Алматы: «Қағанат», 2002. – 454 б.
 Нұрмажанбетов Т. Ата қоныс: Әңгімелер. – Алматы: «Жазушы», 1977. – 167 б.
 Нұрышева Г.Ж. Философия. Лекциялар курсы. – Алматы: «Зият Пресс», 2006. – 204 б.
 Олкотт М.Б. Қазактар. [Қазақшага аударған З. Өбдешев]. – Астана: «Шаңырак-Медиа», 2011 . – 155 б.
 Пірәлиева Г. Қөркем прозадағы психологиязмнің кейір мәселелері. – Алматы: «Алаш», 2003 . – 327 б.
 Суни, Р.Г. Примордиализмді құру: жаңа халықтар үшін ескі тарих (ағылшын тілінде.) //Қазіргі тарих журналы. – Чикаго: University of Chicago Press, 2001. – Т. 73, №. 4. – 862-896 б.
 Ferro M. Как рассказывают историю детям в разных странах мира //Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde. / Ferro M.; [перевод с фр. Е. И. Лебедевой] – Москва: «Книжный Клуб 36.6», 2010. – 480 с.
 Хемингуэй Э. Шал мен теңіз. [Хемингуэй Э. Қош бол, майдан! Шал мен теңіз. Килиманджаро – қарлы тау. Қызығы мол сол жылдар]. – Астана: «Аударма», 2004. – 568 б.

References

- Altay A. (2013). Killer sauyskan. Povester men angimeler. – Almaty: «Arda+7», 2013, – 399 p. (in Kazakh)
 Abilev J., (2007). Etnodeformatsya: Oqu quraly. – Qyzylorda: «Tumar», – 127 p. (in Kazakh)
 Áshim N. Oralhan Bokei shygarmalaryndagy jalgyzdyq kontseptisi. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19256> (in Kazakh)
 Bokei O. (2013.) Shygarmalary. Roman, povester. – Almaty: «El-shejire», – T. 2. –384 p. (in Kazakh)
 Dauitayuly N. (2018). Qanqyzyl jalqyn. [Dauitayuly N. Kisi iesi: povester men angimeler]. – Astana: «Foliant», – 240 p. (in Kazakh)
 Ferro M. Kak rasskazyvat istorii detjam v raznyh stranah mira //Comment on raconte l'histoire aux enfants à travers le monde. / Ferro M.; [perevod s fr. E. I. Lebedevoi] – Moskva: «Knijnyi Klub 36.6», 2010. – 480 p. (in Russian).
 Heminguei E. (2004). Shal men teniz. [Heminguei E. Qosh bol, maidan! Shal men teniz. Kilimandjaro-qarly tau. Qzyzyg mol sol jyldar]. – Astana: «Audarma», – 568 p. (in Kazakh)

- Jarmagambetov T. (2002.) Otamaly. Angimeler men hikaiattar (Qurast. E.Duisenbayuly. Algysozin jazgan Z.Serikqaliuly). – Almaty: «Raritet», – 212 p. (in Kazakh)
- Jumageldin J. (2015). Tolen Abdikulynyn prozasyndagy adam Jane qogam maselesi. //Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seria «Filologiya». № 1(77), 79 p. (in Kazakh)
- Jurtbai T. (2008). Muhtardyn «Qos agashy». // Ortalyq Qazaqstan. – 26 qarasha, № 48 (in Kazakh)
- Kekilbayuly A. (1999). Shynyrau. [Kekilbayuly A. On eki tomdyq shygarmalar jinagy]. T.8. – Almaty: «Olke», – 438 p. (in Kazakh)
- Magauin M.(2002.) On ush tomdyq shygarmalar jinagy. – T.7. – Almaty: «Qaganat», – 454 p. (in Kazakh)
- Nurmagambetov T. (1977). Ata qonys: Angimeler. – Almaty: «Jazushy», – 167 p. (in Kazakh)
- Nurysheva G. (2006). Filosofia. Lektsiialar kursy. – Almaty: «Ziat Press», – 204 p. (in Kazakh)
- Olkott M.B. Qazaqtar. [Qazaqshaga audargan Abdeshev Z.]. – Astana: «Shanyraq-Media», 2011 . – 155 p. (in Kazakh)
- Piraliyeva G. (2003). Korkem prozadagy psihologizmniin keibir maseleleri. –Almaty: «Alash», – 327 p. (in Kazakh)
- Quat D. Tas monsha: https://adebiportal.kz/kz/news/view/dauren_kuat_tas_monsha_21798 (in Kazakh)
- Suny, R.G. Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations //The Journal of Modern History. – Chicago: The University of Chicago Press, 2001. – Vol. 73, no. 4. – 862-896 p.(in English)

Қ.Н. Жаппарқұлова , **М.Е. Касымжанова***

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: honey_marjan95@mail.ru

МЕТАФОРИЗАЦИЯ ПРОЗЫ Е. ЗАМЯТИНА В СВЕТЕ ДИАЛОГА ВОСТОКА И ЗАПАДА

Целью данной статьи является исследование метафоризации художественной прозы Е. Замятиня. В статье был использован историко-функциональный метод, позволяющий анализировать художественный контекст писателя с точки зрения его социально-исторической составляющей, а также сравнительно-текстовой метод, дающий возможность сопоставить произведение писателя с русской классической литературной традицией и западными образцами.

Методика рецептивной эстетики позволила сосредоточиться на актуализации и конкретизации художественного контекста Е. Замятиня и выявить авторскую стратегию и эстетические приоритеты писателя.

Метафоризация является одним из важных средств воссоздания художественного мира в произведениях Е. Замятиня. Метафора в его прозе многофункциональна, способна передавать эмоции и душевные переживания героев, их отношение к окружающему миру и в то же время является эффективным средством, передающим авторскую идею и замысел произведения в целом.

Метафора в произведениях Е. Замятиня приобретает сквозной характер и отражает внутренний мир героев с самых разных ракурсов и позиций. Объемность метафоры позволяла читателю воспринимать личность героя во всей сложности и многогранности его психологических состояний.

Художественный нарратив Е. Замятиня привлекал исследователей интегральностью художественных образов, которая достигалась при помощи синтеза, обобщения и сведений отдельных деталей и мотивов в единое смысловое целое. Процесс интегрирования метафоры происходил путем приобретения ею «знаковой абстрактности через утрату адекватности ее первоначального смысла». Трансформируясь в определенный символ, метафора приобретала многомерность и становилась знаком, «обладающим своей внутренней семантикой». Каждая метафора в творчестве Е. Замятиня характеризуется целостностью своей структуры и находится в тесной взаимосвязи с другими художественными средствами построения литературного контекста.

Писательский талант Е. Замятиня стал предметом пристального внимания не только российских филологов, но и вызвал глубокий интерес в Англии и США.

Западная критика называла писателя непревзойденным сатириком и стилистом. Они отличали интеллектуальность и уникальный индивидуализм русского писателя. Они определяли ее творческий метод как синтез реалистических и нереалистических тенденций, а также единство принципов реализма и символизма.

Ключевые слова: интеллектуальная игра с читателем, семантическое поле литературного текста, интертекстуальность, гротескная картина мира.

K.N. Zhapparkulova, M.E. Kassymzhanova*

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: honey_marjan95@mail.ru

Metaphorization of E. Zamyatin's prose in the light of the dialogue between East and West

Purpose of this article includes investigation of metaphor's function in the literary heritage by E. Zamyatin. The science research involves historical-functional method of analyzing the artistic context from the point of view of its socio-historical component. The using of the comparative-textual method contributes the comparing creativity the works by E. Zamyatin with the Russian classical literary tradition and Western literary works is represented as well.

The method of receptive aesthetics made it possible to focus on the actualization and concretization of the artistic context of E. Zamyatin and to identify the author's strategy and aesthetic priorities of the writer.

The structure of Zamyatin's narrative is distinguished by a high degree of metaphorization, and metaphors can reflect the state of mind of a certain character through the prism of his perception of the surrounding reality, and, on the other hand, be that figurative means through which the author expresses his personal position.

The metaphoric plot of the artistic narrative of E. Zamyatin is based on metaphors-antitheses, when there is a semantic transition of one metaphor in the text into the semantics of another.

The personality and work of E. Zamyatin have become the subject of not only critical articles, but also quite deep research in England and the USA.

Western critics called the writer an unsurpassed satirist and stylist. They were distinguished by the intellectuality and unique individualism of the Russian writer.

The creative manner of E. Zamyatin was also associated with the term «modernism». Western researchers considered the Russian writer not only an innovator in the field of structure and stylistics of artistic narrative, but also a deep adherent of great humanistic principles.

Key words: the pictorial potential of the metaphor, intelligent game with the reader, semantic field of a literary text, intertextuality, grotesque picture of the world.

Қ.Н. Жаппарқұлова, М.Е. Касымжанова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: honey_marjan95@mail.ru

Шығыс пен Батыс арасындағы диалог аясында

Е. Замятин прозасының метафоризациясы

Бұл мақаланың мақсаты – Е. Замятиннің көркем прозасының метафоризациясын зерттеу. Мақалада жазушының көркемдік мәнмәтінін оның әлеуметтік-тариҳи құрамдас бөлігі тұрғысынан талдауға мүмкіндік беретін тарихи-функционалды әдіс, сонымен қатар жазушының шығармасын орыс классикалық, әдеби дәстүрімен және Батыс ұлгілерімен салыстыруға мүмкіндік беретін салыстырмалы мәтіндік әдіс қолданылады.

Рецептивті эстетика әдісі Е. Замятиннің көркемдік контекстін өзектендіруге және нақтылауға бағыттап, автордың стратегиясы мен жазушының эстетикалық басымдықтарын ашуға мүмкіндік берді.

Замятиннің баяндауышының құрылымы метафоризацияның жоғары деңгейімен сипатталады, ал метафоралар белгілі бір кейіпкердің психикалық жағдайын қоршаған шындықты қабылдау призмасы арқылы көрсете алады, ал екінші жағынан, автор өзінің жеке позициясын білдіретін бейнелі құрал бола алады.

Е. Замятин кейіпкердің мінезін көрсететін және оны көрудің әртурлі бұрыштарын кесіп өту арқылы қолемді ететін метафораларға жүгінді, осылайша оқырманның әртурлі психологиялық қүйлердегі кейіпкердің жеке басының құрделілігі мен әмбебаптығын қабылдау әсеріне қол жеткізді.

Интегралды қескін – бұл Е. Замятин, жеке компоненттерді синтездеу, жалпылау және біртұтас тұтасу арқылы пайда болатын құрылымдық элемент. Метафораның интеграциясы оның бастапқы мағынасының жеткіліктілігін жоғалтуды және айқын абстрактілікті алуды қамтиды. Белгілі бір белгіге айналған метафора Семантиканың көп өлшемділігін алады және жалпы құрылымның белгілі бір тұтастығына ие және оны құрайтын элементтердің өзара байланысы бар символға айналады.

Е. Замятиннің тұлғасы мен жұмысы тек сыйни мақалалардың ғана емес, Англия мен АҚШ-тағы терең зерттеулердің тақырыбына айналды.

Батыс сыншысы жазушыны ерекше сатирик және стилист деп атады. Олар орыс жазушысының ақылдылығы мен ерекше даралығымен ерекшеленеді. Олар оның шығармашылық әдісін реалистік және реалистік емес тенденциялардың синтезі, сондай-ақ реализм мен символизм принциптерінің бірлігі ретінде анықтады.

Е. Замятиннің шығармашылық, тәсілі де «модернизм» терминімен байланысты болды. Батыс зерттеушілері орыс жазушысын көркемдік баяндаудың құрылымы мен стилистикасы саласындағы жаңашыл ғана емес, сонымен бірге ұлы гуманистік принциптердің терең жақтаушысы деп санады.

Түйін сөздер: метафораның қескіндік потенциалы, оқырманмен интеллектуалды ойын, көркем мәтіннің семантикалық өрісі, интертекстуалдылық, өлемнің гротескілік суреті.

Введение

Творчество Е.Замятин относится к одному из сложнейших исторических периодов России XX столетия, когда страна оказалась вовлеченою в круговорот гражданской и мировой войн, непримиримой классовой борьбы и жесточайшего социального эксперимента, который на глазах всего российского народа безвозвратно разрушал казавшиеся незыблемыми основы государственности и общественного миропорядка.

Будучи инженером-кораблестроителем Е.Замятин подолгу жил в Англии, занимаясь конструированием ледоходов для российского флота. Особенности его профессии давали ему возможность непосредственно наблюдать нарастающее движение западного технического прогресса и сопоставлять его тенденции с перспективной развития собственной страны.

Реальные наблюдения над российской и западной действительностью привели писателя к выводу о том, что технический прогресс и провинциальная отсталость могут в равной мере способствовать формированию бездуховной личности, если меркантильные соображения материального благополучия превалируют над потребностью нравственного и душевного развития.

Обращение к литературному наследию Е. Замятин объясняется тем, что в его творчестве отразились основные этапы литературной эпохи, принадлежащей к XX столетию и давшей мировой культуре богатейшие завоевания в области художественного слова.

Е. Замятин много размышлял о секретах художественного творчества и технике писательского мастерства. Эти размышления нашли отражение «в целом цикле его статей «Цель», «Я боюсь», «О синкретизме», «Новая русская проза», «О сегодняшнем и современном», «О литературе эволюции и энтропии», «Закулисы». (Замятин «Мы», 1994)

Размышления Е.Замятина о писательской работе нашли также отражение в его лекциях по технике художественной прозы, которые он читал в 1918-1921 годах в Народном Университете в Лебедяни, в педагогическом институте им. А.Г. Герцена, а также в студии петроградского Дома Искусств» (Давыдова, 2000: 93).

Е.Замятин «разработал свою собственную теорию сюжета, исходя из основного тезиса, что основой любой темы и авторского замысла художественного произведения должна быть не не-

кая надуманная история, а сама реальная жизнь» (Полякова, 2000: 215).

Е.Замятин был уверен, что разворачивающаяся перед ним действительность с ее кардинальными переменами и социальными экспериментами мирового масштаба сама способна подарить художнику материал, который ему только останется облечь в нужную художественную форму.

Е.Замятин отстаивал положение о том, что в художественном творчестве центральное место должен занимать реальный прототип его современника. Этот герой должен предстать перед читателем во всей многогранности его внешних проявлений, глубине внутреннего мира и сложности его отношений с действительностью. Исследование архитектоники и стилистических особенностей литературных текстов русского писателя дает возможность определить специфику художественного нарратива Е.Замятина и изучить рецепцию его литературных текстов в русле коммуникативного подхода, успешно развивающегося в современной филологической науке.

Актуальность заявленной в статье темы, посвященной мифологизации художественной прозы Е.Замятина, объясняется попыткой определить ее новаторские тенденции, находящиеся в общем русле русской повествовательной традиции двадцатого столетия.

Научная новизна исследования состоит в попытке целостного анализа роли и функции художественной метафоры с опорой на конкретные характеристики художественного нарратива писателя.

Методы и материалы исследования

Материалом для исследования послужило литературное наследие Е.Замятина. С точки зрения количественной характеристики материала были отобраны только художественные произведения писателя, а с точки зрения качественной характеристики в оборот литературоведческого исследования был взят роман «Мы» и так называемые «английские» повести Е.Замятина.

Методология исследования включала формулировку и ответ на исследовательский вопрос, насколько метафоризация определяет технику писательского мастерства Е.Замятина и каковы возможности этого художественного приема в структуре его литературного текста.

Выдвигаемая гипотеза заключается в том, что метафора входит как главный конструктивный элемент в художественную ткань литературы.

турных произведений Е.Замятин и приобретает функции образного воссоздания художественной действительности.

Научная методология изучения заявленной темы включала в себя несколько этапов. Первый этап состоял в изучении научных работ, посвящённых эволюции художественного метода писателя в контексте развития литературного процесса начала XX века.

Предметом анализа стали литературоведческие работы, касающиеся исследования в художественном наследии Е.Замятин принципов реализма, импрессионизма, модернизма, влияние на его прозу русской классической традиции, а также восприятие писателем технического прогресса и индустриализация человеческого социума.

Следующим этапом было изучение научных работ, посвященных более узким аспектам творчества Е.Замятин. В этих исследованиях освещаются особенности стиля писателя, синcretизм его прозы, ее диалогическая основа, функция художественной детали, многолинейность развития сюжета и стиховое начало повествовательной структуры его литературных текстов.

Третьим методологическим этапом было изучение специфики метафоризации художественного нарратива Е.Замятин, собственно отвечающее цели, заявленной в статье. На этом этапе исследовались сквозные метафоры, соотношение в метафоре общего и частного, использование библейской мифологии, метафоризация собственных имен, а также выявление в замятинском повествовании перевернутых метафор в концепте «одушевленного-неодушевленного», исследование градации метафоры, ее цепочной структуры и общего концепта метафоризации как авторского способа воссоздания гротескной картины мира.

В процессе изучения литературного материала был использован историко-функциональный метод, который помог анализировать замятинский художественный контекст с точки зрения его социально-исторической эпохи.

Сравнительно-текстологический метод исследования позволил анализировать произведения Е.Замятин с точки зрения их корреляции русской классической литературной традиции и последующим западным образцам, а также уяснить специфику своеобразия художественного нарратива писателя.

Метод рецептивной эстетики дал возможность определить установку авторской позиции

на восприятие читательской аудитории и ее возможности постижения авторского замысла.

Применяемые методы и методологии позволили прийти к заключению, что метафоризация является в художественной прозе Е.Замятин важнейшим художественным приемом, благодаря которому «авторская идея получает большую степень глубины своей реализации в структуре художественного контекста» (Эдвардс, 1999: 117)

Обзор литературы

Можно с уверенностью утверждать, что в России и за рубежом сохраняется стойкий интерес к личности и творчеству Е.Замятин. Довольно основательно изучаются архивные материалы, содержащие его личную переписку и черновики произведений, а также публикуются отдельные статьи и научные работы, посвященные его литературному наследию.

Активно действует Тамбовский центр по изучению творчества Е.Замятин, а 2004 год был юбилейным для Е.Замятин, так как отмечалось 120 лет со дня его рождения . В ознаменование этой памятной даты в Ягеллонском университете Польши был открыт филиал Центра по изучению его творчества, а также представительство этого центра в Швейцарии.

Представители российской и западной литературоведческих школ предложили интереснейший критико-литературоведческий материал, раскрывающий различные аспекты рецепции художественного наследия Евгения Замятин.

Среди работ, посвященных творчеству писателя, прежде всего следует выделить исследования общего характера, раскрывающие значение творчества Е.Замятин в мировом литературном процессе. В этом аспекте довольно убедительно выглядит исследование Т.Давыдовой, которая раскрывает творческую эволюцию писателя в общем контексте развития русской литературы 1910-1930 годов (Давыдова, 2001). С этой точки зрения интересна работа Л.Поляковой, которая выясняет значение произведений Е.Замятин в координатах общего критического подхода к эволюции русского литературного процесса XX столетия (Полякова, 2000). Подобная тема развивается в работе А.Гильднер, где довольно удачно анализируется творческое наследие Е.Замятин с опорой на ведущие тенденции современного литературного процесса (Гильднер, 2000).

Работа американского исследователя Е.Мильтона посвящена анализу эстетических взглядов писателя и утверждает тезис о том,

что «тема замятинских произведений остается всегда актуальной и действительно находится в кругу современных вопросов сегодняшнего дня» (Мильтон, 2007: 135).

Следует также привести ряд исследований, которые посвящены литературоведческой науки находится также ряд исследований, которые посвящены творческому методу писателя. В работе В.Евсеева художественная проза Е.Замятиня исследуется с точки зрения специфики авторской методологии и жанрового своеобразия (Евсеев, 2003). В научном труде И.Костылевой освещается синтез принципов реализма и импрессионизма, которые дают «импульс много-векторности интерпретации замятинской художественной прозы» (Костылева, 1994: 107). В работе С.Лаутона в интересном ключе анализируется связь авторской манеры писателя с эстетикой модернизма (Лаутон, 2007), что находится в русле современных американских исследований (Павлович, 2020)

Мифологическая основа художественного метода писателя исследуется в научном труде английского филолога К.Коллинса, который обнаруживает, что художественные миры отдельных произведений писателя вступают в контакт друг с другом и мифологемы, находящиеся внутри них, образуют сюжеты, развивающиеся в пространстве целой литературы. К.Коллинс также справедливо утверждает, что устоявшаяся мифологема приобретает у Е.Замятиня яркие очертания символа современной ему эпохи (Коллинс, 2007).

В работе корейского филолога Ким Сонг Иля исследуется категория комического в структуре замятинской прозы и обнаруживается, что «комический подтекст подготавливается у Е.Замятина движением сюжетных коллизий, а подтекстные элементы наиболее выпукло проявляют себя в моменты, обусловленные наиболее острыми этапами развития художественного действия» (Сонг Иль, 1995: 17). Американский ученый Е.Браун убедительно доказывает, что стиль Е.Замятиня обладает высокой степенью синкретизма, благодаря чему «смыслоное ядро контекста движется от быта к бытию, от физики к философии, от анализа к синтезу» (Браун, 2007: 117). Такой подход находится в русле новейших американских исследований, которые исследуют «лингвистические содержательные факторы авторских интенций в художественном нарративе» (Уорнер, 2020:855)

Английский литературовед Р.Рассел был убежден, что Е.Замятин воспринимал развитие

технического прогресса и индустриализацию в целом относительно нравственного уровня и духовного состояния человеческого сообщества. По мнению писателя, пренебрежение последними в угоду бездумной механизации жизни неизбежно оборачивается тем, что личность «быстро скатывается в духовный примитивизм, не допускающий свободу воображения и широты восприятия действительности» (Рассел, 2016: 39).

В работе западного филолога С.Хойзингтона содержится интересное исследование пушкинского влияния на литературную манеру Е.Замятиня, что еще раз подтверждает мысль о приверженности писателя русской классической традиции (Хойзингтон, 1993). Эта же мысль продолжается в работе Ло Ливея, в которой замятинская проза исследуется с целью выявления ее моральных и эстетических основ через идеино-философскую составляющую литературного наследия Ф.Достоевского (Ливей, 1994).

В литературоведении есть также научные работы, посвященные и более частным аспектам писательского мастерства Е.Замятиня. В частности, в работе О.Зулиной дается обоснование принципов повествовательной структуры замятинской прозы (Зулина, 1996), а в исследовании М.Резуна внимание автора сконцентрировано на освещении поэтики малой прозы писателя (Резун, 1993).

В работе американского филолога Дж.Джолифа выявляется, что в произведениях Е.Замятиня «подтекстная деталь играет роль детали сюжетной, дает мощный импульс его развитию, а также выступает как маркер качества взаимоотношений между отдельными персонажами произведения» (Джолиф, 1999: 31).

В исследовании английского филолога О.Кук отмечается, что в повествовании Е.Замятиня происходит процесс «расчленения целого на отдельные значимые детали» (Кук, 2012: 93), а в саму структуру художественного нарратива заложен принцип синонимического параллелизма, который дополняется «приемом замедления развития художественного события с целью концентрации читательского внимания» (Кук, 2011: 197). В работе С.Воробьевой анализируется диалогическая основа повествовательного контекста Е.Замятиня с точки зрения объяснения двойственной природы человека в целом. (Воробьева, 2001) Ее наблюдения дополняются исследованием Н.Скалона, в котором содержится анализ дуальных оппозиций отдельных героев в произведении Е.Замятиня (Скалон, 2001).

В исследовании Т.Лахузена подчеркивается синтетичность природы замятинской прозы, которая основана на наличии математических моделей, встроенных в повествовательную структуру художественного контекста (Лахузен, 1994). Эта точка зрения развивается в работе западного исследователя Д.Ричардса, отмечающего, что «замятинские сюжеты заведомо предполагают несколько вариантов развития событий» (Ричардс, 2013: 93). В новейших американских исследованиях обосновывается эффективность принципа математического моделирования и обосновывается тезис о том, что он стал эффективным инструментом литературоведческого исследования. (Паренте, 2020, 21)

В работе американского филолога Т.Эдвардса комментируются основы выдвинутого Е.Замятином «закона «эмоциональной экономии», в соответствии с которым наиболее напряженные моменты действия должны находиться не в начале, а в finale рассказа» (Эдвардс, 2012: 173).

Особенности стилистики прозы Е.Замятинна находятся в поле зрения исследования Ю.Орлицкого, который анализирует стиховое начало в прозе писателя (Орлицкий, 2009).

В литературоведческих работах, посвященных Е.Замятину, анализируются также национальная природа его творчества. С этой точки зрения представляется довольно интересной научная работа Н.Желтовой, посвященная поэтике русского национального характера в творчестве Е.Замятиня (Желтова, 1999), а также заслуживает внимания исследование Н.Аксеновой, в центре которого мужские образы в рассказе Е.Замятиня «Ловец человеков» (Аксенова, 2015).

Однако несмотря на довольно значительный накопленный опыт в исследовании литературоведческого материала, посвященного творчеству Е.Замятиня, все же остаются некие пробелы, и с этой точки зрения исследование специального вопроса, посвященного принципам и способам мифологизации его художественной прозы, представляется актуальным и заслуживающим пристального внимания.

Результаты и обсуждение

Текстовой анализ художественного нарратива Е. Замятин даёт повод утверждать, что его структура основана на органичном сплетении сказовой манеры подачи художественного материала и книжного стиля. В художественных текстах писателя происходит мастерское варьирование узнаваемых мировых сюжетов, которые

наделялись у него метафорической символикой.

Сказовая форма повествования оттачивалась у писателя в цикле его рассказов под общим названием «Уездное». В этих рассказах русская провинциальная языковая стихия играет всеми красками, передавая читателю богатство лексики, многоголосье интонаций и мелодику устного народного говора. В рассказах с «английской тематикой» язык русской провинции уступает место изысканной стилистике речи англичан-европейцев.

В повествовательной структуре замятинской прозы активно используется техника киномонтажа, принцип которой состоит в том, что рефлексия одного и того же предмета или явления происходит в тексте с различных позиций и ракурсов видения и предполагает множественность его интерпретаций.

Исследование индивидуальной манеры писателя позволяет утверждать, что нарратив Е.Замятиня не отличается однородной стилистической структурой. Он широко практикует резкие смены ритма, изложения и описания, применяя все тот же кинематографический прием с использованием крупных планов. Авторский стиль также характерен включением в сюжет параллельно происходящих действий или событий.

Все эти особенности организации замятинского художественного нарратива тесно связаны с мастерски использованием изобразительных возможностей метафоры.

Исследование литературных текстов Е.Замятиня дает возможность увидеть, что метафора образует смысловое ядро художественного повествования, принимает функцию «конструктивного элемента текста» (Мильтон, 2009: 131) и является эффективным средством образного воссоздания внутреннего мира героя и действительности. Метафора в замятинском тексте наделяется сквозной структурой и обнаруживается во всех поворотах сюжетного действия.

Замятин увлеченно вступает в интеллектуальную игру со своим воображаемым читателем и в полной мере использует поэтические возможности обыгрывания собственных имен персонажей и географических обозначений. В этой игре немаловажную роль приобретают различные приемы метафоризации, позволяющие разнообразить авторский стиль и сделать его многоаспектным по художественной интерпретации.

Яркая авторская метафора в художественном контексте Е.Замятиня, являясь символом частного, давала основу писателю для обсуждения

вопросов и проблем вневременного, вненационального и общечеловеческого значения, что в частности, достигалось с помощью авторского обращения к библейским мотивам и сюжетам. Библейские мифологемы и сюжетные коллизии получали у писателя обращенность к актуальным проблемам современности, позволяя связывать вековое прошлое и дерзкие вызовы сегодняшнего дня. С точки зрения своего построения метафоры образуют в художественном нарративе писателя как бы два семантических ряда, которые сталкиваются между собой и задают «импульс активному движению сюжета» (Мильтон, 2007: 129).

Обращение к началу развития сюжета повестей Е.Замятиня «Островитяне» и «Ловец человеков», которые посвящены «британской» тематике, позволяют сделать вывод, что авторский акцент концентрируется на использовании метафор с обобщенным символическим потенциалом. Само название рассказа «Ловец человеков» легко соотносится с известной библейской цитатой, в которой говорится о том, как бывшие рыболовы, став последователями Иисуса, превратились в «ловцов человеков» (Евангелие от Матфея, 2007). Библейская история о «ловцах» человеческих душ, составляющая смысл и пафос христианского первоисточника, пародийно опрокидывается Е.Замятином в гротескный сюжет о современном «ловце человеков» в лице мистера Краггса.

Своей жене, окружающим людям и благонравным соседям он кажется довольно удачливым дельцом, успешно занимающимся биржевыми сделками. Однако на самом деле реальным источником дохода мистера Краггса является циничный шантаж своих несчастных жертв. Он бесстыдно использует их испуг, присваивая себе образ «борца с пороком», (Замятин, 1989: 143) и безнаказанно рождает в сознании парализованных от страха людей его прямое сопоставление с самим богом.

Е.Замятин строит метафоризацию образа Краггса, используя особое фонетическое звучание его фамилии. Фамилия героя вызывает в сознании русскоязычного читателя ассоциацию с образом краба, а воображение легко рисует железные клешни и челюсти, беспощадно перемалывающие все подряд. Первые эпизоды повести Е.Замятина убедительно подтверждают этот ассоциативно сложившийся образ, когда Краггс предстает, жадно сосущим крабовые палочки и читающим газету о гибели людей в катастрофах и на кровавых полях сражений.

Е.Замятин подчеркивает, что современный «ловец человеков» воплощает собой неприкрытое лицемерие, беспредельное ханжество и неутолимую жажду наживы. Пародийный эффект достигается тем, что Е.Замятин мастерски переворачивает метафору, и одушевленное приобретает свойство неодушевленного, навсегда избавляясь от своей духовной составляющей. Она становится абсолютно бесполезной во внутреннем мире мистера Краггса, представляющего собой робота, похожего на «короткий чугунный монументик».

В пространстве мистера Краггса и ему подобных нет места сердечности и любому искреннему выражению человеческих чувств. В этом мире очень комфортно чувствуют себя «статуи полицейских», «мраморная Лори» и «кондукторша – матерински бокастая, как булка» (Замятин, 1989: 153). Этому неодушевленному пространству противостоит романтическая тональность Лондона, образ которого сливается с розово-молочным морем, безмятежные отблески которого отражаются в прозрачном небосклоне. Образ британской столицы обращен к чувственной стороне человеческой жизни, и писатель, используя возможности метафоризации, наделяет одухотворенностью неодушевленные предметы и объекты.

Образ Лондона соткан у Е.Замятина из предчувствия любви и одновременно ощущения опасности. По нему неторопливо двигаются первые утренние автобусы, очень напоминающие «сонных слонов», а в мягких лучах вечернего заката устало дремлет «медленный хоровод» черепах-домов (Замятин, 1993: 132). Искусно использованная метафора порождает новую образность и расширяет круг реалий окружающего мира.

Характерная деталь, подчеркнутая автором, способна выделить доминирующую черту характера героя и высветить сущность его человеческой личности. Линия губ миссис Лори из повести «Ловец человеков» убедительно подчеркивает ее внутреннюю душевную холодность, сравниваясь с занавесью «из легчайшего, но все-таки непрозрачного розового шелка», шнур от которой потерян, и потому возврат к душевной теплоте и искренности для героини невозможен. Подчеркивая уязвимость и душевную тонкость органиста Бэйли из повести «Ловец человеков», Е.Замятин представляет читателю его беззащитную фигуру, «вырезанную из непрочного картона» (Замятин, 1989: 173).

В повести Е.Замятина соотносится не только мир предметный и мир одушевленный, но и че-

ловеческая природа в соотношении с животным миром. Причем животный мир вовсе не означает ограниченность, а напротив, символизирует полноту и многокрасочность реальной жизни. В повести «Ловец человеков» органист Бэйли напоминает молодого жеребенка, в котором чувствуется непреодолимое желание радоваться окружающему миру, в центре которого живет его любимая женщина и горячая страсть к ней. В противоположность ему мистер Краггс беспредельно захвачен жаждой денег, лишен всякой чувственной сферы и потому не включен в круг метафор, соотносящихся с животным миром.

Образ «мраморной миссис Лори» с изгибом губ, напоминающим «тонкую линию розового шелка» (Замятин, 1989: 193), построен на метафоре, содержащей принцип часть-целое, но это далеко не единственный способ метафоризации художественного контекста у Е. Замятин.

В его художественном нарративе активно используется градация определенного доминирующего признака, позволяющая развернуть целую цепочку метафор, каждая из которых дополняет и расширяет контекст предыдущей. Общий облик героя строится у писателя на смысловом контексте метафор, характеризующих его самого и его отношение к миру.

В повести «Островитяне» жизнь викария Дьюли сравнима с поездом, которой движется по рельсам с неизменным расписанием. Его фигура напоминает стройную и отлаженную машину, которая способна любоваться только «портативным солнцем» (Замятин, 1989: 173). В его доме, нет места для душевной теплоты и искренности чувств, и электрические лампы тухнут, «запинаясь лапами в лохматой темноте» (Замятин, 1989: 189), которая воцарила вместо любви и сострадания и в душе мистера Дьюли.

Градация метафоры, положенная в основу художественного нарратива Е. Замятин, сочетается с антитезным принципом метафоризации текста. В повести «Ловец человеков» «бредовое лондонское небо» с разливающимся по нему «розово-молочным ароматом влюбленности» (Замятин, 1989: 173) безжалостно прорезается огнями прожекторов, пытающихся разглядеть в нем приближение вражеских цепеллинов, несущих лондонцам смерть и разрушение.

Голубизна лондонского неба становится «черно-мозаичной» (Замятин, 1989: 191), и эта антитезная метафора углубляет и расширяет художественный образ, рисуя его в оттенках розово-молочных и черно-мозаичных красок, символизирующих, с одной стороны, беспощадность

смерти, а с другой стороны, – утверждающих веру в красоту и радость жизни.

Метафоризация образа Лондона в художественном контексте Е. Замятин приобретает многозначность и разновекторность читательского восприятия. Лондон может представлять в образе «розово-молочного корабля», медленно плывущего «неизвестно куда» (Замятин, 1989: 153) и погруженного в свои безмятежные сны. Но этот город может «внезапно взбеситься», стремительно набрать скорость, неукротимо мчаться вперед, сметая все на своем пути и прорывая плотину человеческих тел, «поток цилиндров», сбрасывая их в бездонный сток метро. (Замятин, 1989: 168)

Образ британской столицы может неожиданно принять облик узкой безлюдной комнаты, «тысячи дверей которой выметены чумой». (Замятин, 1989: 193) Над этим городом нависает небо, которое воплощает уже «не розово-молочную влюбленность», а принимает черты бредового обрубленного существа, под которым люди – это всего лишь беспомощные муравьи, метущиеся в панике перед неотвратимой катастрофой.

Е. Замятин всегда отстаивал концепт противоречивости человеческой натуры, и это очевидно проглядывает почти во всех его персонажах. Адвокат О'Келли из повести «Ловец человеков» лишен веры во что-либо высокое и духовное, его переполняет неприкрытым цинизм и глубокое презрение к человеку вообще, но в то же время ему нельзя отказать в проницательности, достаточной доли самоиронии, и он не производит впечатление глупого и ограниченного человека.

Метафоризация проясняет технику писательского мастерства и позволяет уяснить способы углубления и расширения этого художественного приема в структуре литературного контекста. С помощью метафоры предметный мир в замятинском литературном тексте обретает способность жить и дышать, словно живое существо, многократно преображаясь и расцвечиваясь красочной палитрой. С другой стороны, мир живых существ может существовать в координатах не-живого, и в мире этой утраченной духовности нет места фантазии, мечтам о прекрасном и романтично-восторженному восприятию жизни.

Метафора включается в систему авторской символики, а использование «стихий интертекстуальности» (Литтербарроу, 1996: 143) позволяет преобразовать ординарный и узнаваемый читателем характер в оригинально поданный художественный образ, существующий в коор-

динатах гротескной картины мира, где человеческое бытие связано лишь с механическим функционированием телесного, живущего в мире неодухотворенной предметности.

Использование контекстуально-сопоставительного метода, позволило прийти к заключению, что повествовательное поле «английских» повестей Е.Замятиня имеет четко выверенную композиционную конструкцию. Она укладывается в пространственно-временную рамочную форму, которая строится на интегральном смещении повествовательных планов и принципе рационализма.

Психологические типажи персонажей Е.Замятиня подчеркиваются введением композиционных повторов с использованием приема двойничества и тройничества. Искренность и незащищенность «картонного Бэйли» из повести «Ловец человеков» удваивается образом жеребенка с мягкими губами, нежно «раздвинувшимися занавес на губах миссис Лори» и утраивается миром «малиновой вселенной» (Замятин, 1989: 147), в которой господствует любовь. Особый эмоциональный градус замятинского художественного текста рождается органичным совмещением не собственно-прямой речи и изящного книжного стиля.

Е.Замятин был убежден, что словотворчество можно сопоставить с математическим моделированием. В его романе «Мы» жители Единого государства лишены своих имен, имеют лишь присвоенные им «нумера» и живут в геометрическом порядке пронумерованной линии своих домов. Успешно строится великая машина «Интеграл», которая должна распространить их «математически выверенное счастье» на всю вселенную.

Герой романа Д-503, участвующий в постройке этого Интеграла, является математиком, и во взгляде другого человека, в котором он ощущает внутреннюю свободу и непосредственность, ему сразу же видится «раздражающий Х» (Замятин, 2003: 73).

Западная критика отмечала оригинальный метод нарратива Е.Замятиня и высокий уровень его писательского мастерства. В статьях, посвященных его творчеству, подчеркивалось, что эффект восприятия художественных образов Е. Замятиня достигается «гармоничным синтезом ритмических, лексических, звуковых и цветовых средств художественной изобразительности» (Рассел, 1997: 141).

Первые западные рецензии сосредотачивались на анализе общественно-политической

позиции читателя, подчеркивая его антикоммунистические взгляды. Но наряду с таким узким подходом к масштабу его личности, авторы научных работ сразу же подчеркивали высокий уровень писательского мастерства Е.Замятиня и оригинальность его художественного метода. Литературный критик Т. Эдвардс считает русского прозаика «художником одного приема» (Эдвардс, 2012: 77) и выражает уверенность, что у писателя «огромное и разнообразное количество произведений подкрепляется единственной техникой, которая называется отстранением, *Fremdmachen*, перспективой несовместимости» (Эдвардс, 2012: 213).

Западная критика признавала у Е.Замятиня «непревзойденные способности сатирика и стилиста» (Кинан, 2009: 69) в прозе которого происходит «смешение рационального и иррационального, усмешки и скорби» (Коллинс, 2007: 73). Английские и американские литераторы признавали значительность Е. Замятиня как талантливого и удивительно самобытного писателя и отмечали «стилистическую элегантность и интеллектуальную доблесть, а также дерзкий индивидуализм, отличающие его от других писателей начала XX века» 1993: 161).

Знакомство с публикациями англоязычных авторов позволяет утверждать, что они внимательно исследовали «не только художественную прозу Е.Замятиня, но его статьи, лекции и эссе. Художественный нарратив писателя детально рассматривался исходя, из концепции его собственного понимания художественного творчества как такового» (Лахузен, 2004: 44). Авторы англоязычных научных работ, посвященных к творчеству Е.Замятиня, исследовали проблему преемственности и литературной традиции в его творчестве и находили соприкосновения с его художественным методом и «мировоззренческими концепциями как русских, так и зарубежных авторов» (Хойзингтон, 1993). «Такой подход позволил рассматривать художественное наследие Е.Замятиня в историко-литературном контексте, делая объектом тщательного анализа особенности его стиля и системы средств художественной выразительности» (Джолиф, 1999: 29).

Многие западные исследователи также отмечали удивительную способность Е.Замятиня облекать художественные образы в математические модели, считая, что «математика используется Е.Замятиним для выражения его идеала человеческой ментальной функции, соответствующей судьбе человечества» (Лахузен, 1994: 77).

Западные исследователи сравнивали литературное творчество Е. Замятин с лучшими образцами мировой художественной литературы. Им удалось уйти от сугубо идеологического аспекта рефлексии творчества Е. Замятин и сосредоточиться на глубоком изучении философской основы его художественного концепта и особенностей его поэтики.

Англоязычные критики писали о значимом влиянии художественного метода Е. Замятин на творчество представителей западной литературы, также «разрабатывающих жанр антиутопии в лице О. Хаксли, Дж. Оруэлла и других писателей» (Браун, 2007: 211), и находили типологическую общность их литературных текстов. Таким образом, англоязычная филология по достоинству оценила высокую степень литературного дарования Е. Замятин, оригинальность его художественного метода и самобытность творческой манеры.

Заключение

Метафоризация художественного текста придает нарративу Е. Замятин исключительно новаторский характер и сообщает авторской идеи мощный импульс, находящий свою реализацию в структуре художественного контекста. Метафоризация авторского стиля включает систему значимых лейтмотивов, повторов и тропов, создающие интегральный образ и подчеркивающие высокую степень писательского мастерства русского автора.

Сочетание интегральных образов в повествовательной структуре текстов Е. Замятин создает сложную метафорическую цепочку, построенную по принципу градации, когда одно звено раскрывает смысл предыдущего или, напротив,

образовывает с ним «антитезную оппозицию» (Литербарроу, 1996: 147).

Интегральный художественный образ строился в произведениях Е. Замятин на основе сведения отдельных деталей и мотивов в единое целое, приобретающее «абстрактное значение символа» (Мильтон, 2009: 134). В результате этого развернутая метафора наделялась семантической емкостью и выразительностью внешней формы.

Метафоризация являлась для писателя эффективным средством создания яркого стилистического рисунка текста, усиливала его глубину, напряженность сюжетных коллизий, динамику действия и придавала жизненность образам персонажей.

Метафоризация художественного текста наделялась в творчестве Е. Замятин значимой функцией точной передачи читателю авторской концепции и сверхзадачи. Улавливая смысл одной метафоры, которая «перекидывает мостик к другой» (Джолиф, 1999: 33), читатель доверчиво идет за автором, постигая стилистику авторского рассказа и входя в художественный мир его героев.

Метафоризация, являющаяся одним из важнейших художественных приемов в произведениях Е. Замятин, помогает донести до читателя неистребимую веру автора в романтику и возвышенные человеческие чувства, хотя и это не отменяет иронический взгляд, умудренного жизненным опытом повествователя, знающего и довольно горькие реалии жизни. Но читателю ясен главный авторский посыл, состоящий в твердой уверенности, что любые чувства, даже перенесенные страдания сохраняют живым сердце, дают силы жить и творить и возвращают человека к самому себе.

Литература

Давыдова Т.Т. Творческая эволюция Евгения Замятин в контексте русской литературы 1910-1930-х годов: Автореф... дис. д-ра филолог. наук. – М.: МГУ, 2001. – 41 с.

Полякова Л.В. Евгений Замятин в контексте оценок истории русской литературы XX века как литературный эпохи: Курс лекций. – Тамбов: ТГУ, 2000. – 284 с.

Гилднер Анна. Англичанин из Лебедян. Несколько замечаний о жизни и творчестве Евгения Замятин // Творческое наследие Евгения Замятин: взгляд из сегодня: Научные доклады, статьи, очерки, заметки, тезисы. Материалы четвертых международных замятинских чтений: В 10 кн. / Под ред. Л.В. Поляковой. – Тамбов: ТГУ, 2000. – Кн. VII. – С. 104-106.

Ehre Milton. Zamjatin's Aesthetics // Zamyatín's We: A collection of critical essays / Ardis, 2007. – Р. 130-139.

Евсеев В.Н. Художественная проза Евгения Замятин: проблемы метода, жанровые процессы, стилевое своеобразие: Учебное пособие. – М.: Прометей, 2003. – 224 с.

Костылева И.А. Традиции и новаторство в творчестве Е. Замятин (синтез реализма и экспрессионизма) // Творческое наследие Евгения Замятин: взгляд на сегодня: Научные доклады, статьи, очерки, заметки, тезисы: В 2 ч. – Тамбов: ТГПИ, Ч.II, 2013. – С. 101-113.

Pawlowsch K. A Structural Analysis of Mathematical and in Particular Game-Theoretic Writing The Ohio State University Press. Volume 28, Number 3, 10.1353/nar.2020.0016 Available at <https://muse.jhu.edu/article/765666> Accessed October, 2020. – P. 327-354

Layton Susan J. Zamjatin and Literary Modernism // Zamjatin's We: A collection of critical essays / Ed. and Introd. by Kern G. – Ann Arbor: Ardis, 2007. – P. – 140-155.

Collins Christopher Zamjatin's We as Myth // Zamjatin's We: A collection of critical essays / Ed. and introd. by Kern G. – Ann Arbor: Ardis, 2007. – P. 70-79.

Ким Сонг Иль. Комическое в прозе Е. Замятиня: Автограф ... дис. к-та филолог. наук. – СПб., 1995. – 25 с.

Brown E.J. Brave New World, 1984 & We: An Essay on Anti – Utopia// Zamjatin's We: A collection of critical essays / Ed. and introd. by Kern G. – Ann Arbor: Ardis, 2007. – P. 209-227.

Warner W. B. A General Model of Realist Fictional Narrative Johns Hopkins University Press. 10.1353/elh.2020.0030. Volume 87, Number 3, Fall. Available at <https://muse.jhu.edu/article/764067> 2020. – P. 855-880.

Russel R. Literature and Revolution in Zamjatin's My // The Slavonic and East European Review. – London: Vol. 51. – № 122., 1997. – P. 36-46.

Hoisington Sona S. The Pushkin Presence in Zamjatin's My // Journal of the North American Pushkin Society. – 1993. – Vol. 82- №2. – P. 151-165.

Ло Ливей. Е. Замятин и Ф. Достоевский. Культурно-исторические источники романа Мы. Автограф ... дис. к-та. филолог. наук. – М., : 1994. – 27 с.

Зюлина О. В. Повествовательная структура прозы Е. И. Замятиня: Автограф... дис. к-та наук. – М.: 1996. – 136 с.

Резун М. Малая проза Е.И. Замятиня Проблемы поэтики: Автограф ... дис. к-та филолог. наук. – Томск: 1993. – 21с.

Jolliffe J. Newcastle's Soviet Heretic Spectator. – London: 9/II (№8170), 1999 – P. 27 – 39.

Cooke Olga Muller Bely's Moscow Novels and Zamjatin's Robert Mayer: A Literary Response to Thermodynamics // Slavonic and East European Review. – London: Vol. 63. – №2, 1985. – P. 194-210

Воробьева С.Ю. Роман Е. Замятиня «Мы»: поэтика диалогического // Русский роман XX века: Духовный мир и поэтика жанра: Сб.науч.тр / Отв. ред., сост. Проф. А.И. Ванюков. – Саратов: Саратовский университет, 2001. – С. 154-158.

Скалон Н.Р. Дуальные оппозиции в романе Е. Замятиня «Мы» // Художественная литература, критика, и публицистика в системе духовной культуры. – Тюмень: ТГУ, 2001. – Вып.5. – С. 110 – 115.

Лахузен Т., Максимова Е., Эгдрюс Э. О синтезизме, математике и прочем. «...»: Роман «Мы» Е.И. Замятиня: К столетию Е.И. Замятиня. – СПб.: «Сударыня», Астра-Люкс, 1994. – 116 с.

Richards D.J. Zamjatin: A Soviet Heretic. – London: Bowes & Bowes, 2003. – 112 p.

Parente F., Conklin K., Guy G.M. The role of empirical methods in investigating readers' constructions of authorial creativity in literary reading. Available at <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0963947020952200> Accessed September, 30. 2020. – P. 21-36.

Edwards T.R.N Three Russian writers and the Irrational: (Zamjatin, Pilnyak and Bulgakov). – New York: Cambridge University Press, 1999. – 220 p.

Орлицкий Ю.Б. Преодолевая метрический стандарт (Стиховое начало в прозе Е. Замятиня) // Кредо, 1994, № 8. – 17 с.

Желтова Н. Ю. Проза Е.И. Замятиня: Поэтика русского национального характера: Автограф ... дис. к-та филолог. наук. – Тамбов: 1999. – 23 с.

Аксёнова Н.В. Мужские образы в рассказе Е. Замятиня «Ловец человеков» // Молодой ученый. – 2015. – № 10 – С. 361-363.

Замятин Е.И. Избранные произведения. – М.: Худож. лит., 1989. – 262 с.

Замятин Е.И. Мы: Роман, повести, рассказы, пьесы, статьи и воспоминания – Кишенёв, 1993. – 407 с.

References

Aksyonova N. (2015) Muzhskie obrazy v rasskaze E. Zamyatina «Lovets chelovekov» [Male images in E. Zamjatin's short story « The Catcher of Men»] Molodoy uchyonyi, pp. 361-363 [in Russian].

Brown E., Zamjatin (1988) Brave New World, 1984 & We: An Essay on Anti – Utopia, Zamjatin's We: A collection of critical essays ed. and introd. by Kern G. Ardis. – pp. 209-227.

Collins Christopher (1988) Zamjatin's We as Myth, Zamjatin's We: A collection of critical essays ed. and introd. by Kern G. Ardis – pp. 70-79.

Cooke Olga Muller (1985) Bely's Moscow Novels and Zamjatin's Robert Mayer: A Literary Response to Thermodynamics Slavonic and East European Review, Vol. 63. – №2 – pp. 194-210.

Davydova T. (2001) Tvorcheskaya evolutsiya Evgeniya Zamyatina v kontekste russkoy literatury 1910-1930-h godov [The Creative Evolution of Yevgeny Zamjatin in the Context of Russian Literature of the 1910s and 1930s]. – p. 41. [in Russian].

Edwards T.R.N. (1982) Three Russian writers and the Irrational: (Zamjatin, Pilnyak and Bulgakov). Cambridge University Press – p. 220.

Ehre Milton. (1988) Zamjatin's Aesthetics, Zamjatin's We: A collection of critical essays / ed. and introd. by Kern G. Ardis – pp. 130-139.

Evseev V.N. (2003) Khudozhestvennaya proza Evgeniya Zamyatina: problemy metoda, zhanrovye protsessy, stilevoe svoeobrazie: Uchebnoe posobie. [Yevgeny Zamjatin's Artistic Prose: problems of method, genre processes, stylistic originality: A textbook]. Prometey – pp. 70-79.

Gildner Anna. (2000) *Anglichanin iz Lebedyan. Neskol'ko zamechaniy o zhizni I tvorchestve Evgeniya Zamyatina* [The Englishman from Lebedyan. A few comments on the life and work of Yevgeny Zamyatin]. *Tvorcheskoe nasledie Evgeniya Zamyatina: vzglyad iz segodnya: Nauchnye doklady, stat'i, ocherki, zametki, tezisy. Materialy chetvertikh zamyatinskikh chteniy: v 10 kn.* [The creative heritage of Yevgeny Zamyatin: a view from today: Scientific reports, articles, essays, notes, theses. Materials of the Fourth International Zamyatin readings: In 10th book]. TSU – pp. 104-106.

Hoisington Sona S. (1993) *The Pushkin Presence in Zamyatin's My*. *Journal of the North American Pushkin Society*, Vol. 82 – №2. – pp. 151-165.

Jolliffe J. (1985) *Newcastle's Soviet Heretic*. *Spectator*, 9/II (№8170) – p. 27.

Kim Song II'. (1995) *Komicheskoe v proze E. Zamyatina* [The comic in prose by E. Zamyatin]. Spb. – p. 125.

Kostylyova I.A. (1994) *Traditsiy i novatorstvo v tvorchestve E. Zamyatina (sintez realizma i expressionizma)* [Traditions and innovation in the work of E. Zamyatin (synthesis of realism and expressionism)]. *Tvorcheskoe nasledie Evgeniya Zamyatina: vzglyad na segodnya: Nauchnye doklady, stat'i, ocherki, zametki, tezisy. V 2 ch.* [The creative heritage of Evgeny Zamyatin: a look at today: Scientific reports, articles, essays, notes, theses: In 2 p.]. TSPI, Part II. – pp. 101-103.

Lakhuzen T., Maximova E., Egdryus. E. (1994) *O sintetizme, matematike i prochem* [About synthetism, mathematics, and so on]. *Roman «My» E.I. Zamyatina: k stoletiyu E.I. Zamyatina* [The novel «We» by E. I. Zamyatin: To the centenary of E. I. Zamyatin]. «Sudaryna», «Astra-lux» – p. 116.

Layton Susan J. (1989) *Zamjatin and Literary Modernism*. *Zamyatin's We: A collection of critical essays*. Ed. and introd. by Kern G. Ardis.

Lo Livey (1994) *E. Zamyatin i F. Dostoevskiy. Kul'turno-istoricheskie istoki romana My* [E. Zamyatin and F. Dostoevsky. Cultural and historical origins of the novel We]. – p. 140.

Orlitskiy Yu. B. (1994) *Preodolevaya metricheskiy standart (Stikhovoe nachalo v proze E.Zamyatina)* [Overcoming the Metrical Standard (Verse Beginning in the prose of E. Zamyatin)].

Parente F., Conklin K., Guy G.M. (2020) *The role of empirical methods in investigating readers' constructions of authorial creativity in literary reading*. Available at <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0963947020952200> Accessed September, 30. – pp. 21-36.

Pawlowsch K. A (2020) *Structural Analysis of Mathematical and in Particular Game-Theoretic Writing* The Ohio State University Press. Volume 28, Number 3, 10.1353/nar.2020.0016 Available at <https://muse.jhu.edu/article/765666> Accessed October, – pp. 327-354

Polyakova L. V. (2000) *Evgeniy Zamyatin v kontekste otsenok istorii russkoy literatury XX veka kak literaturnoy epokhi: Kurs lektsiy* [Evgeny Zamyatin in the Context of Assessments of the History of Russian Literature of the XX Century as a Literary Epoch: A course of lectures]. TSU – p. 284.

Rezun M. (1993) *Malaya proza E.I. Zamyatina Problemy poetiki* [Small prose by E. I. Zamyatin Problems of poetics]. Tomsk. – p. 153.

Richards D.J. (1962) *Zamyatin: A Soviet Heretic*. Bowes & Bowes. – p. 112.

Russel R. (1973) *Literature and Revolution in Zamjatin's My*. *The Slavonic and East European Review*. Vol. 51. – № 122. – pp. 36-46.

Skalon N.R. (2001) *Dual'nye oppozitsiy v romane E. Zamyatina «My»* [Dual oppositions in E. Zamyatin's novel «We»]. *Khudozhestvennaya literatura, kritika i publitsystika v sisteme duchovnoy kul'tury* [Fiction, criticism, and journalism in the system of spiritual culture]. TSU, Release 5 – pp. 110-115.

Vorob'yova S. Yu. (2001) *Roman E. Zamyatina «My» poetika dialogicheskogo* [E. Zamyatin's novel «We»: the Poetics of the dialogical]. *Russkiy roman XX veka: Dukhovnyi mir i poetika zhancha: Sb. nauch. tr.* [Russian novel of the XX century: The Spiritual world and the poetics of the genre: collection of scientific papers]. Ed. by A.I. Vanyukov, Saratov University – pp. 154-158.

Warner W. B. (2020) *A General Model of Realist Fictional Narrative* Johns Hopkins University Press. 10.1353/elh.2020.0030. Volume 87, Number 3, Fall. Available at <https://muse.jhu.edu/article/764067> – pp. 855-880.

Zamyatin E.I. (1989) *Izbrannye proizvedeniya* [Selected works]. – p. 262.

Zamyatin E.I. (1989) *My: Roman, povesti, rasskazy, p'esy, stat'i i vospominaniya* [We: Novel, novellas, short stories, plays, articles, and memoirs]. Kishinev.

Zheltova N.Yu. (1999) *Proza E.I. Zamyatina: Poetika russkogo natsional'nogo kharaktera* [E. I. Zamyatin's Prose: Poetics of the Russian National Character]. Tambov – p. 140

Zyulina O.V. (1996) *Povestvovatel'naya struktura prozy E.I. Zamyatina* [Narrative structure of E. I. Zamyatin's prose]. – p. 136.

Т.Э. Қоңыратбай

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: tynysbek@mail.ru

ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТҮР ТАБИҒАТЫ: СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ ПАЙЫМДАУ

Қазақ халқының эпикалық дәстүрінің арқауында сан ғасырларды қамтитын этникалық үдерістің жатқаны белгілі. Сол себепті ғасырлар тереңінен жеткен эпикалық дәстүр бір ғана көркем емес, сонымен бірге танымдық құбылыс болып табылады. Себебі әпос пен эпикалық дәстүр ел санасында елеулі із қалдырыған этникалық үдеріс аймақтарында ерекше дамыған. Мақалада эпикалық дәстүр этнографиялық құбылыс, ал қаһармандық әпос – поэзия мен музыканың селбесуі ретінде қарастырылады.

Қазақ халқының музыкалық-эпикалық дәстүрін дамытушы – жырау мен жыршылардың қызметі туралы көп айтылып, олар бірде асқан импровизатор, бірде қарапайым орындаушы ретінде бағаланды. Кейбір авторлар XYIII ғасырдан соң жырау типі мұлде жойылып, бір ғана жыршылар қалды деген ойды да айттып бақты. Алайда мұндай пікірлердің өміршенендігі айтырылғытай болмады. Себебі эпикалық дәстүрдің көрнекті тұлғаларының XIX ғасыр аясында да жырау атанып келгені баршаға мәлім (Базар жырау).

Мақалада қазақ халқының эпикалық дәстүрінің тұтас күйінде алынып, кешенді түрде зерттелмей, жеке мәселелері бір-бірінен байланыссыз қарастырылып, ондағы танымдық және көркемдік арналардың синкреттік бірлігі ескерілмегені көрсетілді. Осындағы сынаржақ зерттеулердің қазақ халқының эпикалық әлемінің толымды бейнесін жасауға алып келмегені де атап айттылады. Осының бәрі мәселенің синергетикалық өзегін құрады.

Түйін сөздер: айтушылық, өнер, жырау, жыршы, синергетика, эпикалық дәстүр, этникалық үдеріс.

T.A. Konyratbay

Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Kazakhstan, Almaty
e-mail: tynysbek55@mail.ru

The nature of the epic tradition: synergic thinking

The epic tradition of the Kazakh people is based on an ethnic process that spans many centuries. Therefore, the epic tradition that has reached us from the depths of centuries is not only an artistic, but also a cognitive phenomenon. The epic and epic tradition developed in those regions where active historical and ethnic processes took place, which left their traces in the consciousness of the people. In the article, the epic tradition is evaluated as a phenomenon of the ethnographic order, and the heroic epic is a symbiosis of poetry and music.

Much has been said about the role of carriers of the musical and poetic traditions of the Kazakh people – zhyrau and zhyrsha, which were described either as an improviser or as a simple performer. Some authors claimed that the Zhyrau disappeared after the XYIII century and only the Zhyrsha remained. However, such a statement of the question was poorly reasoned. After all, it is well known that despite the above judgments, individual representatives of the epic tradition throughout the 19th century were called zhyrau (Bazar-zhyrau).

The article focuses on the fact that the epic tradition of the Kazakh people was studied very disparately, without taking into account the syncretic unity of the cognitive and poetic sphere. It is noted that such surveys did not lead to the creation of a holistic picture of the epic world of Kazakhs. This is the synergistic nature of the problem.

Key words: the art of storytelling, zhyrau, zhyrshy, synergy, epic tradition, ethnic process.

Т.А. Коныратбай

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: tynysbek55@mail.ru

Природа эпической традиции: синергетическое осмысление

В основе эпической традиции казахского народа лежит этнический процесс, который охватывает многие столетия. Поэтому эпическая традиция, дошедшая до нас из глубин веков, представляет собой не только художественное, но и познавательное явление. Эпос и эпическая традиция развивались в тех регионах, где происходили активные историко-этнические процессы, оставившие свои следы в сознании народа. В статье эпическая традиция оценивается как явление этнографического порядка, а героический эпос – симбиоз поэзии и музыки.

Много говорилось о роли носителей музыкально-поэтических традиций казахского народа – жырау и жырши, которые описывались либо как импровизаторы, либо как простые исполнители. Некоторые авторы утверждали, что жырау исчезли после XVIII века и остались только жырши. Однако такая постановка вопроса была плохо аргументирована

Ведь хорошо известно, что, несмотря на вышеуказанные суждения, отдельные представители эпической традиции на протяжении всего XIX века назывались жырау (Базар-жырау).

В статье акцентируется внимание на том, что эпическая традиция казахского народа изучалась весьма разрозненно, без учёта синкетического единства познавательно-поэтической сферы. Отмечается, что подобная картина не привела к созданию целостной картины эпического мира казахов. В этом заключается синергетический характер проблемы.

Ключевые слова: искусство повествования, жырау, жырши, синергия, эпическая традиция, этнический процесс.

Кіріспе

Қазақ халқының эпикалық дәстүрі бір ғасырға жуық зерттеліп келеді. Бұл тақырыптың төңірегінде қалам тартып, ой сабактамаған зерттеушілер кемде-кем. Солай да болса эпикалық дәстүрдің танымдық табиғаты жете ескерілмей, көбіне поэзиялық құбылыс қатарында қарастырылып жүргені жасырын емес. Ал ғасырлар елегінен өткен тарихи-мәдени құбылыстардың танымдық сипатын сарапамайтын зерттеулердің ірі нәтижелерге бастамайтыны белгілі.

Халқымыздың әдеби-музыкалық мұрасы сөз болғанда алғаш ауызға ілігетін ұғымдардың бірі – дәстүр. Кең көлемде алғанда ол тарихи қалыптасып, ұрпактан ұрпакқа беріліп отыратын әдет-ғұрып, салт-сана, ел естілігі, жалпы ұлттық кодымызды құрайтын белгілердің жиынтығы. Философиялық әдебиеттер оны қоғамда ұзак уақыт сақталған мәдени-әлеуметтік мұраның бөлшектері ретінде таниды. Осы белгілерді мәдени-әлеуметтік өміріміздің кез келген саласынан кездестірер болсақ, дәстүр дегеніміз – сол. Оның эпикалық дәстүрге де қатысы бар.

Эпикалық дәстүр – халқымыздың сан ғасырларды қамтыған көркем шығармашылығы. Оны зерттеуге фольклортанушы, әдебиетші, тарихшы, музикатанушы мамандар катар араласып келеді. Бірақ эпикалық дәстүрді өзінің синкеттік тұтастығында алып, поэзиялық, музикалық және

этнографиялық құбылыс аясында қарастырған зерттеулер бізде көп емес. Әр бағыт өзінше қарастырылып, олардың ғылыми нәтижелері синергетикалық тұтастыққа ұласа қоймады.

Эпикалық дәстүр аясында жеткен халық мұрасының үлкен бір арнасы – эпостық жырлар. Эпикалық дәстүр шенберінде өмір сүріп, сол дәстүр қамтыған қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді қамтыған эпостық жырлардың танымдық табиғатын сарапалау – бүгінгі фольклортану ғылыминың басты міндеттерінен саналады (Funk, 2013).

Соңғы жылдары әлемдік баспасөз қазақ эпосының танымдық мүмкіндіктері туралы өзге еңбектер де жарық көріп келеді. Олардың бірінде эпос – этникалық дереккөз ретінде бағаланса (Kongyratbay, 2013), екіншісінде осы мәселенің әдіснамалық арналары қарастырылған (Коныратбай, 2020). Осы еңбектердің мазмұнына назар салар болсақ, фольклор – сөз өнері де-ген ұстанымның ескірғендігі байқала береді. Қазірде кеңес дәуірінің бұл анықтамасы эпос – ел естілігі, этнос тарихының көмескі беттеріне сәулө түсіретін қосалқы дереккөз деген бағытқа ұласып отыр. Эпикалық дәстүр аясында өмір сүретін эпостық жырлардың синкеттік сипатын ескермей, бір ғана көркем шығарма, әдеби мәтін шетенінде сөз етудің сынаржақтығы болды. А.А.Потебняның халық поэзиясы шығарма емес, әрекет, ән емес, ән салу (Potebna, 1905: 143-144) деген пікірі де осыдан алыс емес.

Эпикалық дәстүр аясында жеткен эпостық жырлардың барлығы дерлік музикалық-речитативтік мақаммен орындалған. Оларды поэзиялық туынды, жазба мәтін ретінде зерделеу бергі жерде қалыптасқан үрдіс. Оның мәнісі – поэзия мен музиканың синкреттік бірлігіне құрылған эпостық жырларды бөлшектеп, бір ғана әдеби-фольклорлық мәтін ретінде қарастыру. Мұндай сынаржақ тәсілдің қазақ фольклортану ғылымында ұзак уақыт назардан тыс қалып келгені де жасырын емес. ХХ ғасырдың орта шенінде көрнекті фольклортанушы В.Я.Пропп эпостық жырлардың басты белгісін музикалық әуенінен іздей: «*Признак музыкального, песенного исполнения настолько существен, что произведения, которые не поются, ни в коем случае не могут быть отнесены к эпосу. Отнять от былины ее напев, исполнить ее в форме прозаического рассказа означает перевести ее в совершенно иную плоскость художественного творчества*» (Propp, 1958: 6), – деп жазған болса, бұл пікір де елеусіз қалды.

Зерттеу әдістері

Қазақ фольклортанушылары эпостық жырларды қобіне жанрлық негізде жүйелеп, көне, қаһармандық, романдық, тарихи эпос деп негізгі төрт салага жіктеді. Жекеленген ғалымдар мұны одан әрі тереңдетіп, қазақ эпосының жанрлық жүйесін он салага тарқатты (Konyratbaev, 1987: 98).

Бұл тұжырымдардың барлығы дерлік эпостық жырлардың тарихи шындыққа қатысына байланысты жүйеленген. Кейінгі зерттеулерде тарихи таным көрінісі болса да, оны іліп әкетіп, одан әрі дамыта түскен зерттеушілер саны көп емес. Қеңестік және қеңестік дәүірден соңғы зерттеулердің басым көпшілігі эпостық жырлардың поэтикасы мен типологиясын зерттеуден, аса қалса эпикалық уақыт пен қеңестік мәселелерінен әріге бара қоймады.

Салыстырмалы-типологиялық, тарихи-типологиялық тәсілді төніректеген зерттеулер эпостың поэтикасынан ұзап кете қоймады. Эпос – фольклордың бел ортасында тұрган жанр. Бірақ оны В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов ізімен әдеби-поэзиялық шыгарма қатарында зерделеу қазірде ескірген тәсіл. Эпостық жырдың мазмұнынан әмпиристік негізде жинақталған этникалық тарих деректерін, түрлі танымдық ақпараттарды, толып жатқан ономастикалық мәліметтер – жерсу, тау-тас, кісі аттарын кездестіруге болады. Эпостық жырлардың бойындағы ұлт тарихына

сәуле түсіретін осындағы ақпараттарды назардан тыс қалдырып, бір ғана көркемдік жүйесін зерделеу – қеңестік фольклортану ғылымына тән белгілер. Қоңа түркі тайпаларының этникалық тарихы мен этнографиялық қозғалыстарынан хабары жоқ фольклортанушылар осындағы құнды ақпараттардың бәрінен аттап өтіп, эпостық жыр мәтінінің көркемдік жүйесін ғана нысанага алды. Соның салдарынан синкреттік құбылыстың бір ғана сипаты ғылыми танымға арқау болып келеді.

Географиялық аймағы ортақ болғанымен Орталық Азия жерінде антикалық дәуірдегі скиф, сак, ғұн, массагет тайпаларының, ортағасырлардағы қарлук, қимак, қарахан, оғыз, қыпшақ тайпаларының іздері жатыр. Одан бергі жерде монғол шапқыншылығы (XIII ғ.). Дешті Қыпшақ, қөшпелі өзбектер мемлекеті, ногайлы ұлысына (XIV-X ғғ.) қатысты мәліметтер де баршылық. Олардың бірқатары эпостық жырлардың бойына сіңіп, сол кезеңдерден бастау алатын эпикалық дәстүр аясында жетіп отырса, мұндай құнды деректердің ұлт тарихына қызмет істегені аbzal. Мұны тарихшылар түсініп, соңғы жылдары қолға ала бастады.

Эпикалық дәстүр тереңнен бастау алатын мәдени-этникалық құбылыс болса, эпос – поэзия мен музиканың бірлігіне негізделген жанр. Осыған эпос айтушысының орындаушылық қызметін қосатын болсақ, тақырыптың синкреттік сипаты айқындала түседі.

Қазірде эпостық жырды бір ғана эстетикалық категория аясында ұғыну жетімсіз. Қаһармандық эпостиң поэтикалық жүйесінен бөлек оның құрамдас бөлігі – әуені мен ыргағы, көптеген этнографиялық деректері болады. Осы себепті батырлар жырын бір этностың түрлі дәуірлердегі тыныс-тіршілігінің жиынтығы ретінде қарастыруға да негіз бар. Қаһармандық эпостан этникалық мәліметтер көрініс беретін болса, оның танымдық табиғатына жете ой бөлу керек. Себебі олар еліміздің өткені туралы танымдық ақпарат жеткізіп қана қоймайды, сонымен бірге халқымыздың қалыптасу кезеңдерімен де біte қайнасып жатады.

Қазақ эпосынан көрініс тапқан этникалық сана – ұлт туралы ұғымның діңгегі. Эпостық жырлардан көрініс беретін этномәдени үдеріс колмен ұстап, көзбен көретін емес, құлақпен тыңдал, санамен қабылдайтын, түп-тамыры өте тереңде жатқан, ата-бабаларымыздың қанымен жеткен қуатты да құдіретті құбылыс. Оның арқауында халқымыздың қалыптасу кезеңдеріне сай келетін демос – этнос – халақ – ұлт де-

ген этнографиялық белестер жатқан болса, қаһармандық жырлардың дәл осы белгілері әлі күнге назардан тыс қалып келеді.

Бір кездері В.Я.Пропп «*в эпосе нет слова «род» потому, что нет понятия рода. Есть понятие семьи и активная борьба за нее ... эпос по существу направлен против рода*» (Propp, 1958:33) деген пікір сабактаған болса, қазақ фольклортанушылары оны әдіснамалық норма ретінде қабылдады. Сол себепті эпостағы этникалық мәліметтер мүлде сөз болған емес. Тұрлі жырларда этникалық деректер кездесіп жатса, оны тарихшыларға қарай аудара салатын зерттеушілер де кездеседі. Бірақ эпостың жырдың көркемдік жүйесін ғана зерделеумен ғылыми таным өзінің түпкі мұратына жете алмаса керек. Мұндай жағдайда фольклортану ғылыми ақыратқа бастамайтын, ғылыми танымның орта буыны ғана болып қалар еді.

Біздегі эпостың тарихиленімін арналған зерттеулердің де теориялық дәрежесі айтартылғатай болмады. Откен ғасырда бұл бағыт саяси сынға үшіншіл, оның әдіснамалық ұстанымдары еліміз егемендік алған кезеңге дейін ғылыми айналымға орала койған жок. Ал фольклортанудың кеңестік идеологияға құрылған әдіснамалық арналары ғылыми танымды абсолюттік ақыратқа бастаған емес. Эпостың жырлардағы толып жатқан танымдық мәселелердің ғылыми негізде шешілмеуі ғылыминың бір деңгейде тұрақтап қалуына әкеліп соқтырғаны да шындық. Эпостың жырларды типологиялық негізде зерделеп, тұрлі ұқсас мотивтерді терудің де бергені шамалы. Типологиялық теория табан тіреген әдіснама көптеген ұқсас мотивтерді тапса да, олардың себептерін түсіндіре алмады.

Қазақ халқының біздің заманымызға келіп жеткен қаһармандық жырларына келгенде әрбір эпостың белгілі бір тайпаның тағдырына құрылғаны байқалады. Олардың сюжетінен орын алған мәдени-этнографиялық, тарихи-этникалық деректерге бұрынғыша эпос айтушысы енгізген қоспалар деп қаруға болмайды. Рас, эпос айтушыларының да үлесі бар. Бірақ олар жырлардағы тұрақты этникалық мәліметтер емес, өзгермелі поэтикалық құбылыстарға қатысты болып отырады.

Осы ретпен этникалық дәстүрдің аймақтық-географиялық ерекшеліктеріне де мән беретін кезең туып отыр. Классикалық сипатқа ие болғанына қарамастан кейбір жырлардың белгілі бір этникалық орта мен географиялық аймақта басымдау дамуының сыры осында. Мысалы,

«Алпамыс» жыры еліміздің онтустік аймағы мен өзбек, қарақалпақ халықтарында, «Қобыланды» – қыпшақ этносы мекендереген аймақтарда кең тараған. Қазақ халқына тән этикалық дәстүрдің Сыр бойы мен Атырау жағында басымдау дамуының сыры да зерделеуді қажет етеді. Дәстүр мәселеесіне келгенде әлі де мән берілмей келген мәселелердің бірі – осы.

Ғылыми пікірталас

Кеңес дәуірінің әдіснамалық таяныштарына сүйенген қазақ фольклортанушылары этикалық дәстүрдің ұжымдық сипатын басты орынға шығарып, оны көркем шығармашылықтарында таныды. Себебі бұл бағыт орыс фольклортану ғылымиында басымдау болды. Дәл осы ғылыми мәселе шетел ғалымдарының еңбектерінде де осы деңгейде қарастырылып келді. Мысалы, ауыз әдебиетінің тарихы, теориясы және әдіснамасына арналған кешенді еңбегінде Дж.М.Фоли көбіне композиция мәселелерімен шектелген (Foley, 1988: 84). Эпостың жырларды халық поэзиясы ретінде қарастырудың көрінісін У.Р.Хаймес еңбектерінен де кездестіреміз (Haymes, 1964: 26). XX ғасырдағы фольклортану ғылыми эпикалық дәстүрді басқа қырынан да зерделеді. Мысалы, фольклорлық дәстүрдің эпостың жырлардың тарихиленімін зерттеудегі маңызын ғылыми негізде сөз еткен В.П.Аникин: «Глубина проникновения в прошлое всецело зависит от характера самой традиции: если она идет со временем возникновения эпоса, исследователь получает возможность заглянуть в столь же отдаленные времена. Если традиция в силу каких-либо причин относительно поздняя, то и исследование не имеет права идти дальше пределов, за которые в глубь истории не простирается существование изучаемой традиции» (Anikin, 1980: 31), – деген болатын. Бұл пікір әлі күнге ғылыми мәнін жоймаса да, оның негізгі ұстанымдары колданыста байқала бермейді.

Л.И. Емельянов, М.М. Плисецкий, В.П. Аникин, т.б. ғалымдардың еңбектердегі ұстанымдарға сүйенер болсақ, фольклорлық үдеріс тұсындағы дәстүр – этнографиялық құбылыс. Мұның эпикалық дәстүрге де қатысы зор. Себебі этноәлеуметтік санаға негізделген эпикалық дәстүр тұрлі құбылыстарды сақтап, жинақтаумен ғана шектелмей, солардың бағасын да беріп отырады.

Әр жылдары эпикалық дәстүр тұсында айтушылар типінің тарихи-мәдени қызметіне де ерекше назар аударылды. Сол негізде

жырау-жыршылардың өз тараапынан қосатын мәліметтері болатындығы айтылды. Бұл пайымдаулардың ой салатын тұстары жок емес. Десек те, әпикалық дәстүр тудырган жырау – этникалық сана мен тарихи әқпаратты сактаушы, кейінгі ұрпаққа жеткізуші тұлға. Сондықтан дәстүр аясында жеткен қазақ әпосындағы этникалық мәліметтер әрқашан тұрақты.

Осылы ескерер болсақ, В.М.Жирмунский мен Б.Н.Путиловтың бұл мәселеге қатысты кейбір пікірлерінің бүгінде ескіргенін анғарамыз. Әсірепе олардың эпостағы этнографиялық деректерді әпикалық дәстүр, яғни көркем шығармашылыққа негіздеулері айтартылтай нәтижелі болмады. Бұл қазақ әпосын, сол эпостық жырларды жеткізушилдердің тарихи-мәдени қызметтің жете ұғынбаудан туған түсінік. Одан қалды орыс былиналары мен қазақ әпосының арасында пәлендей айырма жок деп білгендейтін көрінісі.

Мысалы, тарихи типологияға табан тіреген В.М. Жирмунскийдің «Алпамыс» жырының сюжеті ертеде алтайда (VI-VII ғғ.) туып, оғыз (IX-X ғғ.), қоңырат (XIII-XVI ғғ.) әпосына айналған деген пікірі қазірде қосымша дәлелдерді қажет етеді. Оғыздар – көне түрік, қоңыраттар – монгол шапқыншылығы түсінде келген тайпалар. Ал ғалымның пікірі сол кезеңдегі этникалық үдеріс емес, мотив, сюжет деңгейіндегі поэтикалық ұқсастықтарға ғана негізделген. Автор сол мотив пен сюжеттің түрлі этникалық ортасын әпикалық мұрасына айналу механизмін ашып көрсетпеген. Мәселенің тарихи-этникалық арқауын түсіндіру жағына бармаған. Осы себепті генезис мәселесін этникалық үрдіс емес, әпикалық дәстүрге негіздеуінің теориялық арқауы солғын шыққан.

Көркем ойлау жүйесі адамзат баласына ортақ болғандықтан түрлі ұқсастықтар кездесе береді. Бірақ олардың генетикалық және типологиялық түрлері болатынын ұмытпаған ләзім. Типологиялық теория – жыр сюжеттіндегі сыртқы ұқсастықтарды жинақтایтын тәсіл. Мысалы, «Алпамыс» жырындағы әйелінің тойы үстінен тусу мотивін зерттеушілер көп уақыт «Одиссея» сюжеттіндегі әйгілі әпизодпен байланыстырып келді. Бір қараганда ұқсастық, сөз жок, бар. Ал тереңірек үнілер болсақ, екеуі екі дәуірде, екі түрлі этникалық ортада болған оқиғалар. Антикалық дәуірде туған сюжеттің ортағасырдағы жырдан көрініс беруі тарихи-мәдени байланыстың жемісі ме, әлде типологиялық ұқсастық па? Мұның сырьы мен себебін ашуға ешкім де талпынбаган. Демек

бұл төңіректегі пікірлер ғылыми таным көрінісі ретінде қабылдауға келмейді.

Оғыз дәуірінен жазба ескерткіш жеткен болса, қоңырат тайпасының ортасында эпостық жыр қалыптасқан. Сонда В.М.Жирмунский айтқан оғыз – қоңырат деген этникалық өзгерісті стадиялық негізде қалай түсінер едік? Бұл тұста жазба әдебиет үлгісінің («Корқыт ата кітабы») ауыз әдебиетінен («Алпамыс» жырынан) бұрын қалыптасып тұрғаны да көзге ұрады. Мотив деңгейіндегі ұқсастықты айтпасақ, Ергенекүннен шыққан оғыздар 24 тайпа ел. Қашқари, Рашид ад-Дин, Әбілғазы т.б. деректері бойынша олардың арасында қоңырат тайпасы жок. Оғыздардың түрікмен, әзербайжан, анадолы түріктерінің этногенезін қурағаны тарихтан жақсы мәлім.

Мәселенің этникалық арқауына жете мән бермегендіктен В.Жирмунский сюжет, мотив деңгейіндегі ұқсастықтардың да себебін ашып бере алмаған. Басқаша айтқанда, ғалым жырдағы тұрақты көрсеткіштерді емес, өзгермелі көркем құбылыстарды нысана тұткан. Қазақтың қаһармандық жырларында этникалық деңгейдегі өзгерістер кездесе бермейді. Оны жырдың еларалық (қазақ, өзбек, каракалпак) нұқсаларынан да табу қын. Этнология ғылымының талаптары тұрғысынан келгенде, қаһармандық әпос үшін этникалық өзгерістерге бастайтын өзгерістер мүлде жат.

Әпикалық дәстүр – бірер күндік емес, ғасырлар бойы қалыптасқан тұрақты құбылыс. Бұл реттен оны ұлт мәдениеті және тарихымен де салыстыруға болады. Әпикалық дәстүр табиғатын мойындармайтын ағымды В.П.Аникин «кантисторизм» ретінде бағалаған. Мұның жаны бар. Себебі әпикалық дәстүрді тудыратын – этникалық үдеріс.

Эпостық жырды тудыратын әпикалық дәстүр ме, әлде этникалық үдеріс пе? Фольклортану ғылымында терең зерттелмей келе жатқан мәселелердің бірі – осы. Бір кездегі В.Жирмунский секілді Б.Н.Путилов та мұның алғашқысына ерекше мән беріп, соңғысын назарға алмаған. Рас, эпостағы этникалық мәліметтерді зерттеу үшін әпикалық дәстүрдің тұрақтылығы мен өзгермелігін анықтаудың маңызы жок емес. В.П.Аникиннің пайымдауынша эпостың дәстүрлігі белгілі дәрежеде тұрақты, бірақ өзгеріске де ұшырап отыратын көркем құбылыс. Демек Б.Н.Путилов ізімен эпостың тарихиының бір ғана айтуышлар үлесінен іздеу жетімсіз. Әпикалық дәстүр эпостық жырлардың өмір сүретін

ортасы, оның негізінде этникалық сана іздері басым.

Эпикалық дәстүрді көркем таным аясында қарастырудың біржактылығы болатынын жоғарыда айттық. Бұл мәселенің астарында дәстүр дегеніміз не: көркем шығармашылық па, этнографиялық құбылыс па? – деген сауал тұрады. Қаһармандық жырлардың өмір сүретін ортасы – дәстүр болса да, оларды жырдың арқауында жатқан этникалық үрдістен тыс алғып зерттеу айтартылғатай нәтиже бермейтінін көрсеттік. Осы мәселелерді теориялық негізде игеру арқылы ғана ғылыми ақиқатқа жетуге болады десек, қазақ эпосындағы этникалық мәліметтерді қаһармандық жырлардың тарихи-ақпараттық маңызы мен танымдық табиғатын байқаттын белгі ретінде қабылдаған ләзім.

Нәтижелер мен талқылау

Кең көлемде алғанда дәстүр дегеніміз этнографиялық, эпикалық дәстүр – этникалық үдеріске негізделген поэтикалық құбылыс. Осыны ескермейінше эпикалық дәстүр мен эпостық жырлардың танымдық табиғатына тереңдеу қыын. Дәстүр мәселесі тұсында оның арқауындағы этнографиялық құбылыспен қатар жыраулық өнер, оның жанрлық жүйесіне де тоқталу қажет болады. Әлі күнге толық зерттеліп, зерделеніп болмаған мәселелердің бірі – осы.

Жыраулық өнер – көне түркі дәүірінен сага тартып, бақсылық үрдіс аясында қалыптасып, бері келе қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді арқау еткен музыкалық-эпикалық дәстүр. Оның өкілдері кез-келген тақырыпты аяқ астынан суырып айтатын импровизаторлар. Сонымен бірге әкеден балага беріліп келе жатқан тарихи-этникалық мәліметтерді кейінгі буынға жеткізуші тұлғалар. Құрылымы жағынан келгенде ол поэзия, музыка және айтушылық (орындаушылық) дәстүрдің бірлігіне негізделген синкреттік құбылыс болып шығады.

Ежелгі түркі тайпаларында эпос айтушыларының алғашқы типтерін шамандар, яғни бақсы-балгерлер атқарған. Олардың іс-әрекеті Кек тәнірге сыйыну, болашақты болжаяу, ем жасау әрекеттерімен байланысты болған. Бақсы әрі емші, әрі ақын, әрі биші, әрі сазгер. Поэзияда 7-8 буынды жыр, музыкада – асатаяқ, кепшік, кейін қобыз аспаптарын қолданған. Қолына тамбурын ұстап ел арасында өлең-жыр айтатын адамды ұзан деп атаған.

Тарихы текес халықтардың сөздігінде айтушылар типіне қатысты көптеген атаулар да

сақталған. Олар *шайыр* (турік), *бахши* (өзбек), *ашығ* (әзіrbайжан), *улгерч* (бурят), *бөө* (монгол), т.б. болып келеді. Бұл атаулар бірде ұстаз, бірде ел ағасы, ақын деген ұғымды білдірсе, енді бірде айтушы, жыршы мағынасында қолданылады. Н.Ильминский жыраулық өнер өкілдерін өлеңші десе, В.Радлов бұл терминнің көне жәдігерлерді насиҳаттаушыларға қатысты қолданылғанын көрсеткен.

Жыраулық өнер ірі эпостық жырлар мен толғау-арнаулардың ел арасына тарап, орындалуымен байланысты туған. Қазақ эпосын айтушылар – *жырау-жырышылар*, тәжік мақамшылары – *гүргүлихандар*, бурят орындаушылары – *олон-хошылар*, қыргыз поэзиясының алыптары – *монашилар* осы салаға қосылады.

Жыраулық өнердің тағы бір ерекшелігі – бірде импровизация дәстүріне, бірде авторлық поэзияға негізделуі. Сол себепті жыраулық поэзия деп те атап келеді. Оның арқауында XV-XVIII ғасырлардағы Сыпыра, Асан Қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалгез, Жиембет, Марғасқа, XIX ғасырдағы Шөже, Мәделі, Майлышқожа, Құлыншақ, Базар жырау, т.б. туындылары жатыр. Оның ел санасына жақындығы қазақ жерінің түкпір-түкпірінде музыкалық-эпикалық дәстүрдің етек алуына елеулі ықпал еткен. Сыр бойындағы Балқы Базар, Ешнияз, Қарасақал Ерімбет, Қудеріқожа, Кете Жүсіп, Қанлы Жүсіп, Данмұрын, Жиембет, Тұрмамбет, Тасберген, Сәрсенбай, Құтбай, тагы басқалардың жыраулық өнерді дамытуға қосқан үлестері де аз емес.

Сөздің асылын, теңеудің дүрін, мақамның саздысын іздеген жыраулық өнер өкілдері – *жырау*, *жырышы*, *шайыр*, *термеши*, *өлеңші* атауларының айырмасы да елеулі. Ал, ортақ белгісі – суырып-салма (импровизациялық) дәстүрге негізделуі.

Қазірде жыраулық өнер өкілдерін бірнеше кезеңдерге жіктеуге болады: 1) салт жырлары; 2) бақсы сарындары; 3) ірі эпос айтушылары; 4) XV-XVIII ғасырлардағы жыраулық поэзия, толғау ақындарының мұрасы; 5) XIX ғасырдағы жырау-жырышылық өнер; 6) XX ғасырдың бас кезіндегі ақын-шайырлар мұрасы; 7) Бұгінгі айтушылар типі. Мұның бері де өнердің синкреттік сипатын, дәстүр аясында дамитынын, елдің этникалық санасына жақындығын байқаттын белгілер.

Эпикалық дәстүр аясында қалыптасқан жанрлардың бірі – *жыр*. Оның табиғаты туралы Ә. Марғулан, Е. Ісмайылов, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібаев, О.Нұрмағамбетова, М.Ғұмарова, Қ.Сыдықиқұлы, Б. Абылқасымов, Е. Тұрсынов, т.б. қалам тартқан. Қашқарі сөздігіне сүйенер

болсақ жыр – көне түрік сөзі. Оның тұбірі – *йыр*. Оғыздар мен қыпшақтар «и» әрпінің орнына «ж» қолданғандықтан біздің заманымызға «жыр» тұлғасында жеткен.

Бүгінде «жыр» түрлі мағынада қолданылып келеді: бірде поэзиялық өлшем, бірде музикалық сарын, бірде эпикалық жанр. Осы негізде жыр дегеніміз музика мен поэзияның бірлігіне негізделген жанр болып шығады. Поэзиялық аркауы 7-8 буынды өлшем құрап, аралас, шұбыртпалы үйқасқа құрылған жыр үлгілерінің қазақ поэзиясы мен музикасындағы қызметі аса елеулі. Ол ел естілігі сақтап, бізге жеткізген елеулі оқиғаларды кейінгі ұрпаққа жеткізуін көркем құралы. Замана жайында толғайтын жанрлардың басым көпшілігі осы 7-8 буынды өлең үлгісінде жырланған.

«Жыр» атауы қазақ халқынан бөлек қарақалпақ, ногай, балқар, татар, қарашай тілдерінде әлі күнгедейін қолданылып келеді. Қашқари оның *жыр*, *әуен*, *саз* деген мақам-саздық мағынада қолданылатынын көрсетсе, жырды өлең өлшемі ғана емес, эпикалық жанр мағынасында ұғынуда теріс емес. Осы белгі жыр атауының қазақ ұғымындағы болмыс-бітіміне толық сай келеді.

Айтушылар типін тудырған – *жыраулық поэзия*. Бүгінгі зерттеулер бойынша оның ерекше дамыған кезеңі XV-XVIII ғасырларды қамтыса, айтушылар типінің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге ден қоюы да осы кезеңмен шамалас болып шығады. Хандық дәүірде жыраулардың ел ішіндегі беделі есіп, олардың тісі хан-хәкімдерге де бататын болған. Асан қайғы, Қазтуған, Шалгез, Доспамбет, Бұқар, Ақтамберді, Базар – жыраулық өнердің аса көрнекті тұлғалары. Олардың реperтуары да әр алуан: көлемді жыр-дастандар мен толғай-термелер аралас көрінеді. Бүгінде эпос айтушыларына қолданылған термин түлеп, эпикалық дәстүрді жалғастыруышыларға, яғни «жыршы», «термеші», «мақамшы» мағынасында қолданылып келеді.

Осылардың арасында дара тұратыны – *жырау*. Гомер эпосы тұсында аздтер шығармашылығы туралы толғанған А. Б. Лорд бұл мәселені жыр композицияның аясында қарастырғаны бар (Lord, 1951a: 64). түрік тайпаларында «ұзан», «шайыр», «бахши», «бақсы», «ашуг», «бөө», «үлгерч» делінген атау бірде ұстаз, ел ағасы, ақын дегенді білдірсе, бірде айтушы мағынасында колданылған. Бізде жыраудың әлеуметтік келбетіне ерекше мән берілді. Е.Ысмайлов жырау – ақын, балгер, С.Мұқанов Сыпыра, Бұқарлар хан қасында отырып, мемлекеттік іске араласты деген пікірге өріс берді. Бірақ «жырау» сөзінің се-

мантикасы мен этимологиясына көңіл болінбеді.

Әдетте қазақ тілінде кәсіп иесі «шы» – «ши» қосымшасы арқылы жасалады: әнші, қүйші, қобызышы, домбырашы, жыршы. Ал «жырау» секілді сөзжасам кездеспейді. Оның сыры неде? Кірме сөз бе, әлде ертеде болып, бері келе қолданыстан шығып, ұмытыла бастаған сөзжасам ба? Бұл мәселеге мән беріп жатқандар да көп емес.

Біраз уақыттан бері талас тудырып жүрген бұл атаяу ел тағдыры, ата-бабалар ерлігі тура-лы ірі эпостық жыр шығарушы әрі орындаушы тұлғаларға қаратып қолданылған. Кейінгі жылда-ры эпос айтушыларын даралап, бірі шығарушы, екіншісін орындаушы ретінде бағалау орын алада.

Бізде «жырау» мен «жыршы» атауларын сара-лау тәжірибесі болса да, олардың бір-бірінен ай-ырмасы шамалы. Қазақ тілінде «жырау» секілді сөзжасам үлгісі өте сирек кездеседі. М.Қашқари сөздігінде «ирағу» сөзі бар (Kashkari, 1998: 51). Бірақ оны «жырағу» емес, түп-тура жырау, жыршы мағынасында аудару қосымша дәлелдерді қажет етеді. Біздің пайымдауымызша «жы-рау» сөзі айтушы мағынасында хандық дәуір тұсындағы ауыз әдебиеті аясында қолданысқа түскен сияқты. В.Радлов құрастырған түрік тілдері сөздігінде «жырої» сөзі кездеседі (Radlov, 1911). Татарша мағынасы – эпос айтушысы. Әзірge «жырау» сөзіне ең жақын термин осы болып тұр.

Эпикалық дәстүр тудырған айтушы типінің бірі – *жыришы*. Оның қызметін саралауда көптен көзге ұрып келе жатқан бір жасандылық бар. Бүгінгі жыршы – таратушы, орындаушы, на-сихаттаушы, жаттап айтушы. Ол өз жанынан ешнэрсе шығармайды-мыс.

«Жыршы» атауы көне түркі дәуіріндегі сөзжасам жүйесіне қайшы келмейді. Сөз тұбірі – *жыр*, *шы* – түркі тайпаларында белгілі бір кәсіп иесінің сипатын білдіретін қосымша. Осы қосбуын бірігіл есім сөз құрап тұр. «Бақсы», «жыршы», «қобызышы», «домбырашы», «сыбызғышы» атауларының бәрі де осы негізде тұған болса, олардың бірін тудырушы, екіншісін орындаушы деп бөлу қисынсыз.

Айтушы типін арнайы зерттеген А.Б.Лорд орындаушы – шығарушы, эпикалық шығарма орындау үшін емес, орындау кезінде шығарылады деп, эпос айтушысын шығарманың авторы санайды. Орындаушы, әнші, ақын – бір адам деген тұста Лорд біздегі жырау – алғашқы, жыршы – соңғы деген стереотипті бұзып тұр. Ол эпос айтушыларын өз жанынан шығарушы, жаттап айтушы деп бөлмейді. Айтушылық өнердің

табиғатына келгенде екі мәселеге назар аударады: орындаушының есте сақтау қабілеті және жырды құрау техникасы. Барлық айтушылардың бірдей есте сақтау қабілеті ерекше болуы мүмкін емес деп, мәселеңін шешімін айтушының жырды құрау техникасынан іздейді. Айтушылық өнерге келгенде оны *импровизациялық орындау – ауызекі айтылған мәтін – айтушы жазып алған мәтін* деп жіктейді. (Lord, 1960b: 24-25).

Б.Н.Путилов осы тұжырымды сәл өзгертіп, мәтінді өзгеріссіз қабылдаған айтушы, әпостың тұрақты элементтерін игерген айтушы, айтушы-импровизатор (әркез өзгертіп айтады) деген пікір сабактаған (Putilov, 1997: 146). Жырау – өз тайпасының ақылгөй ақсақалы. Оның репертуары – жыр, толғау және арнау. Жырау рулық қоғам ыдырағанда саҳнадан кетіп, оның орнын ақындар басты деген пікірлер бізде көп айтылды. Осының салдарынан жыршы типіне шығармашылық шектеу қойып, оны бір ғана жаттап орындаушы ретінде түсіну белен алды. Мұның астарынан қазақ халқының эпикалық дәстүріне тұсау салу байқалады. Егер айтушылар типі Бұқар жырау дәуірімен аяқталатын болса одан бергі жерде дамып келе жатқан музыкалық-эпикалық дәстүрімізді қалай бағалар едік? Кейінші айтушылар типі – жыршылар да ел, жер бүтіндігі, тайпа батырларының ерлік істері туралы эпикалық жырларды насиҳаттады емес пе. Жыраулар типі ХVIII ғасырда толық жойылған болса, одан бергі жердегі эпикалық дәстүрімізді қайда қоямыз?

Әпостық жырларды ілкі дәуірдегі жыраулар шығарып, кейінгі жыршылар тек қана насиҳаттаған деген түсініктің тұйыққа тірелер тұсы – осы. Мұндай ұғым айтушылар типінің туу, жіктелу жүйесіне, қалыптасу кезеңіне, жалпы эпикалық дәстүрдің болмыс-бітіміне қайшы келеді. Жырау үшін де, жыршы үшін де поэзия мен музыка бір-бірінен ажырамаған, жанрлық сипаты дараланбаған құбылыс. Олар өнердің жеке арналары ретінде елі енші алыса қоймаған.

«Жырау» және «жыршы» сөздерінің бірін шығарушы, екіншісін орындаушы деп түсіну – эпикалық дәстүрдің синкреттік сипатын, импровизациялық табиғатын теріске шығару болып шығады. Олай болса «жыршы» – кәсіпкер, жаттап айтушы деген ұғым бергі жерде туган түсінік. Бұл тұста жыршы репертуарының батырлық жырлармен ғана шектелмей, өзге жанрлармен толығу үдерісін де ескеру қажет. Қаһармандық, ғашықтық жырлармен қатар шағын толғау-термелерді орындаған өнер иелерін «жыршы» деп атау ауыз әдебиеті мен жазба

әдебиеттің тоғызынан тұған түсінік. Себебі бергі жерде жыршылар жазба әдебиет өкілдерінің шығармаларын да орындаған, насиҳаттаған. Осы негізде «жыршы» сөзі семантикалық өзгеріске түсіп, айтушы, орындаушы, насиҳаттаушы мағынасында қолданылатын болған.

Жыр, толғау, терме сияқты эпикалық жанр тармактары біршама зерттелген болса, *желдірме* тұсында түрлі пікірлер бой көрсетіп келеді. Бір анығы, желдірмені де тудырған музыкалық-эпикалық дәстүр. Осы себепті *жыр, толғау, терме, желдірме* өзара текстес, сұрыптың салып айтуда негізделген эпикалық дәстүр салалары. Олардың поэзиялық өлшемінде ерекшеліктер болса да жырды термеден, термені желдірмeden даралауга болмайды. Мақамдық-музыкалық құрылымы жағынан келгенде терме мен желдірменің айырмасы шамалы. Екеуде тақпақ сазды речитативтік мақамға құрылады. Осы реттен желдірмені терменің асқан шабыт, ерекше көніл-күй, шапшаң әрі жылдам орындалатын үлгісі ретінде қабылдауга да негіз бар.

Қазақ халқының эпикалық дәстүрі аясында жеткен желдірме үлгілері көп емес. Оған қатысты пікірлер негізінен И.Байзақовтың бес желдірмесіне негізделіп жүргені де белгілі. Асылы желдірмені жеке жанр ретінде тану үшін оның халық поэзиясы мен музыкасынан елеулі орын алуы қажет деп білеміз.

Желдірменің басты көркемдік ерекшелігі – ішкі қуаныш, көтеріңкі көніл күй сезімін түйдектете жөнелетіп шұбыртпалы үйқасқа негіздел, жылдам, жүрдек мақаммен жеткізуінде. Оның 11 буынды өлшемге құрылуы шарт емес, кейде 7-8 буынды жыр өлшеміне де негізделуі мүмкін. Басты ерекшелігі – желдіртіп, үшқыннатып айтуда. Жойқын импровизацияның бір көрінісі – осы.

Поэзиялық өрнегі, ішкі мазмұны жағынан желдірменің термеден айырмасы шамалы. Термеге бір құбыльстың болмыс-бітімі жан-жакты, тәптіштеп жеткізілсе, желдірмede шаттану, махттану үstem. Осы сипаты оны көркем кестелерге толы қара өлеңге ұқсатса, екінші жағынан, ақыл, кенес, гибрат, дидактикаға негізделген термеден даралайды. Термеге тән иірімдік қайырымдар орнына *ги-ги-ги, ля-ля-ляй, а-ри-ри-тай* деп келетін қысқа, бірак барынша жылдам орындалатын аяқтамалар жиі кездеседі. Мақамдық денгейдегі терең толғаныс, әуен-саздық түйін мұнда жок.

И.Байзақовтың кейбір желдірмелерінен ән мен термеге тән белгілерді қатар кездестіруге болады. «Кім көрді көктің жерге құлағанын,

кім көрді күннің жарық сұраганын» деп келетін желдірменің басы – ән, ағы – терме. Өнер тақырыбын арқау еткен бірінші желдірме де әнге жуық: бастауы және қайырмасы бар. Мұндағы әуен мен өлеңнің асинхрондық байланысы музикалық макамның әріден келе жатқанын байқатады. Екінші желдірменің мазмұны еңбек тақырыбына құрылса, мақамы ұшқыр, әуезді, желдіртіп орындалады. Үшіншісі шағын речитативтік мақамға құрылған болса, осыдан төртінші желдірменің мақамдық арқауы да алыс емес. И. Байзақов туындыларының басым көшілігінің құрылымы желдірме мен термені туыстырса, мазмұны, көркемдік жүйесі, мақсаты мен міндеттері оларды даралауга қызмет істеп тұр. Осының бәрі желдірменің жанрлық белгілерін сипаттауға қызмет істеп тұр.

Мәселені түйіндең айтар болсақ, эпикалық дәстүр тудырған жыраулық өнер иелерінің бойындағы қасиеттерді былайша жинақтауға болады. Олар:

- асқан ақын, жырау – импровизатор;
- ел тағдырын ойлайтын үлкен ойшылдар;
- шебер орындаушылар;
- жыр, толғай, терме секілді эпикалық жанрларды насиҳаттаушылар;
- ел естілігін сақтап, кейінгі буынға жеткізушілер.

Корытынды және тұжырымдар

Сонымен қазақ фольклортану ғылымында эпикалық дәстүрдің көбіне көркем шығармашылық қатарында зерттеліп келді. Көсалалы синкреттік құбылыстың бір ғана қанаты қамтылып, өзге мүмкіндіктері ескеріле бермеді. Танымдық тұрғыдан келгенде эпикалық дәстүр эстетикалық категория аясында ғана қарастырылды.

Эпикалық дәстүр шенберінде өмір сүріп келген эпостық жырлардың көркемдік жүйесін сюжеті құраса да, этникалық арқауынан көрініс тапқан тарихи ономастика көріністері – тайпа, кісі, жер-су, тау-тас атауларының да танымдық сипаты елеулі екендігін баса көрсетеміз.

Қазақ фольклортану ғылымында эпикалық дәстүрден елеулі көрініс тапқан этникалық үдеріс те арнайы зерттеудің арқауына айнала қойған жоқ. Байқап қарасақ, эпикалық дәстүр казақ даласының этникалық үдерістерге үйіткі болған аймақтарында ғана ерекше дамыған екен. Бір ғана ногайлы дәүрінен жеткен «Қырымның қырық батыры» циклы соның дәлелі.

Эпос – өлі поэзиялық мәтін емес. Эпикалық дәстүрдің жанды үдерісіне құрылған эпостық

жырларды әдеби мәтін қаратында зерттеудің сыңаржақтығы осында. Қазіргі текстологиялық ізденістер эпостың көркемдік мәтінімен шектелмей, ұлттық сипаты мен этникалық ерекшеліктеріне табан тіреуі шарт. Басқасын былай қойғанда эпикалық дәстүр аясында өмір суретін эпостық жырлар поэзия мен музыканың бірлігіне құрылады. Осындағы музикалық макамның жыр өлшеміне тигізеге ықпалы да жоқ емес. Өкінішке орай қазақ фольклортану ғылымында бұл мәселелерге дүре тиген емес. Тұтас құбылыстың бір жағы алынып, екінші жағы сылынып қалған.

Біздегі эпос айтушылары – жырау, жыршыларға қатысты пікірлер де ғылыми жүйеге түседі. Қоймаған. Олардың бірін шығарушы, екіншісін орындаушы деген тезистің астарында эпикалық дәстүрге шек қоюдың жатқаны да байқалады. XVIII ғасырдағы Бұқардан кейін жырау типі жойылды дегенмен, XIX ғасырда өнер әлеміне Базар жыраулардың шыққаны да шындық.

Бұгінде эпикалық дәстүр аясында тұған эпостық жырлардың текстологиясын, поэтикасын, тарихильтығын, этникалық сипатын бөлшектеп, жеке-жеке зерттеудің заманы өтті. Ендігі жерде эпостану ғылымының осы кезге дейін қол жеткен табыстарын эпикалық дәстүр төнірегіне топтастырып, тұтас құбылыс ретінде қарастыру міндеті туындалған отыр. Оған синергетикалық теория жол салады.

Бұгінде көптеген халықтардың эпостық жырлары ұлт шенберінен жоғары көтеріліп, ЮНЕСКО тізіміне еніп келеді. Оғыз текстес халықтарға ортақ «Қорқыт ата кітабын» айтпасақ, біздің бірде-бір классикалық эпосымыз ол тізімге енген емес. Ондай мәртебеге ие болу эпостық жырлармызды корғауға, халықаралық деңгейден зерттеуге жол ашатыны анық. ЮНЕСКО-ның мақсатына тоқталған Робин Харрис эпостық жырларды корғау деген оларды консервациялау емес, үнемі дамытып, қайта жаңғыртып, жаңа үрпакқа беріліп отыруын атаған. Дұрыс пікір. Себебі жанды «дәстүр болмаса эпостық жырлар арқылы жеткен «генетикалық материалдардың» солғын тартары анық» (Harris, 2017: 8).

Эпос – эпикалық дәстүр жемісі. Егер тереңнен тамыр тартқан дәстүр болмаса көптеген жырлармызыз бізге жетпеген болар еді.

Эпикалық дәстүр – этникалық үдеріс жемісі. Сан ғасырларды қамтыған ру-тайпалар тарихы болмаса, сол ортадан шыққан батырлардың ерлігін паш ететін эпикалық дәстүрдің қалыптасуы да екіталаі.

Эпос – қазақ фольклорындағы ұлттық кодымызды сақтаған жанр. Оның мазмұны

мен мәтінінің астарында ұлт тарихына сәуле шашатын мәліметтер түр. Жырлардың көркемдік жүйесімен катар осындай танымдық мәліметтерді де зерттейтін кезең туып отыр. Осы бағыт арқылы эпос пен этнос, эпикалық

дәстүр мен этникалық үдеріс егіз деген тұжырымынызды одан әрі орнықтыра түсеміз. Сол негізде қаңармандық эпос – этникалық үдерістің эпикалық моделі деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер

Функ Д.А. Очерк современного состояния эпической традиции у шорцев (частные материалы и общетеоретические проблемы) // Этнографическое обозрение, 2013. – №2. – С. 91-108.

Kongyratbay T., Kongyratbay K. Hermeneutical Aspects Of Kazakh Heroic Epic Study // Middle East Journal of Scientific Research, 2013. – V.18. – Iss.97 – P. 1330-1334.

Коныратбай Т.А. К методологии изучения этнического характера героического эпоса // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К.Аммосова: Серия Эпосоведение, №1 (17) 2020. – С.5– 22.

Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905. – 287 с.

Пропп В.Я. Русский героический эпос. – 2-е изд. – М.: Гослитиздат, 1958. – 603 с.

Қоныратбаев Ә. Қазақ эпосы және туркология. – Алматы: Гылым, 1987. – 368 б.

Foley J.M. The Theory of Oral Composition. History and Methodology. Bloomington, 1988. – 286 p.

Haymes E.R. Das mundliche Epos: eine Eingehung in die oral poetry Forschung. – Stutlgart, 1964. – 214 p.

Anikin V.P. Теория фольклорной традиции и ее значение для исторического исследования былин. –Москва: Изд.Московского университета, 1980. – 332 с.

Lord A.B. Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos. – Transactions of the American Philological Association, 1951, vol. 89.

Кашкари М. Түрік сөздігі. 3-т. Аударған А.Егеубаев. – Алматы, 1998. – 600 б.

Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.4. – СПб., 1911. – 1227 с.

Lord A. B. The Singer of Tales Harvard University Press. Ceambidge (Mass), 1960. – 354 p.

Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: типология и этническая специфика. – М.: Восточная литература, 1997. – 295 с.

Harris R. The Problem of Translating «Safeguarding» in the 2003 UNESCO ICH Convention and its Effect on the Resilience of the Olonkho Epic Tradition // Ehe Epic heritage of the peoples of the world: tradition and ethnic specificity. Abstracts of the international scientific conference yakutsk. july 6-8, 2017. – P.8.

References

Anikin V.P. (1980) Teorija fol'klornoj tradicji i ee znachenie dlja istoricheskogo issledovanija bylin [The theory of folklore tradition and its significance for the historical study of epics]. Москва: Izd. Moskovskogo universiteta, 332 s. (In Russian)

Funk D.A. (2013) Ocherk sovremennoego sostojanija jepicheskoy tradicji u shorcev (chastnye materialy i obshhetoreticheskie problemy) [An essay on the Current State of the Epic Tradition among the Shors (private materials and general theoretical problems)]. Jetnograficheskoe obozrenie, №2. S. 91-108.

Foley J.M. (1988) The Theory of Oral Composition. History and Methodology. Bloomington, 286 p.

Harris R. (2017) The Problem of Translating «Safeguarding» in the 2003 UNESCO ICH Convention and its Effect on the Resilience of the Olonkho Epic Tradition // Ehe Epic heritage of the peoples of the world: tradition and ethnic specificity. Abstracts of the international scientific conference Yakutsk. july 6-8. P.8.

Haymes E.R. (1964) Das mundliche Epos: eine Eingehung in die oral poetry Forschung. – Stutlgart, 214 p.

Kashkari M. (1998) Turik sozdigi [Turkish dictionary]. T. 3. Audargan A.Egeubaev. Almaty, 600 b. (in Kazakh)

Konyratbaev A. (1987) Kazak jeposy zhane turkologija [Kazakh epic and Turkology]. Almaty: Gylym, 368 b. (in Kazakh)

Kongyratbay T., Kongyratbay K. (2013) Hermeneutical Aspects Of Kazakh Heroic Epic Study. Middle East Journal of Scientific Research, V.18. Iss.97, p. 1330-1334.

Konyratbay T.A. (2020) K metodologii izuchenija jetnicheskogo haraktera geroicheskogo jeposa [On the Methodology of Studying the Ethnic character of the Heroic Epic]. Vestnik Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta im. M.K.Ammosova: Serija Jeposovedenie, №1 (17). S. 5-22. (In Russian)

Lord A.B. (1951) Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos. – Transactions of the American Philological Association, vol. 89.

Lord A. B. (1960) The Singer of Tales Harvard University Press. Ceambidge (Mass), 1960. – 354 p.

Putilov B.N. (1997) Jepicheskoe skazitel'stvo: tipologija i jetnicheskaja specifika [Epic storytelling: Typology and ethnic specificity]. Москва: Vostochnaja literatura, 295 s. (In Russian)

Potebnja A.A. (1905) Iz zapisok po teorii slovesnosti [From notes on the theory of literature]. Har'kov, 287 s. (In Russian)

Propp V.Ja. (1958) Russkij geroicheskij jepos [Russian heroic epic]. izd. 2. Москва: Goslitizdat, 603 s. (In Russian)

Radlov V.V. (1911) Opyt slovarja tjurkskih narechij [Experience of the dictionary of Turkic dialects]. T.4. SPb, 1227 s. (In Russian)

Е.А. Ломова^{1*} , Ж.А. Баянбаева²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: elena_lomova@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО МЕТОДА И. ТУРГЕНЕВА В АСПЕКТЕ АНГЛО-АМЕРИКАНСКОЙ КРИТИКИ XX ВЕКА

Темой предлагаемой статьи является рассмотрение стратегии англо-американского литературоведения, позволяющего с новых позиций осознать значение личности И. Тургенева в мировом литературном и культурном процессе.

Использование историко-функционального и сравнительно-типологического методов позволило определить оригинальные подходы к рецепции И. Тургенева через выделение пространственных и межлингвистических оппозиций в структуре художественного хронотопа.

Англо-американские критики полагали, что границы романного пространства тургеневского нарратива расширяются благодаря возможностям, заложенным в их речевых характеристиках.

Обращаясь к личности И. Тургенева, последователи психоанализа обнаруживали внутреннее противоречие между концепцией писателя о назначении литературы и культуры в целом, которая виделась ему за гранью отдельных конъюнктурных политических соображений, и его реальным творчеством, связанным с созданием романов, отвечающим глобальным социально-политическим проблемам его эпохи.

Представители структурализма прилагали усилия в том, чтобы вывести некий код литературы, который заключал бы в себя все общие закономерности и структурные особенности художественного контекста. Следуя эстетике структурализма, англо-американские исследователи пытались создать некую матрицу тургеневского текста и проанализировать сложное взаимодействие ее составляющих.

В концепцию «новой критики» входило изучение автономного художественного текста, который тщательно анализировался с точки зрения своей пространственной формы, авторской концептуальной идеи и композиционной организации литературного материала. Они уделяли пристальное внимание концептуальным особенностям художественного метода русского писателя и пришли к выводу, что литературное наследие И. Тургенева не может интерпретироваться в рамках одного реализма, так как это нивелирует богатейшую картину его художественного мира.

Англо-американская славистика отличалась своими приоритетными подходами при изучении тургеневского литературного наследия и постигала новые смысловые нюансы его прозы при помощи самых различных стратегий.

Исследование творчества И. Тургенева позволяет проследить все этапы развития англо-американской литературоведческой науки и проанализировать достоинства и недостатки определенных методологических концепций и направлений.

Ключевые слова: иронический фатализм, другое чтение, художественный концепт, поэтический образ, дискурс тишины, дискурс разговора, агностицизм.

E.A. Lomova^{1*}, Zh.A. Bayanbaeva²

¹Abai Kazakh national pedagogical university, Kazakhstan, Almaty

²Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: elena_lomova@mail.ru

Conceptual features of I. Turgenev's artistic method in the aspect of Anglo-American critics in XX century

The article includes the consideration of the strategy of Anglo-American literary studies and investigation the significance of I. Turgenev's personality in the world literary and cultural process from a new perspective.

The use of historical-functional and comparative-typological methods represent the original approaches to the reception of I. Turgenev fiction through the allocation of spatial and interlinguistic oppositions in the structure of the artistic chronotope.

The strategy of Anglo-American literary criticism was aimed at understanding literary heritage of Turgenev from a new perspective and represented the significance I. Turgenev's personality in the world literary and cultural process as well.

The original approach to the reception of I. Turgenev included the spatial and linguistic oppositions recognized the specifics of the artistic chronotope.

Anglo-American critics believed that the spatio-temporal boundaries of the Turgenev's narrative had been expanded due to speech characteristics. They paid solid attention to the conceptual features of the artistic method of the Russian writer and believed that the I. Turgenev creativity had based not only on one method and had been not exhausted by the potentials of the realistic context to which it had been traditionally ranked.

The Anglo-American Slavic study was distinguished by its priority approaches in enlightening the Turgenev's literary heritage, and the Western scientist researched new semantic artistic shades of literary texts regard less of hermeneutic, structural, and gender approaches. Representatives of existentialism, psychoanalytic criticism, as well as adherents of the mythological school, carried out their philological research.

In the artistic world of I. Turgenev Anglo-American researchers revealed an internal contradiction between the ideas of the Russian writer about the self-worth of culture and literature and his real artistic practice, aimed at creating novels with pointed social and political problems.

Key words: ironic fatalism, other reading, fiction concept, poetic image, conversation discourse, silence discourse, agnosticism.

Е.А. Ломова^{1*}, Ж.А. Баянбаева²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: Elena_Lomova@mail.ru

ХХ ғасырдағы И. Тургеневтің ағылшын-америкалық сын түрғысынан көркемдік әдісінің тұжырымдамалық ерекшеліктері

Ұсынылған мақаланың тақырыбы – әлемдік әдеби және мәдени процестегі И. Тургеневтің жеке басының маңыздылығын жаңа түргыдан түсінуге мүмкіндік беретін ағылшын-америкалық әдебиеттану стратегиясын қарастыру.

Тарихи-функционалды және салыстырмалы типологиялық әдістерді қолдану көркем хронотоп құрылымын құруда кеңістіктік және интерингвистикалық қарсылықтарды оқшаулау арқылы И.Тургеневтің қабылдауға өзіндік тәсілдерді анықтауға мүмкіндік берді.

Ағылшын-америкалық әдебиеттану стратегиясы әлемдік әдеби және мәдени процестегі И.Тургеневтің жеке басының маңыздылығын жаңа түргыдан түсінуге мүмкіндік беретін фактілерді түсінуге бағытталған.

И. Тургеневтің қабылдауына ерекше көзқарас, көркемдік хронотоптың ерекшелігін құру кезінде кеңістіктік және интерингвистикалық қарсылықтарды бөліп көрсетуді де қарастырған жөн.

Англо-америкалық сыншылар Тургенев әңгімесінің романтикалық, кеңістігінің шекаралары олардың сөйлеу сипаттамаларының мүмкіндіктеріне байланысты кеңейеді деп санайды. Олар орыс жазушысының көркемдік әдісінің концептуалды ерекшеліктеріне назар аударды және И.Тургеневтің шығармашылығы тек бір көркемдік әдіс шенберінен шығып, оны дәстүрлі түрде жіктейтін нақты контекстің әлеуетімен шектелмейді деген қорытындыға келді.

Англо-америкалық славистика Тургеневтің әдеби мұрасын зерттеудегі басым тәсілдерімен ерекшеленді және герменевтикалық, құрылымдық, пен гендерлік көзқарастардың көмегімен прозасының жаңа семантикалық, пен көркемдік нюанстарын түсінді. Олардың филологиялық зерттеулерін әкімшілдік, психоаналитикалық, сын өкілдері, сондай-ақ мифологиялық мектептің жақтаушылары жүргізді.

«Жаңа сын» тұжырымдамасына көркемдік баяндауды кеңістіктік форма, авторлық тұжырымдама және әдеби материалды сахраналық үйімдестеру түрғысынан зерттеу кірді.

Структурализм өкілдері көркем контексті құрудың жалпы заңдары мен ережелерін қамтитын әдебиеттің белгілі бір мифологиясын жасауға болады деп санады. Структурализмнің эстетикасына сәйкес Тургенев мәтіні қарым-қатынас жүйесіне сәйкес келді, оның элементтері күрделі өзара әрекеттесуде көрінді.

И. Тургеневтің көркем әлемінде ағылшын-америкалық зерттеушілер орыс жазушысының мәдениет пен әдебиеттің өзіндік құндылығы туралы идеялары мен оның әлеуметтік-саяси проблемалары бар романдар жасауға бағытталған нақты көркемдік практикасы арасындағы ішкі қайшылықты қарастырды.

И. Тургеневтің шығармашылығын зерттеу англо-америкалық әдебиеттану ғылымының дамуының барлық кезеңдерін бақылауға және белгілі бір әдіснамалық ұғымдар мен бағыттардың артықшылықтары мен кемшиліктерін талдауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ирониялық фатализм, басқа оку, көркемдік түсінік, поэтикалық образ, үнсіздік дискурсы, әңгіме дискурсы, агностицизм.

Введение

Концептуальные особенности романов И.Тургенева рассматривались в зависимости англоязычным литературоведением в связи с развитием русского романа как художественного жанра.

В этом аспекте иноязычная рецепция составляет отдельное направление, которое имеет свои приоритеты, достижения и спорные концепции в смысле интерпретации и анализа литературного наследия И.Тургенева.

Она видится в достаточной степени оригинальной и довольно продуктивной в смысле коррекции к отдельным пристрастным критическим статьям российских критиков и свидетельствует о масштабе таланта русского классика, творения которого не имеют временных рамок.

Англо-американская филологическая наука выработала свое видение и концептуальные подходы при обращении к литературным текстам И.Тургенева.

Внутренний смысл тургеневских текстов постигался с помощью принципов «новой критики», а также через анализ личного опыта и обстоятельств жизни писателя, используя при этом библиографический метод и возможности психоанализа. Свой вклад в открытие художественного мира тургеневских образов внесла рецептивная эстетика, «открывшая степень влияния прозы И. Тургенева на английскую и американскую литературу» (Шапиро, 2001: 197).

На степень внимания к личности И.Тургенева и его вклад в мировую культуру в значительной мере оказали влияние политические события XX века. Исход второй мировой войны вновь перекроил карту мира и показал мужество, героизм и стойкость не только русского солдата, но и активизировал общий интерес к традициям русской литературе культуры и к завоеваниям ее культуры.

В XX веке в университетах Англии и США были открыты кафедры славистики, на которых стали преподавать специалисты в области русской лингвистики, истории, культуры и литературоведения. В Англии и Америке сочли необходимым иметь научные издания, специально

занимающиеся вопросами русской литературы. В известных журналах «Slavic Review» и «Slavonic and East European Review» уже с сороковых годов XX века стали публиковаться критические обзоры и переводы произведений русских классиков. В более позднем журнале «Irish Slavonic Studies» стали появляться филологические работы, анализирующие произведения русской литературы с точки зрения их жанрового своеобразия, типологии героев и стилистических особенностей художественного нарратива.

Особенный интерес к анализу текстов русских писателей проявляли представители «новой критики», которые предложили собственные подходы в области рецепции художественного текста (Тернер, 1980). В этом смысле литературное наследие И.Тургенева не осталось в стороне и стало предметом изучения англо-американских филологов, применявших к нему новые методологические подходы и стратегии. Тургеневедение во второй половине XX века проходило несколько исторических этапов, в ходе которых традиционные методы и литературоведческие технологии сменялись новыми и никогда прежде не применявшимися.

К началу XXI века англоязычное литературоведение сформировалось в одно из интереснейших и продуктивных направлений филологической науки. Это еще раз подтверждало значимость личности И.Тургенева и свидетельствовало о живом интересе к его литературным произведениям, в которых открывались все новые грани смысла и художнического мастерства.

Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью проанализировать методологическую значимость подходов и стратегий, которые применялись англоязычным литературоведением на материале творчества И.Тургенева. Подобное исследование не только способствует углублению и пониманию творчества писателя но и дает возможность, выделить отдельные новаторские стратегии в зарубежной филологической науке. Исследования рецепции творчества И.Тургенева западными учеными способствует развитию открытого межкультурного диалога и обогащает

литературоведческую науку в целом, помогая ближе познакомится с зарубежными критиками и литературоведами.

Научная новизна предлагаемой темы объясняется попыткой проанализировать англоязычную рецепцию художественной литературы И.Тургенева с точки зрения ее оригинальности, новизны, доказательности и оценить потенциальные возможности новых методологических подходов и взглядов на творчество русского писателя.

Материалы и методы

Материалом для исследования послужили работы англоязычных филологов, посвященные литературному наследию И.Тургенева. С точки зрения количественной характеристики были отобраны работы, отражающие множественность литературоведческих походов и научных методов, которые использовали западные слависты. Их научные труды включают в себя биографический подход, философию фрейдизма, инструменты структурализма, концепт «новой критики» и принципы рецептивной эстетики.

С точки зрения качественной характеристики анализировались научные работы, внесшие наиболее значительный вклад в рецепцию художественного творчества И.Тургенева, имеющие наибольшую степень оригинальности и научной доказательности в интерпретации литературных текстов писателя.

Методология научного исследования включала в себя формулировку и ответ на исследовательский вопрос, в чем состоит специфика новаторства и спорность трактовок западных филологов, обращающихся к творчеству И.Тургенева.

Выдвигаемая научная гипотеза состоит в том, что исследования литературного наследия И.Тургенева в Америке и Англии отражают основные этапы развития западного литературоведения в целом и позволяют проследить на примере анализа тургеневских литературных текстов эволюцию различных школ и направлений, степень их новаторства, теоретической обоснованности и спорность выдвигаемых ими тезисов и положений.

Методологические этапы включали в себя теоретический анализ стратегий, применяемых западноевропейскими исследователями в целом. Следующим этапом был отбор исследуемого материала и анализ методик, применяемых представителями различных литературоведческих

направлений к анализу художественных текстов И.Тургенева.

Заключительным этапом было выявление спорных положений и новаторских подходов к творчеству И.Тургенева в работах западных филологов.

При исследовании заявленной темы использовался историко-функциональный метод, с помощью которого были прослежены основные этапы развития тургеневедения на Западе, отражающие его основные тенденции и направления.

Сравнительно-типологический метод применялся при анализе различных стратегий западных филологов с точки зрения их новаторства и оригинальности при исследовании архитектоники текстов И.Тургенева, их субъектно-объектной организации, хронотопа, типологии героев, жанрового своеобразия и стилистики.

Обзор литературы

Исследование данной проблемы включало в себя обращение к литературоведческим методикам и направлениям, которые были использованы западными филологами при исследовании художественного творчества И.Тургенева. Эти работы включали использование возможностей психоанализа, принципов структурализма, концепцию «новой критики» и стратегию рецептивной эстетики.

В работах Н.Хетца, К.Ясперса и других литературоведов психоанализ рассматривается как инструмент, «способный проникнуть в творческий процесс автора» (Хетц, 2009: 131) и дающий возможность проследить выражение его внутренних мотивов и интенций, которые наиболее «ярко выражаются при помощи символизма и метафоризации художественного текста» (Власова, 2012: 197).

В аспекте рассматриваемой проблемы также интересным представляется научный труд Ч.Гуигтона, в котором обосновываются принципы экзистенциализма, применимые к анализу литературного текста. Указанная стратегия используется для обоснования авторской постановки и решения проблемы понимания свободы и того, что человек находится в «процессе постоянного становления и его жизненный выбор состоит из бесчисленных возможностей» (Гуигтон, 2001: 143).

В работах Дж.Старрока и Л.Джексона, на которые опирались исследователи творчества И.Тургенева, структурализм понимается «как возможность комбинации различных положений

герменевтики и психоанализа» (Старрок, 2003: 47), и «на первое место выдвигается метод компонентного анализа и внимание к языковой системе текста» (Джексон, 2014: 99).

При исследовании литературных текстов И. Тургенева определённую роль играет применение теории «новой критики», которая в работах Р. Веллека, С. Фиша и других литературоведов обосновывалась в смысле понимания художественного произведения как замкнутой структуры, каждый элемент которой обладает символической многозначностью. Научные изыскания, опирающиеся на концепт «новой критики», требовали максимально полного истолкования текста по отношению к его интерпретации, формальной структуре и стилистической модели (Веллек, 2006; Фиш, 1970).

Представители «новой критики» пытались проникнуть в скрытые смысл каждой тургеневской фразы, уяснить принципы использования символики, своеобразие образной системы и принцип выбора мотивов, которые присутствовали в литературном тексте. Но анализ этой теории показывает ее определенную замкнутость исключительно на литературном произведении, предполагает игнорирование личности автора, а также невнимание к историко-литературному процессу, к которому принадлежало художественное произведение. Утилитарность такого подхода обусловила спорные моменты при анализе тургеневского литературного наследия.

Исследователи прозы И. Тургенева также применяли принципы рецептивной эстетики, теоретические положения которой были изложены в работах Л. Розенбланта и других ее критиков и последователей (Розенблант, 2010).

Базовые понятия рецептивной эстетики включали эстетический опыт, «эстетическую дистанцию, так называемый «горизонт ожидания» (Розенблант, 2010: 93) и коммуникативную направленность текста по отношению к своему адресату.

Рецептивная эстетика, применяемая к исследованию творчества И. Тургенева, включала диахронический и синхронический аспекты, а сама рецепция художественного текста понималась в широком смысле как один из вариантов литературоведческого анализа, ведущий к объемному пониманию смысловых стратегий литературного произведения.

Результаты и обсуждение

Англоязычные литературоведы с большим или меньшим успехом применяли различные

методологии при анализе повествовательной структуры романов И. Тургенева. Художественная проза писателя нашла свое освещение в целом ряде статей и монографий.

Биографический подход и философия фрейдизма были использованы при анализе литературных текстов И. Тургенева ирландским писателем-новеллистом О'Конором.

О'Конор утверждает, что особенности индивидуальной писательской манеры И. Тургенева находились в «тесной зависимости от особенностей его характера, психотипа и обстоятельств его реальной жизни» (Коннор, 1997: 87). В художественном мире И. Тургенева ирландский критик усмотрел «внутреннее противоречие, заключающееся между его представлениями о самоценности культуры и литературы, в частности, и его реальной художественной практикой, нацеленной на сознание романов с заостренной социально-политической проблематикой» (О'Коннор, 1997: 93).

К художественному творчеству И. Тургенева обращался известный английский литературовед Г. Феллпс. Его научные труды посвящены художественной прозе русских классиков – А. Чехова, Ф. Достоевского и Л. Толстого, но приоритетное место в его литературоведческих изысканиях занимает художественная проза И. Тургенева, которой он отвел несколько глав в своем научном труде «Русский роман в английской художественной литературе» (Феллпс, 1983). Монография Г. Феллпса достойна пристального внимания в том смысле, что в ней представлено подробное изучение влияния русской повествовательной традиции на развитие английской словесности.

Научные труды Г. Феллпса представляют собой серьезное исследование, предпринятое западным литературоведением и подкупающее желанием автора приобщиться к шедеврам русской литературы. Г. Феллпс отдает дань ее культурным завоеваниям, богатейшим национальным традициям и выражает стремление уяснить ее значимость в мировом литературном процессе.

Русская литература явилась областью интересов и другого британского литературоведа Р. Фриборна. Среди русских классиков он отводит И. Тургеневу ведущую роль и соглашается с определением И. Тургенева как «романиста для романистов», которое дал русскому классику другой исследователь его творчества Г. Джеймс.

Исследование Р. Фриборна «И. Тургенев: уроки новеллиста» обнаруживает высокий профессионализм автора, наблюдения и выводы которого основаны на принципе детального анализа

закономерности построения художественного нарратива тургеневских текстов, а также выявления секретов их композиционного построения и авторских способов воссоздания поэтической образности (Фриборн, 1990).

Р.Фриборн был уверен, что И.Тургенев – это один из тех писателей, которым дан свыше подлинный талант воссоздать в художественном тексте «эффект живого мира своих литературных героев» (Фриборн, 1990: 131). Исследователь полагал, что тургеневский рассказ о человеческих радостях и горестях, об обретении и потери любви и связанных с этим душевных переживаниях наполнен авторской искренностью и знанием жизни истинного мастера слова. В силу этого в его монографии приводится мысль о том, что «погружение во внутренний мир героев – это самая сильная сторона писательского таланта И.Тургенева» (Фриборн, 1990: 93), а тяготение к социально-политическим мотивам Р.Фриборн относил к отрицательным и слабым сторонам его индивидуальной манеры.

А.Кноулес внимательно исследовал пространственно-временную организацию романов И.Тургенева и обнаружил эволюцию писателя в использовании определенных принципов художественного нарратива. Сопоставляя хронотоп романа «Дворянское гнездо» с романом «Накануне», он пишет, что в «последнем происходит значительное расширение его границ, что соответствует авторской задаче» (Кноулес, 2003: 207), в то время как в «Дворянском гнезде» действие в основном сосредоточено в доме Калитиных.

Сильной стороной тургеневского писательского дара А.Кноулес считал наличие социально-исторического фона и признавал общую человеческую значимость и глубокую индивидуально-психологическую основу в произведениях писателя.

Американский филолог Дж.Гостлоу пытается анализировать творчество И.Тургенева в духе принципов «новой критики». Она выражает согласие с предыдущим мнением западного критика Г.Джеймса, который определил жанр романа И.Тургенева как «миры внутри миров» (Николенко, 2010: 81). Следуя этому концепту, Дж.Гостлоу использует новые стратегии при анализе литературных текстов русского писателя, которые исключают уже известные подходы к его рецепции со стороны признанных литературных критиков и читателей. По мнению Дж.Гостлоу, исследование внутренней структуры нарратива должно быть «основано на этапах постижения всей

сложности и тонкости внутреннего содержания литературного текста» (Гостлоу, 2000: 83).

Исследования Дж.Гостлоу интересны тем, что автор не считает продуктивным применять к творчеству И.Тургенева биографический или социологический метод. Для нее тургеневский текст существует вне социальных и политических корректировок и не зависит от конкретной исторической эпохи своего создания. В подтверждение своего концепта Дж.Гостлоу предлагает методику «другого чтения», «символического чтения», «закрытого чтения» (Гостлоу, 2000: 94). Эта методика обращала исследователя к художественному тексту как абсолютно самостоятельному объекту и была ведущей при обучении студентов на филологических факультетах американских и английских университетов.

Исследованием литературного наследия И.Тургенева занимался и профессор Лондонского университета Р.Хар. Литературный метод И.Тургенева он сравнивал с философско-эстетической концепцией Л.Толстого и Ф.Достоевского, и его исследование под названием «Портреты русских писателей в период между реформой и революцией» содержало серьезный и доказательный литературоведческий анализ первых романов И.Тургенева (Хар, 1993).

Новую трактовку художественного наследия И..Тургенева предложила профессор Стэнфордского университета США Э.Аллен в своем труде «За реализмом: поэтика произведений И. Тургенева» (Аллен, 2001).

Постижение творческой лаборатории И.Тургенева интересовало западного филолога с точки зрения специфики концептуальных особенностей художественного метода писателя и концепции структурализма. Э.Аллен была не согласна с тем, что в литературоведческих работах художественное мировоззрение И.Тургенева интерпретируется лишь в соотношении с реалистическим методом. Западный филолог уверена, что творчество И.Тургенева не может быть интерпретировано исходя из принципов только одного метода, так как «такая стратегия обедняет и даже несколько нивелирует литературный талант русского классика» (Аллен, 2001: 197). Она находила в романах И.Тургенева признаки романтической эстетики и считала, что его литературные тексты наполнены глубоким символическим значением.

Анализ основных научных концепций западных славистов позволяет обнаружить как внутреннее сходство в понимании тургеневского метода, так и существенные отличия в стратеги-

ях, применяемых к анализу его литературного контекста. Произведения русского писателя давали им возможность продемонстрировать разнообразие методических принципов и частных методик.

Американское литературоведение предпринимало попытки исследовать типологию тургеневских героинь. Этой проблеме посвящена работа американского филолога Р.Хара, который рассматривает в тургеневском романе «Дворянское гнездо» оппозицию образов Лизы Калитиной и Варвары Петровны Лаврецкой. Душевная тонкость, нежность, мягкость характера и скромность Лизы Калитиной воссоздает в восприятии Р.Хара черты пушкинской Татьяны Лариной. Этому образу противостоит фигура жены Лаврецкого, в которой Р.Хар не усматривает психотипа русской женщины, а видит «образ парижской куртизанки, притягивающей своей внешней соблазнительностью, кокетством и совершенно лишенной всякой духовности» (Хар, 2000: 123). В этой позиции видятся личностные пристрастия критика к тургеневской героине, и его эмоциональные оценки при восприятии литературного текста доминируют над его объективным восприятием произведения.

Исследование литературоведческих работ, посвященных И.Тургеневу, включало монографию Дж.Гостлоу, которая демонстрирует глубину анализа поэтики и художественной структуры романа «Дворянское гнездо» (Гостлоу: 2000). Указанная работа английского филолога может рассматриваться как довольно удачная попытка проникнуть в секреты и техники писательского мастерства русского классика и светить широкий спектр проблематики его творчества.

Достоинством работы также следует признать тщательное изучение архитектоники романа И.Тургенева, высказанные автором соображения по поводу так называемой «русской темы», а также освещение литературной полемики, посвященной его теме и авторской идее.

Довольно оригинальным представляется, введенный Дж.Гостлоу в оборот научного исследования «дискурс разговора и тишины», который определяется критиком «как состояние естественности, чистоты, наполненное, вместе с тем трагической обреченностью». (Гостлоу, 2000: 127)

Используя концепцию структурализма, Дж.Гостлоу обращается к выделению пространственных и лингвистических оппозиций при изучении художественного хронотопа романа «Дворянское гнездо». Но достоинством ее ре-

цепции является то, что она выходит за рамки методики структурализма и пытается продемонстрировать исследование произведений русского писателя, связывая их с тенденциями и перспективами его времени. Более того, она верно угадывает стремление И.Тургенева показать через отдельную, частную человеческую судьбу «перспективы ее грядущей исторической эпохи» (Гостлоу, 2000: 73).

Дж. Гостлоу уверена, что постижение авторского замысла невозможно без тщательного исследования «таких категорий художественного нарратива, как диалоги, их интонации, система жестов персонажей и особенности стиля языка автора-повествователя» (Гостлоу, 2000: 97). Дж.Гостлоу говорит о том, что герой И.Тургенева отличает флер загадочности и таинственности, создавая главную интригу сюжета. Но по мере развенчания тургеневского героя и исчезновения его загадочного флеря в ходе развития сюжета читатель получает возможность «понять движение авторской мысли от возвышенных суждений к простым истинам, отражающим правду жизни» (Гостлоу, 2000: 69). Особено это очевидно для Дж.Гостлоу в сюжетных коллизиях романа «Рудин», главного героя которого она, согласно с российским литературоведением, причисляет к представителям интеллигенции 1940х годов.

Довольно неординарным подходом Дж.Гостлоу является попытка найти типологические соответствия тургеневского романа с «Божественной комедией» А.Данте. Общность двух произведений ей видится в том, что муки ада у А.Данте уготованы грешникам, в роли которых чаще всего выступают его реальные политические противники, а в романе И.Тургенева подобная горькая участь выпадает крестьянам, которые живут в условиях крепостнического бесправия. Такая позиция представляется явно предвзятой, так как тема крепостничества вовсе не является в романе «Рудин» доминирующей.

Однако следует усматривать связь тургеневского творчества с литературным наследием его гениального предшественника. Тургеневские письма действительно содержат цитаты из «Божественной комедии», и в литературоведении XXI века уже появились работы, которые доказывают общность мировоззренческих концепций И.Тургенева и А.Данте. В конечном итоге А.Данте, активно участвующий в политической борьбе, разочаровался в движении «белых» – гвельфов и сам говорит в своем произведении о том, что он образовал «партию самого себя» (Трофимов, 2004: 165). И.Тургенев также по

сути не принадлежал ни к славянофилам, ни к ортодоксальным западникам, их вражда лишь раздражала писателя.

Дж.Гостлоу кажется крайне интересным и выбор отдельных мотивов, которые встроены в литературный контекст тургеневских романов. На ее взгляд, одним из мотивов, которые характеризуют героя романа «Дворянское гнездо» Федора Лаврецкого является мотив «возвращения в прошлое». По ходу движения сюжета И.Тургенев дважды возвращает своего героя в его родовое имение, подчеркивая, с точки зрения Дж.Гостлоу, важность, темы «русского наследия» в мировоззренческой концепции писателя. Дж.Гостлоу доказывает, что именно этот мотив «проясняет эстетические и религиозные воззрения» русского писателя (Гостлоу, 2000: 111).

Однако, несомненно, что тургеневский роман наделен гораздо более сложной философской проблематикой, и реализация авторской задачи далеко не исчерпывается исследованием отдельных мотивов.

Американская критика подчеркивала «эклектичность и неоднозначность тургеневской эстетической программы» (Козлов, 2004: 173). Англоязычное литературоведение указывало и на слабые стороны таланта И.Тургенева, находящие выражение, в частности, в его безуспешном стремлении обрасти гармонию между личностными пристрастиями, взглядами на задачи и цели искусства и объективной картины русской жизни. В качестве доказательства своей точки зрения О'Конор приводит анализ образа Дмитрия Инсарова в романе «Накануне», считая, что в нем обнаруживается «несоответствие субъективно-личностной позиции автора и его беспристрастного взгляда на проблемы и болевые точки русской жизни» (О'Конор, 1997: 83).

На наш взгляд, слабой стороной исследования О'Конора является отсутствие серьезного знания и анализа культурно-исторического контекста романа И.Тургенева, не позволяющего представить более серьезное осмысление его философской глубины.

Однако западному литературоведу нельзя отказать в определенном своеобразии и оригинальности его подхода. Его суждения не лишены креативности, хотя в целом страдают односторонней интерпретацией литературного произведения русского классика.

Английский литературовед Г. Феллпс считал И. Тургенева родоначальником жанра русского романа как такового и был глубоко уверен, что

именно тургеневские произведения могут быть «восприняты как летопись морально-философского движения в России» (Феллпс, 1983: 77).

Многие англоязычные филологи исследовали влияние произведений русских классиков на этапы становления и развития творчества английских и американских писателей. Действительно, целый ряд писателей, среди которых Дж.Голсуорси, Э.Хемингуэй, Дж.Лондон, Г.Уэллс и многие другие, сами указывали на то, что они учились писательскому мастерству на литературных текстах Ф.Достоевского, Н.Толстого, А.Чехова и И.Тургенева.

В этом случае Г.Феллпс не был исключением, и он посвятил свои литературоведческие изыскания типологической общности писательской манеры И.Тургенева и Дж.Голсуорси. В художественном мире Дж.Голсуорси Г.Феллпс находит достаточное влияние тургеневской прозы. Общность между двумя великими писателями, принадлежащими к разной национальной среде, английский критик видит в том, что оба они пытались воплотить в своем художественном творчестве социальные типы своего времени и создать образ героя своей эпохи. Г.Феллпс доказывал тезис о том, что именно русский писатель подвиг английского автора к воссоздании галереи художественных характеров, которые определяли английское общество его времени.

Г.Феллпса также привлекал аристократизм И.Тургенева и Дж.Голсуорси. Суровое домашнее воспитание И.Тургенева, тем не менее, дало ему спортивную закалку, а высокий уровень образования обеспечило высокую эрудицию и осведомленность во многих вопросах истории, социологии, филологии и культуры. Дж.Голсуорси также получил классическое воспитание, был прекрасно образован и на всю жизнь сохранил любовь к спорту и путешествиям.

С точки зрения Г.Феллпса, русского и английского писателей объединяло неприятие любых проявлений социальной несправедливости и оба они «разделяли философию, допускающую сочетание «гуманизма, стоицизма, а также легкую степень иронического фатализма» (Феллпс, 1983: 83).

Г.Феллпс обосновывал в своих работах, тезис о том, что русского и английского авторов отличает глубокое понимание исторических процессов их эпохи, богатство их художественного мира, жизненность и узнаваемость их художественных образов, что обеспечило им непрекращающее внимание критики и любовь читателей.

Г.Феллс считал И.Тургенева тонким психологом, способным необычайно точно передать все нюансы душевных переживаний его героев. Анализируя жанровое своеобразие тургеневских романов, их композицию и повествовательную структуру, Г.Феллс особое внимание уделяет тургеневскому описанию картин природы. По его мнению, тургеневский пейзаж играет «важную роль в прояснении авторского замысла и внутренней мотивации поведения его персонажей» (Фриборн, 1983: 117).

Британской литературовед Р. Фриборн предложил свою классификацию тургеневских романов, считая, что по художественной значимости романы «Рудин», «Дворянское гнездо», «Накануне» и «Отцы и дети» не сопоставимы с тургеневским романом «Новь» (Фриборн, 1983). Истоки этой негативной оценки находились в том, что в тургеневском романе Р.Фриборн усмотрел неприемлемые для его художественные принципы, впоследствии активно разрабатываемые советской эстетикой. Художественный концепт романа «Новь» напомнил ему авторское решение романа М.Горького «Мать», в основе которого лежал художественный концепт, связанный с идеологическими позициями соцреализма.

Р.Фриборн подчеркивал, что недостатком тургеневского романа является репрезентация окружающей реальности «в духе политической напыщенности» (Фриборн, 1990: 127). Он писал, что И.Тургенев пытался создать «индустриальную обстановку» (Фриборн, 1990: 131) и некий образ положительного героя, который, якобы, вышел из народа, выражает его «чаяния и присваивает себе общественную миссию изменить его настоящее во имя светлого будущего» (Фриборн, 1983: 143).

Р.Фриборн, однако, не мог отказать И.Тургеневу в высочайшей степени писательского мастерства и отмечал как несомненное достоинство выверенную архитектонику его романов.

Следует также отметить спорность позиций Р.Фриборна в отношении анализа развития тургеневского сюжета. Исследуя роман «Рудин», британский филолог полагает, что И.Тургенев недостаточно разработал любовную линию отношений Рудины и Натальи Ласунской. С его точки зрения, именно эта тема является «определенющей для понимания сущности человеческой натуры главного героя и общей авторской задачи» (Фриборн, 1990: 47). В этом смысле Р.Фриборн явно тяготеет к упрощенной интерпретации тургеневского нарратива и авторской трактовки любви, которая в жизни его героях

представляет собой духовно-нравственное испытание.

С точки зрения Р.Фриборна главным героем тургеневского рассказа является вовсе не Инсаров, а Елена Стахова. В ее образе ему видится тип русской женщины, которую захватывают общественные устремления и «жажды деятельного добра» (Фриборн, 1990: 83).

Американский критик Э.Аллен считала, что постижение художественного мира романа И.Тургенева «невозможно без анализа специфики их поэтики и изучения их хронотопа» (Аллен, 2001: 129). Тщательное изучение пространственно-временной организации тургеневских романов представлялось ей одной из продуктивных стратегий для выстраивания общей концепции авторской идеи и замысла.

Помимо анализа фабулы тургеневских текстов, Э.Аллен обращала пристальное внимание на функции внеfabульных эпизодов во внутренней повествовательной структуре романа действия.

Исследователь-славист также предложила оригинальную трактовку замкнутой структуры романов И.Тургенева, выделяя внешние и внутренние границы повествовательного поля. По мнению Э.Аллен, в качестве внешних объективных ограничителей в тургеневских романах выступает мотив окон и дверей. В частности, она подробно прослеживает использование этого мотива в романе И.Тургенева «Дворянское гнездо», пытаясь выявить смысловую связь между внешними проявлениями и внутренним душевным состоянием тургеневских героев.

Анализ исследовательских работ западных славистов говорит о том, что они воспринимали тургеневское творчество, как очень значимое эстетическое явление, помогающего не только проникнуть в жанровую природу русского романа, но и проследить отражение его завоеваний и открытый лучших произведений англоязычных классиков.

Заключение

Сопоставительный анализ показывает, что англоязычная славистика пытается исследовать литературное наследие И.Тургенева в нескольких направлениях.

В западной филологической науке XX столетия довольно широко применяются стратегии психоанализа. Эта концепция дала возможность выхода в свет в Америке и Англии целого ряда литературоведческих работ, написанных в пси-

хоаналитическом ключе и посвящённых творчеству И. Тургенева. Это говорит о достаточном влиянии фрейдизма на теорию и эстетику англоязычного литературоведения.

Психоанализ признавался западными филологами достаточно продуктивным и его понятийный и терминологический аппарат стал достоянием современного литературоведения.

Личность И. Тургенева и его реальная человеческая биография давала повод англо-американским литературоведам со своих позиций осмысливать его творчество и уровень художнического мастерства. В их работах, посвященных анализу произведений русского классика, освещалась степень интертекстуальности тургеневского художественного нарратива. Кроме этого, предметом литературоведческого анализа становилась индивидуальная манера английских авторов, находящихся, по их мнению, под влиянием художественного метода И. Тургенева.

Представители структурализма пытались вычислить некий общий код, с помощью которого, как волшебным ключом, открывались бы общие закономерности и правила построения художественного контекста. Используя инструменты структурализма, англоязычные исследователи воспринимали тургеневский текст как сложную целостную систему, все элементы которой находятся в тесном взаимодействии.

В концепцию «новой критики» входило изучение литературных текстов И. Тургенева вне их социально-исторического фона, так как, в качестве главного принципа анализа избиралась автономность и самоценность самого художественного контекста.

Приверженцы стратегии «новой критики» тщательно изучали хронотоп тургеневских романов, систему взаимодействия точек зрения автора и героев, структурную организацию языкового материала и особенности композиции произведения. Они были уверены, что этих параметров и категорий достаточно, чтобы выяснить сам способ существования текста и проникнуть в его внутренний смысл.

Несомненно, что такой подход не исчерпывал всю палитру восприятия художественного мира И. Тургенева и в достаточной мере не объяснял специфику его мировоззрения и его эстетическую программу, но именно эта литературоведческая стратегия была ведущей в иссле-

дований англо-американских литературоведов XX столетия.

Довольно продуктивным методом постижения жанровой и внутрижанровой типологии художественной прозы И. Тургенева стало развитие рецептивной эстетики, обращющей внимание на роль читательского восприятия и важности диалога и степени понимания между автором и его предполагаемым реципиентом.

Таким образом, англоязычная славистика применяла серию исследовательских стратегий, обращаясь к наследию русского классика и пытаясь проникнуть в секреты его творческой мастерской. Англоязычные ли литературоведы пытались использовать биографический метод и возможности психоанализа в духе фрейдизма, а также инструменты литературного текста, предлагаемый структурализмом.

На материале творчества И. Тургенева происходил интереснейший процесс апробации новых методик западноевропейской науки связанных стратегиями «новой критики» и рецептивной эстетики. Во многих своих позициях англоязычная филологическая наука обнаружила оригинальность исследовательского взгляда и достаточную степень новаторства, если пыталась подойти к текстам русского классика, избегая предвзятости и излишнего влияния личностных оценок и пристрастий.

Однако, несомненно, американская и английская славистика XX века находилась в контексте своей исторической эпохи, специфических общественно-политических обстоятельств и не могла избежать воздействия экстралингвистического фактора, связанного с обстановкой холодной войны и усложняющегося диалога между Востоком и Западом. Это являлось неизбежной причиной, того, что глубина и многогранность литературного наследия И. Тургенева зачастую рассматривалась с точки зрения узких субъективно-формалистических оценок. Но все же непрекаемый авторитет русского классика и уровень его художественного мастерства сохранили к нему постоянный интерес критики и любовь англоязычной читательской аудитории.

Выбранная тема, на наш взгляд, является достаточно перспективной в свете дальнейшего исследования рецептивных подходов к творчеству И. Тургенева англоязычного литературоведения XXI века.

Литература

- Shapiro L. Turgenev, his time and art: Pandon – New York: Columbia University Press, 2007. – 197 p.
- Turner C.E. The modern novelists of Russia – London: Hutchinson university library, 1990. – 193 p.
- Hetz N. Freud and the sandman. The end of the line: essays on psychoanalysis and the sublime. Aurora, CO: The Davies group Publishers, 2009. – 304 p.
- Власова О.А. К. Ясперс и психоанализ: методологическая критика // Вестник самарской гуманитарной академии серия «Философия. Филология». – №2, 2012. – С. 193-219
- Guigton Ch. Existentialism – Derk Peter boom – London: Hackett Publish, 2001. – 109 p.
- Sturrock J. Structuralism. – Oxford: Blackwell Publishing, 2003. – 284 p.
- Jackson L. The Structuralism: literature and structuralism theory. – New York: Routledge, 2014. – 297 p.
- Vellek R. (2006) Theory of literature. Woren, Austin. Harcourt Brace & World. – 277 p.
- Fish S. Literature in reader: Affective stylistics – new lit. history Charlottesville, 1970 – Vol. 2 – №1 – P. 123-162.
- Rosenblatt L. Literature as exploration. New York, Appleton-Century, 2010. – 302 p.
- O’Conor B. Mirror on the road. Researching model novel. – Princeton: Princeton university Press, 1997. – 203 p.
- Phelps G. The Russian novel in English fiction – London, Hutchinson university library, 1993. – 193 p.
- Freeborn R. Turgenev: The novelist’s study – Oxford: Oxford university Press, 1990. – 301 p.
- Knowles A. I. Turgenev – Boston: Boston university Press 2003. – 403 p.
- Николенко М.П. И.С. Тургенев и Г. Джеймс в «доме со многими окнами» // Вестник Самарской гуманитарной академии. Вып. Философия. Филология – 2010. – № 1 (7). – С. 73-94.
- Gostlow I. Worlds within worlds: the novels of I. Turgenev – Princeton: Princeton university Press, 2000. – 402 p.
- Hare R. Portraits of Russian personalities between reform and revolution. – London: Oxford university press, 2000. – 503 p.
- Allen E. Beyond realism / Turgenev’s poetics of secular salvation. – Stanford: Stanford university Press, 2001. – 327 p.
- Трофимов Т.Б. Тургенев и Данте / к постановке проблемы // Русская литература, 2004 – №2 – С. 169-182.
- Козлов А.С. Литературоведение Англии и США XX века. – М.: Флинта, 2004. – 256 с.
- Freeborn R. Bazarov as a portrayal of a doomed revolutionary // New Zealand Slavonic journal, 1983. – P. 71-83.

References

- Allen E. (2001) Beyond realism. Turgenev’s poetics of secular salvation. – Stanford. – 327 p.
- Fish S. (1970) Literature in reader: Affective stylistics – new lit. history. Charlottesville, Vol. 2 – №1 – pp. 123-162.
- Freeborn R. (1983) Bazarov as a portrayal of a doomed revolutionary. Slavonic journal – pp. 71-83.
- Freeborn R. (1990) Turgenev: The novelist’s study. Oxford. – 301 p.
- Gostlow I. (2000) Worlds within worlds: the novels of I. Turgenev. Princeton. – 402 p.
- Guigton Ch. (2001) Existentialism – Derk Peter boom. Hackett publish. – 109 p.
- Hare R. (2000) Portraits of Russian personalities between reform and revolution. Oxford university press. – p. 360.
- Hetz N. (2009) Freud and the sandman. The end of the line: essays on psychoanalysis and the sublime. Aurora, CO: The Davies group. Publishers. – 304 p.
- Jacson L. (2014) The Poverty of structuralism: literature and structuralism theory. Routledge. – 297 p.
- Knowles A. (2003) I. Turgenev. Boston. – 403 p.
- Kozlov A.S. (2004) Literaturovedenie Anglii i SSHA XX veka [Literary studies of England and the United States of the twentieth century]. – 256 p.
- Nikolenko M.P. (2010) I.S. Turgenev I. G. Djems v «dome so mnogimi oknami» [I. S. Turgenev and G. James in «the house with many windows»]. Vestnik Samarskoy gumanitarnoy akademii. Vyp. Filosofiya. Filologiya [Bulletin of the Samara Humanitarian Academy. Vol. Philosophy. Philology], №1 (7). – 73-94 pp.
- O’Conor B. (1997) Mirror on the road. Researching model novel. Princeton university Press. – 203 p.
- Phelps G. (1993) The Russian novel in English fiction. Hutchinson university library. – 193 p.
- Rosenblatt L. (2010) Literature as exploration. Appleton-Century. – 302 p.
- Shapiro L. (2007) Turgenev, his time and art. New York. – 197 p.
- Sturrock, J. (2003) Structuralism. Blackwell Publishing. – 284 p.
- Trofimov T.B. (2004) Turgenev i Dante: k postanovke problemy [Turgenev and Dante: to the problem statement]. Russkaya literatura [Russian literature]. – №2. – 169 – 182 pp.
- Turner C.E. (1990) The modern novelists of Russia. London. – 193 p.
- Vlasova O.A. (2012) K. Jaspers i psikhoanaliz: metodologicheskaya kritika [Jaspers and psychoanalysis: a methodological critique]. Vestnik samarskoy gumanitarnoy akademii seriya: «Filosofiya. Filologiya» [Bulletin of the Samara Humanitarian Academy series: «Philosophy. Philology»]. – №2. – 193 – 219 pp.
- Vellek R. (2006) Theory of literature. Woren, Austin. Harcourt Brace & World. – 277 p.

С.А. Москвичева , **О.И. Александрова***

Российский университет дружбы народов, Россия, г. Москва

*e-mail: alexandrova-oi@rudn.ru

ИГРА И ДЕКОНСТРУКЦИЯ В ПОСТМОДЕРНИСТСКОМ СОВЕТСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ АНЕКДОТЕ

Настоящая статья посвящена анализу структуры советского политического анекдота особого типа, рассматриваемого в контексте поэтики постмодернизма. Данный анекдот строится на игровой деконструкции позднего советского официального идеологического дискурса, отличительными чертами которого были высокая насыщенность цитатами, пресуппозиция истинности высказывания, создаваемая за счет трансформаций номинализации синтаксических структур, принципиальное отсутствие авторской позиции, замкнутость логической и нарративной структур. В функционировании советского официального идеологического дискурса отчетливо прослеживаются тенденции к повышению роли pragматических факторов и снижению семантической составляющей. Эти особенности дискурса трансформируются и обыгрываются в постмодернистском политическом анекдоте. Анекдот может строиться на доказательстве цитируемого положения идеологического официального дискурса, что выводит цитату из зоны ритуальной коммуникации и нивелирует ее перформативную функцию. В анекдоте могут сополагаться различные типы дискурсов, что приводит к семантической, референционной, иллоктивной неоднозначности. В статье анализируются конкретные языковые средства и приемы нарушения логической и нарративной замкнутости исходного дискурса и создания комического эффекта в анекдоте, такие как полисемия, омофония, дезъаббревиация, окказиональное словообразование, грамматическая транспозиция, изменение порядка слов и др., а также приемы, связанные с фоновыми знаниями и макроконтекстом.

Ключевые слова: анекдот, идеологический дискурс, перформативное высказывание, постмодернизм, семантическая неоднозначность.

S.A. Moskvitcheva, O.I. Aleksandrova*

Peoples Friendship University of Russia (RUDN University), Russia, Moscow

*e-mail: alexandrova-oi@rudn.ru

Play and Deconstruction in Postmodern Soviet Political Anecdote

The article is devoted to the analysis of the structure of the Soviet political anecdote of a special type considered in the context of the postmodernism poetics. This type of anecdote is based on the playful deconstruction of the late Soviet official ideological discourse, the distinctive features of which were: high saturation of quotations, presupposition of the truth of an utterance created by transformations of the syntactic structures nominalization, fundamental absence of the author's position, and isolation of logical and narrative structures. In the functioning of the Soviet official ideological discourse we can clearly trace the tendencies towards an increase in the role of pragmatic factors and a decrease in the semantic component. These features of discourse are transformed into a playable form in a postmodern political anecdote. The anecdote can be based on a 'proof' of the quoted position of the ideological official discourse, which removes the quotation from the zone of ritual communication and offsets its performative function. Different types of discourses can be juxtaposed in an anecdote, which leads to semantic, referential, and illocutionary ambiguity. This article analyzes specific linguistic means and methods of breaking the logical and narrative isolation of the initial discourse and creating a comic effect in an anecdote.

Key words: anecdote, ideological discourse, performative statement, postmodernism, semantic ambiguity.

С.А. Москвичева, О.И. Александрова*
Ресей Халықтар Достығы Университеті, Ресей, Мәскеу қ.
*e-mail: alexandrova-oi@rudn.ru

Постмодерндік кеңестік саяси анекдоттағы оыйн және деконструкция

Бұл мақала постмодернизм поэтикасы контексінде қарастырылған кеңестік саяси анекдоттың құрылымын талдауға арналған. Бұл анекдот кейінгі кеңестік ресми идеологиялық, дискурстың ойын деконструкциясына негізделген, оның ерекшелігі цитаталардың жоғары қаңықтылығы, синтаксистік құрылымдарды номинациялаудың өзгеруі, авторлық позицияның түбекейлі болмауы, логикалық және баяндық құрылымдардың оқшаулануы нәтижесінде пайда болған тұжырымының ақиқатының алдын алу болды. Кеңестік ресми идеологиялық дискурстың жұмысында прагматикалық факторлардың рөлін арттыру және семантикалық компонентті азайту тенденциялары айқын байқалады. Дискурстың бұл ерекшеліктері постмодерндік саяси анекдотта қалыптасады және ойнайды. Анекдот идеологиялық, ресми дискурстың көлтірілген позициясын дәлелдеуге негізделуі мүмкін, ол салттық қарым-қатынас аймағынан дәйексөз алып, оның орындаушылық функциясын теңестіреді. Анекдотта дискурстардың әртурлі түрлері болуы мүмкін, бұл семантикалық, анықтамалық, иллокациялық түсініксіздікке өкеледі. Анекдот көбінесе тіл құрылымының әртурлі деңгейлеріндегі бірліктердің әлсіз позициясына байланысты тілдік ойынға негізделген. Анекдоттың негізі дәйексөз болып табылады, оның табиғатын оны құратын беделді кеңестік дискурстың табиғатын түсінбестен түсіну мүмкін емес, онсыз анекдоттың болуы мүмкін емес. Анекдотта әр түрлі түсініксіздіктер жасалады және біріктіріледі: анықтамалық, лексикалық, иллокативті, семасиологиялық, синтаксистік. Мақалада бастапқы дискурстың логикалық және баяндық оқшаулануын бұзудың және полисемия, гомофония, дезъабревитация, кездейсоқ сөзжасам, грамматикалық транспозиция, сөз ретін өзгерту және т.б. сияқты анекдоттағы құлқілі эффект жасаудың нақты тілдік қуралдары мен әдістері, сондай-ақ фондық, білім мен макроконтексте байланысты әдістер талданады.

Түйін сөздер: анекдот, идеологиялық дискурс, орындаушылық сөз, постмодернизм, семантикалық түсініксіздік.

Введение

В настоящей статье мы бы хотели рассмотреть феномен особого типа советского политического анекдота конца 60-х – середины 80-х годов, воплощающего эстетику и принципы постмодерна. Одному из авторов уже приходилось обращаться к проблематике анекдота в статье, где анекдот рассматривался как антипод мифа и как жанр, находящийся вне семантической / символической парадигмы осмысления действительности (Moskvitcheva, 2013). Уже тогда был отмечен ряд характерных для анекдота черт, который позволил интерпретировать этот жанр в терминах поэтики постмодернизма. Задача данной статьи показать, каким образом советский политический анекдот вписывается в парадигму постмодернизма, и выявить конкретные языковые механизмы создания комического в поэтике постмодернизма.

В общеметодологическом плане настоящая работа опирается на целый ряд теоретических моделей, первая группа которых анализирует исторический контекст и социальные отношения позднего СССР, вторая сосредоточена на анализе дискурса вообще и официального и не-

официального советского дискурса конца 60-х – середины 80-х годов XX века. Обращение к столь широкому научному контексту неизбежно при анализе анекдота, жанр которого имеет исключительно дискурсивную природу и абсолютную погруженность в действительность. В настоящей работе понимание социально-исторической динамики советского общества в значительной части опирается на так называемую ревизионистскую или антитоталитарную парадигму интерпретации советской истории (обзор см. в работах (Меньковский, 2001, 2007; Беляев, 2019). При анализе особенностей позднесоветского официального дискурса мы, в первую очередь, опирались на работы П. Серио (Sériot, 1985). Модели векторов динамики и механизмов трансформации авторитетного (официального) дискурса были взяты из работы А. Юрчака (Юрчак, 2019).

Теоретическая основа и методология исследования

В качестве адекватной интеллектуальной модели социально-исторической динамики советского общества и, в первую очередь, моде-

ли трансформации пространства официального дискурса позднего СССР, мы предлагаем модель анализа обыденных практик последнего советского поколения, предложенную Алексеем Юрчаком (Юрчак, 2019). Ключевыми концептами данной модели для нас являются «перформативный сдвиг», «вненаходимость» и «нормальные люди». Прежде чем кратко пояснить, что стоит за этими понятиями, покажем, почему они представляются важными для анализа политического анекдота постмодернистского типа.

Источником материала для исследования советского политического анекдота послужил сборник «1001 политический анекдот» (Анекдот 1001: <http://lib.ru/ANEKDOTY/anec1001.txt>). Анализ представленных там текстов выявил целый пласт анекдотов конца 60-х середины 80-х гг. XX века, имеющих ряд особенностей. Во-первых, в основе этих анекдотов часто лежит прямая цитата, отсылающая к языку советской идеологии, во-вторых, их ирония не направлена на критику власти, социальной реальности, а является игрой с идеологическим официальным (авторитетным) дискурсом. Заметим, что рассматривать советский анекдот исключительно с позиции диахотомий «власть – народ», «подавление – сопротивление» некорректно. Существовал огромный пласт анекдотов, в том числе и политических, в которых просматривается явная поддержка и гордость за страну. Часто такие анекдоты связаны с тематикой внешней политики.

По сообщениям ТАСС:

Вчера на Российско-китайской границе был обстрелян мирно работающий Российский трактор, на что тот ответил двумя залпами, развернулся и вышел на околоземную орбиту. Трактористы Лямин и Рюхов чувствуют себя хорошо... Председатель колхоза генерал-майор Иванов заявил, что в случае повторения инцидента в поле выйдут сеялки, веялки и комбайны с вертикальным взлетом.

Поэтика постмодернизма предполагает, что анекдот отталкивается от текста, от цитаты, но при этом и сам остается, в первую очередь, игрой с текстом.

– Как математически доказать, что линия партии – прямая?

– Каждая точка этой линии – точка перегиба. Поэтому в каждой точке вторая производная равна нулю, а это характеристическое свойство прямой.

В таком типе анекдота трудно усмотреть сопротивление власти (если вообще можно гово-

рить именно о сопротивлении через анекдот), но, конечно, нет и ее поддержки, это и не конформизм, но не нон-конформизм, не цинизм, не энтузиазм, не приспособленчество и даже не «выпускание пара». Это то, что А. Юрчак назвал «вненаходимостью». И конечно, этот анекдот лежит вне парадигмы правда – ложь. Истинным или ложным может быть высказывание референционного типа. Анекдот принадлежит к иной парадигме.

Политический анекдот постмодернистского типа безусловно был элитарным жанром. Он требовал не только знания истории, ситуации и узнования цитаты, но и понимания часто сложных и многочисленных логических, референциальных и иллоктивных трансформаций, что, собственно, и приносило удовольствие от процесса рассказывания, получившего в русском языке собственную номинацию «травить анекдоты». В целом, в таком типе речевой культуры находит отражение знание основных достижений национальной материальной и духовной культуры, тогда как возможности носителя среднего уровня речевой культуры не позволяют декодировать интертекстуальный посыл адресанта (Дугалич, 2019: 424).

Эффект постмодернистского советского политического анекдота – это разрыв семантики привычных ассоциаций, создание целого кластера альтернативных семантических миров, где накладывается и пересекается множество дискурсов. Поскольку в основе такого анекдота лежит цитация, его природу невозможно постичь без понимания природы порождающего его авторитетного советского дискурса, вне и без которого само существование анекдота невозможно.

Перформативный сдвиг в авторитетном советском дискурсе: «нормальные люди» и «вненаходимость»

Официальный советский идеологический дискурс не был однороден на протяжении существования СССР. В первые десятилетия советской власти этот дискурс вписывался в семантическую парадигму (Степанов, 1985), в нем превалировала референциальная (констатирующая) составляющая, для которой характерно доминирование содержания над формой и наличие большого количества дискуссий. Авторитетным мнением в такого рода спорах было мнение И.В. Сталина (достаточно вспомнить дискуссию, ознаменовавшую поворот в языкоznании 1950 (Сталин, 1950). К концу 50-х годов при отсутствии персонифицированной фигуры, определяющей соответствие дискурса идеологическо-

му канону, в авторитетном дискурсе начинает преобладать перформативная составляющая: важным становится точное воспроизведение формулировок, нарастание стандартизации и цитирования (Юрчак, 2019: 62 – 159). Важным становится не столько то, что говорится (впрочем, это были гиперкорректные и гипернормативные идеологически выдержаные тексты), а где и как говорится. В этом смысле авторитетный дискурс позднего СССР стал похож на религиозный, в котором формальная сторона должна точно и безупречно воспроизводиться во время исполнения ритуала. Но если за религиозным дискурсом стоит вера и Бог, а также возможность, а часто и необходимость буквального толкования текста, то за авторитетным дискурсом СССР не стояло ничего, кроме необходимости соблюдать условности ритуала. Буквально толковать официальные идеологические тексты позднего СССР мог только сумасшедший:

В сумасшедшем доме выступает агитатор. После его выступления все аплодируют, только один человек, стоящий в стороне, не хлопает. Его спрашивает директор клиники:

– Почему вы не аплодируете?
– Я же не сумасшедший, я – санитар.

Анализируя последнее советское поколение, А. Юрчак вводит понятие «нормального человека» (Юрчак, 2019), под которым подразумевается такой человек, который «не воспринимает идеологические высказывания системы ни с позиции полного приятия, ни с позиции отторжения. «Нормальность» его отношения к системе заключается именно в том, что это отношение нельзя свести к бинарной логике поддержки системы или оппозиции ней. Такой субъект не интерпретирует политические высказывания системы буквально, не рассматривает их как выражение либо правды, либо лжи. Его интерпретация иная, небинарная – она заключается в создании новых смыслов путем воспроизведения формы идеологических высказываний системы, но изменения смысла этих высказываний» (Беляев, 2019: 16).

Новые смыслы не совпадают с официальным дискурсом, но и не находятся к нему в оппозиции. В результате создаются «новые пространства свободного действия» (там же), которые А. Юрчак называет «пространствами вненаходимости». Советский политический анекдот постмодернистского типа существовал как раз в этих пространствах вненаходимости, которыми могли быть и «кочегарка и кабинет комитета комсомола, и квартира друзей и лаборатория ученых-

физиков» (там же), а его питательной средой был авторитетный дискурс позднего СССР.

Особенности авторитетного дискурса и поэтика политического анекдота

А. Юрчак выделяет следующие особенности авторитетного дискурса эпохи позднего СССР. Во-первых, это пресуппозиция «истинности» высказывания, механизмом создания которой служит трансформация номинализации синтаксических конструкций, подробный анализ которой представлен в работе П. Серио (Sériot, 1985). Основными эффектами такого рода преобразования будет представление новой информации как уже хорошо известной и скрытие авторского голоса (Юрчак, 2019: 149).

Второй особенностью данного дискурса, вытекающей из первой, был эффект ретрансляции текста, а не его продуцирование. Ретранслировались как бы очевидные истины, не требующие доказательств. Если доказательства приводились, то это были цитаты классиков марксизма-ленинизма. Обязательность и большое количество цитат – это третья особенность этого дискурса, что, кстати, роднит его с постмодерном. Четвертая и пятая особенности – замкнутость логической (там же: 151) и нарративной (там же: 154) структуры дискурса.

Поэтика советского политического анекдота постмодернистского типа эксплуатирует именно эти особенности официального идеологического дискурса. Политический анекдот – это, в первую очередь, цитата. Часто это цитация лозунгов, но в любом случае цитата узнаваема и является ключевой для того или иного исторического периода.

На заднем борту грузовика — два текста:

«Догоним и перегоним Америку!» и «Не уверен — не обгоняй!»

Анекдот строится на имитации доказательства данного положения, часто форма доказательства берется из дискурса точных наук, но в любом случае происходит совмещение дискурсов разного типа. «Доказательство» мгновенно разрушает перформативную, ритуальную природу высказывания, актуализирует семантическую составляющую и сводит лозунг к абсурду:

Лектор говорит, что коммунизм уже на горизонте. Ему – вопрос:

– А что такое горизонт?

– Это воображаемая линия, в которой небо сходится с землей и которая удаляется от нас, когда мы пытаемся к ней приблизиться.

Впрочем, для того, чтобы разрушить сакральное пространство цитаты, достаточно

трансформации формы, например, за счет добавления элемента:

На гранитном берегу канала – трехметровые буквы: Да здравствует советский народ – вечный строитель коммунизма!

Соположение разных дискурсов приводит к размыканию логической структуры исходного дискурса, к которому отсылает цитата.

Соположение разных дискурсов приводит к размыканию логической структуры исходного дискурса, к которому отсылает цитата.

При раскопках в Суздале обнаружили неизвестную главу библии: «Конец света может наступить в одной, отдельно взятой стране».

– Будут ли при коммунизме деньги?

– Югославские ревизионисты утверждают, что будут. Китайские догматики утверждают, что нет. Мы же подходим к вопросу диалектически: у кого будут, а у кого и нет.

Соположение в одном пространстве текста анекдота референции к разным мирам (например, к идеологическому и бытовому) приводит к разрыву нарратива.

На повестке дня колхозного партсобрания два вопроса: строительство сарая и строительство коммунизма. Ввиду отсутствия досок сразу перешли ко второму вопросу.

Плакат на артиллерийской академии: наша цель – коммунизм.

Расцвет коммунизма. Объявление на дверях продуктового магазина: сегодня в масле потребности нет.

Такие операции создают множественность равноценных, но несовместимых семантических структур и миров, что и создает эффект комического.

Эксперимент

Основываясь на методологии анализа дискурса, предполагающего обращение к широкому социальнно-историческому контексту, погруженность в который и отраженность которого является собой суть советского политического анекдота как особого жанра, мы определили ряд моделей совмещения различных дискурсов, опираясь на языковой материал, собранный в одном издании «1001 выбранный советский политический анекдот» (1001 Анекдот: <http://lib.ru/ANEKDOTY/anec1001.txt>). Работа с одним источником материала обусловлена, во-первых, возможностью анализа большого массива анекдотов избранной тематики, во-вторых, попыткой исключения субъективности

авторов статьи при отборе материала из разных источников.

Актуальность исследования подтверждается результатами проведенного опроса с привлечением 200 респондентов, проживающих в России и на постсоветском пространстве. Опрос показал, что анекдот продолжает оставаться значимым явлением постсоветского коммуникативного пространства, хотя и претерпел существенные жанровые трансформации. В задачи опроса входило определение популярности анекдота как жанра вообще и знакомство респондентов с политическим анекдотом. Результаты подтвердили выдвинутую гипотезу о высокой значимости фоновых знаний для понимания юмора анекдотов, что еще раз говорит об их дискурсивной природе и постмодернистской эстетике.

Выделенные модели совмещения дискурсов обнаружили характерные для постмодернизма признаки – интертекстуальность, мозаичность, игру. Как представляется, игра является ведущим началом анекдота, поэтому она была выбрана в качестве основного фокуса исследования, в ходе которого мы пытались определить приемы создания комического в постмодернистском советском политическом анекдоте, используя комплексную методику лингвистического исследования. Семантический, в том числе компонентный анализ лексем, устанавливающий внутренние и внешние отношения и связи составляющих анекдота; структурно-синтаксический анализ, позволяющий выявить дополнительные смыслы и неоднозначность, обеспечивающую на уровне логической структуры; pragматический анализ, обнаруживающий полинтенциональность высказываний в тексте анекдотов.

В данной статье представлен не конечный список приемов создания комического в постмодернистском советском политическом анекдоте, вместе с тем предпринятая попытка может способствовать постижению комического, механизмов его создания, наконец, креативного потенциала русского языка.

Результаты и обсуждение

Создание комического в постмодернистском советском политическом анекдоте предполагает обыгрывание неоднозначности (Постмодернизм. <http://www.infoliolib.info/philos/postmod/aneidot.html>), которая может обнаруживаться на самых разных семиотических осах – референции, иллокуции, синтаксиса, лексики, фонети-

ки. Неоднозначность, отражающая совмещение двух или нескольких различных миров / дискурсов, обеспечивается использованием разнообразных языковых средств. Часто при создании комического эффекта сочетается одновременно несколько приемов, что усиливает внутреннюю связанность разных планов, уровней, дискурсов, превращая анекдот в пучок смыслов, концентрирующихся и одновременно «освобождающихся». Рассмотрим несколько моделей создания двусмысленности / неоднозначности в семантическом, прагматическом и синтактическом планах.

1. Референционная неоднозначность

С точки зрения семантики игра в анекдоте может строиться на основе референционной неоднозначности, которая заключается в соотнесении одного знака с различными рефертами, относящимися к разным «сталкиваемым» в анекдоте мирам / дискурсам. Такая неоднозначность, как показал анализ, может обеспечиваться различными языковыми средствами, что можно проиллюстрировать на ряде конкретных примеров.

Одним из приемов создания референционной неоднозначности является использование имен собственных в позиции нейтрализации. Имя собственное помещается в контекст, в котором может пониматься и как имя собственное, и как имя нарицательное, послужившее его мотивирующим в процессе семантической деривации. Возможность двойного означивания поддерживается многозначностью сочетающихся с ними лексем.

Продавец газет выкрикивает:

– «Правды» нет! «Советская Россия» продана! Остался только «Труд» за три копейки!

Рамочный контекст *продавец газет* и пунктуационные знаки кавычки маркируют имена собственные как названия газет, соотнося высказывание с бытовой реальностью, тогда как лексическая сочетаемость в восклицательных высказываниях обеспечивает манифестиацию фактов общественно-политической реальности (сравним: газеты «Правда» нет (в продаже) : правды нет (не говорят); продать газету «Россия» : продать страну (Россию); газета «Труд» стоимостью три копейки : труд за три копейки (дешевый, плохо оплачиваемый)).

2. Лексическая неоднозначность

Лексическая неоднозначность, позволяющая по-разному интерпретировать значение ключевых слов, а вместе с ними и содержание анекдота в целом, может не только дополнять другие

приемы, но являясь единственным средством создания языковой игры, обеспечивающей иронию и комический эффект. При этом собственно лингвистическая слабая позиция, в которой могут раскрываться разные значения лексемы, оказывается необязательной, и даже просто отсутствующей, так как понимание новых смыслов обеспечивается за счет неожиданного соположения фоновых знаний участников коммуникации. Например, в анекдоте:

Придя к власти, Андропов сформулировал задачу, стоящую перед сельским хозяйством, следующим образом: сажать, сажать и еще раз сажать!

Полисемия глагола *сажать* (1. Закапывать корнями в землю; производить посадку растений. 8. Подвергать заключению; лишать свободы. (БТСРЯ: <http://gramota.ru/slovari/dic/?word=%D0%81%D0%B0%D0%B6%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80&all=x>)) становится очевидной в анекдоте только адресату, знакомому с социально-историческим контекстом.

3. Совмещение дискурсов и фоновые знания

Совмещение, сталкивание разных дискурсов / социальных практик на языковом уровне, «помещение» их в одну языковую плоскость становится приемом при создании комического эффекта. Несовпадение различных социальных практик может отражаться в лексической лакунарности, подчеркивающей их контраст и обеспечивающей критическое осмысление и насмешку над социально-политическим строем. Рассмотрим пример такого анекдота:

Социалист, капиталист и коммунист договорились встретиться. Социалист опоздал.

– Извините за опоздание, стоял в очереди за колбасой.

– А что такое очередь? – спросил капиталист.

– А что такое колбаса? – спросил коммунист.

Лексические единицы *очередь*, символизирующей эпоху дефицита, и *колбаса*, ассоциирующейся с достатком, оказываются незнакомыми представителям социумов двух разных политических формаций, благодаря чему подчеркивается контраст благополучия капитализма и неблагополучия коммунизма.

Другим ярким примером обязательности фоновых знаний для понимания комического является следующий анекдот:

Пашутыли и хваты! – сказал Брежнев, переклеивая брови под нос.

Имитация грузинского акцента используется как маркер речи И. Сталина, которая должна

быть узнаваемой адресатом, соотносится с визуальными образами двух лидеров, характеризующимися индивидуальными особенностями. Благодаря соотнесению информации о том, как говорили и как выглядели персонажи анекдота, становится понятной происходящая в сюжете трансформация, создающая комический эффект. Необходимость знания макроконтекста оказывается условием понимания двусмысленности не только в советском, но и любом политическом дискурсе (Горностаева, 2018: 120).

4. Иллокуттивная и перлокуттивная неоднозначность

Лексическая многозначность часто сопровождается иллокуттивной неоднозначностью, при которой пропозициональная установка двунаправлена, благодаря чему реализуется социально высвобождающая функция анекдота, например, в анекдоте:

- *Что такое КПСС?*
- *Набор глухих согласных.*

Представленная на первый взгляд фонетическая характеристика аббревиатуры КПСС может интерпретироваться как нетерминологизированное словосочетание, включающее субстантивированные прилагательные *глухие* (не слышащие) *согласные* (не возражающие). Звуковая характеристика аббревиатуры не нарушает никаких табу, тогда как оценочное высказывание саркастически высмеивает содержание мотивирующего словосочетания Коммунистическая Партия Советского Союза. Фактически мы имеем дело с совмещением метаязыковой и референтивной функций языка.

«Перепутывание» языка и действительности (Норман, 2006: 14) может сопровождаться, как мы уже видели, обыгрыванием особенностей произношения героев анекдота, например:

- *Что нового внес Хрущев в научный коммунизм?*

- *Мягкий знак после «з».*

Словосочетание *внести новое в научный коммунизм* сокращается до *внести в коммунизм*, которое в свою очередь переносится в сферу языка и интерпретируется с точки зрения нормы его произношения. Таким образом действие подменяется словом и указывает на высмеиваемое бездействие персонажа.

5. Семасиологическая неоднозначность

Обыгрывание плана выражения с использованием омонимичных, омофоничных иозвучных форм также становится приемом совмещения разных дискурсов через референционную неоднозначность.

Например, в анекдоте *Поперек улицы пла-кат: Партия была, есть и будет есть!* общезвестное соположение омоформ глагола *быть* в настоящем времени и инфинитива глагола со значением ‘принимать пищу’ создает комический эффект ввиду его неожиданности в устойчивой фразе «был, есть и будет». Введение глагола *есть* во фразу, грамматически описывающую непрерывность существования через перечисление трех грамматических форм со значением времени, усиливает комический эффект.

Частичное совпадение звучания может использоваться как основание для оппозиции, которая создает контраст, являющийся основой комического (Борев, 1988). Так, например, оказывается возможным сравнение двухозвучных слов, находящихся в дизъюнктивной семантической оппозиции, не имеющих никаких общих смысла, допускающих сравнение:

- *В чем сходство и различие между матом и диаматом?*

– *Мат все знают, но притворяются, что не знают. Диамат никто не знает, но все притворяются, что знают. И то, и другое является мощным оружием в руках пролетариата.*

Слова *мат* и *диамат* (диалектический материализм) встраиваются в предложения с одинаковыми структурами, но противоположными по содержанию благодаря отрицанию, так что референты ставятся в эквивалентную оппозицию.

Созвучие может послужить основой для сравнения с целью демонстрации ассоциативных связей, ведущих к высмеиванию, как, например, в следующем анекдоте:

- *Какая разница между уткой обыкновенной и журналистской?* – спросили поляка.

- *Первую подзывают «тась-тась-тась», а вторую – «тасс-тасс-тасс».*

Прямое значение полисеманта *утка* через звучание польского побудительного междометия и названия информационного агентства ТАСС (Телеграфное агентство Советского Союза) сравнивается с переносным значением (3. ложный сенсационный слух (БТСРЯ: <http://gramota.ru/slovari/dic/?word=Утка&all=x>)), благодаря чему устанавливается ассоциативная связь информационного агентства с ложными слухами.

6. Неоднозначность и окказионализмы

Как уже отмечалось, в анекдотах часто используется сразу несколько приемов и средств, за счет чего эффект комического может усиливаться. Так, например, парономазия может создаваться с помощью окказиональных слов и дополняться аллюзией. Например, в анекдоте:

- Какая у Брежнева партийная кличка?
- Бровеносец в потемках.

Окказиональное слово бровеносец, образованное по той же словообразовательной модели и с тем же корнем, что и первый компонент прецедентного имени (ПИ) Броненосец «Потемкин», указывает на особенность внешности политического лидера, ставшей объектом насмешки, аозвучное со вторым компонентом ПИ слово *потемки* благодаря его семантике характеризует персонажа как плохо ориентирующегося, недальновидного.

Окказиональное может использоваться для создания комического в анекдоте, когда возникает необходимость поддержания основной темы, являющейся основой для иронии над идеологией, например, при совмещении научной картины мира и миридеологии:

Открыли новый трансуранный элемент с периодом полураспада 50 лет. Его назвали капеэсэсий.

Номен, образованный от затранскрибированного аббревиатурного мотивирующего слова КПСС (*капеэсэс*), присваивается виртуальному химическому элементу, главным свойством которого является период *полураспада* в 50 лет. Таким образом через научную картину мира высмеивается коммунистическая партия.

7. Дезъаббревиация

Для создания комического эффекта слова в анекдоте могут не только создаваться по словообразовательным моделям, но и раскладываться на составляющие компоненты – морфемы или части сложных слов, соотносимые с мотивирующей базой, как, например, при дезъаббревиации:

- Что такое культпросвет?
- Просвет между двумя культурами.

В сложноокрашенном слове *культпросвет*, мотивированном словосочетанием Культурно-просветительский отдел, компоненты оказываются омонимичными словам *просвет* и *культ*, которые благодаря синтаксической позиции (и совмещению с идеологизированным миром) семантизируются в переносных значениях: 3. облегчение, выход из тяжёлых обстоятельств (БТСРЯ <http://gramota.ru/slovari/dic/?word=просвет&all=x>) и 2. поклонение кому-, чему-л., почитание кого-, чего-л. (БТСРЯ <http://gramota.ru/slovari/dic/?word=культ&all=x>).

8. Синтаксическая неоднозначность

Синтаксическая неоднозначность, лежащая в основе игры, часто строится на изменении порядка слов, который в русском языке влияет на pragmatiku высказывания. Изменение может ка-

саться не только места в предложении, но и синтаксической роли и функции, когда благодаря трансформации словосочетания или предложения создаются новые смыслы.

Например, в анекдоте

- Что такое развитой социализм?

– Это значит, что трудности роста сменились ростом трудностей.

В именных словосочетаниях *трудности роста* и *рост трудностей*, состоящих из одних и тех же лексем, меняются местами главный и зависимый компоненты. Ожидается, что замена главного слова словосочетания с отрицательным эмотивным значением (трудности) на главное слово словосочетания с положительным эмотивным значением (рост) должна иллюстрировать изменение семантики всего словосочетания в сторону положительного, однако этого не происходит. Возникает эффект неожиданности, который вместе с иронией создает комизм.

Аналогичным образом эффект неоправданности ожидания возникает при обмене синтаксических ролей субъекта и объекта на уровне предложения, как например в следующем анекдоте:

- какая разница между социализмом и капитализмом?
- при капитализме человек эксплуатирует человека, а при социализме – наоборот.

В иллоктивном акте лексема *разница* и наречие *наоборот* предполагают противоположность, которая может выражаться через отрижение или через коверсию, отражающую обратные субъектно-объектные отношения. Субъект и объект в предложении *человек эксплуатирует человека* тождественны, из-за чего ожидаемые отношения противоположности исключаются, а сравниваемые понятия отождествляются и характеризуются пейоративным значением.

Как показывают примеры, комический эффект в советском политическом анекдоте возникает при создании неоднозначности, двусмысленности с использованием целого набора языковых средств разных уровней и планов.

Выводы

Проведенный анализ текстов советских политических анекдотов эпохи 60-80 гг. XX века позволил сделать следующие выводы.

1. Советский политический анекдот может быть отнесен к парадигме постмодернизма, поскольку основу его эстетики составляют игра, ирония и цитирование. Часто ядром анекдота становится прямая или трансформированная

цитата или целый кластер цитат из различных источников. В исследованном материале было обнаружено множество цитат различной дискурсивной природы: цитирование наиболее значимых идеологических положений, наиболее актуальных для того исторического периода лозунгов, как правило, связанными с решениями съездов коммунистической партии или ввод цитат из научного, художественного, обыденного дискурсов.

2. Насыщенность цитатами различной дискурсивной природы превращает политический анекдот в жанр элитарного типа: цитаты требуют узнавания, а широкое использование элементов научного и художественного дискурса предполагает высокий уровень культуры и образования.

3. Анекдот часто строится на языковой игре, обусловленной слабой позицией единиц разных уровней структуры языка. Также широко используется прием, который можно охарактеризовать как разрыв стереотипного сценария, при котором парадоксальным образом нарушается ожидаемая последовательность событий, закрепленная в опыте и входящая в фоновые знания. В анекдоте создаются и совмещаются разные типы неоднозначностей: референционная, лексическая, иллюктивная, семасиологическая, синтаксическая.

4. Среди конкретных механизмов игры и создания комического были выделены приемы, связанные с собственно лингвистическими средствами и уровнями языковой структуры, такие

как полисемия, омофония, дезъаббревиация, окказиональное словообразование, грамматическая транспозиция, изменение порядка слов и др., а также приемы, связанные с фоновыми знаниями и макроконтекстом.

5. Советский политический анекдот 60-80 гг. появился как реакция на так называемый «перформативный сдвиг» в советском официальном (авторитетном) дискурсе, который привел к появлению таких его особенностей, как воспроизведение формы, высокая насыщенность цитатами, пресуппозиция истинности высказывания, замкнутость логической и нарративной структур. В определенных ситуациях требовалось использовать заданные дискурсивные формы. Именно этот тип дискурса послужил почвой для появления анализируемого типа советского политического анекдота, где он иронично обыгрывался. Ирония анекдота этого типа — это ирония игры, а не обличения. Анекдот нарушает основные принципы официального дискурса: попытки доказать те или иные положения марксистско-ленинской теории приводят к размыканию логической структуры дискурса, а соположение дискурсов разной природы (идеологического, научного, художественного и обыденного) — к разрыву нарративной структуры исходного дискурса.

Работа выполнена в рамках темы НИР № 056113-0-000 на базе Института современных языков, межкультурной коммуникации и миграции филологического факультета Российского университета дружбы народов.

Литература

Moskvicheva S. L'anecdote comme fait culturel russe du XX-e siècle. // Revue Russe № 41. 2013. – С. 61–74

Меньковский В.И. Ревизионистское направление англо-американской историографии сталинизма. // Выбранныя навуковыя працы Беларускага дзяржаўнага універсітэта: у 7 т. Т. Гісторыя. Філалогія. Журналістыка / Адк. рэд. А.А. Яноускі. – Мн.: БДУ, 2001. – С. 226–242.

Меньковский В.И. История и историография: Советский Союз в 1930-х гг. в трудах англо-американских историков и политологов. – Минск: БГУ, 2007. – 358 с.

Борев Ю.Б. Комическое // Эстетика. – М.: Политиздат, 1988. – 495 с.

Sériot P. Analyse du discours politique soviétique. – Paris : IMSECO, 1985. – 362 p.

Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. – М.: Новое литературное обозрение, 2019. – 604 с.

Дугалич Н.М., Гишкаева Л.Н. Прецедентность как категория креолизованного текста политической карикатуры на арабском и французском языках // Вестник российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2019. – Т. 10. – №2. – С. 418–434.

Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – М.: Наука, 1985. – 335 с.

Сталин И.В. Марксизм и вопросы языкоznания. Относительно марксизма в языкоznании // <http://www.philology.ru/linguistics1/stalin-50.htm>

Беляев А. Предисловие. Взгляд антрополога на книгу Алексея Юрчака. В: Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. – М.: Новое литературное обозрение, 2019. – С. 5–23.

- Постмодернизм. Энциклопедия / Сост. и науч. ред. А.А. Грицанов, М.А. Можейко. – Минск: Интерпресссервис, 2001. – 1040 с.
- Горностаева А.А. Иронические метафоры в политическом дискурсе // Вестник Российской университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. 2018. Т. 22. № 1. – С. 108–125.
- Норман Б.Ю. Игра на гранях языка / Б.Ю. Норман. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 344 с.
- 1001 избранный советский политический анекдот // <http://lib.ru/ANEKDOTY/anec1001.txt>
- Большой толковый словарь русского языка. – Гл. ред. С. А. Кузнецов. Первое издание: СПб.: Норинт, 1998. // <http://gramota.ru/slovari/info/bts/>

References

- 1001 izbrannyj sovetskij politicheskij anekdot [1001 selected Soviet political anecdote] // <http://lib.ru/ANEKDOTY/anec1001.txt> (In Russian)
- Belyaev A. (2019). Predislovie. Vzglyad antropologa na knigu Alekseya YUrchaka [Foreword. An anthropologist's view on the book by Alexei Yurchak]. in: YUrchak A. Eto bylo navsegda, poka ne konchilos'. Poslednee sovetskoe pokolenie [It was forever until it was over. The last Soviet generation]. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 5–23 (In Russian)
- Bol'shoj tolkovyj slovar' russkogo jazyka [Great Dictionary of Russian language] (1998). Edited by S. A. Kuznecov. First edition: SPb.: Norint // <http://gramota.ru/slovari/info/bts/> (In Russian)
- Borev Yu. B. (1988). Komicheskoe [Comic] // Estetika. M.: Politizdat, 495 p. (In Russian)
- Gornostaeva, A. (2018). Ironicheskie metafore v politicheskem diskurse [Ironical Metaphors in Political Discourse]. Russian Journal of Linguistics, 22 (1), 108—125. (In Russian)
- Dugalich N.M., Gishkaeva L.N. (2019). Precedence as a category of a policode text of political cartoons in the Arabic and French languages. RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. Volume 10 № 2, 418–434 (In English)
- Men'kovskij V.I. (2007). Istoryja i istoriografiya: Sovetskij Soyuz v 1930-h gg. v trudah anglo-amerikanskikh istorikov i politologov [History and historiography: the Soviet Union in the 1930s. in the writings of Anglo-American historians and political scientists]. Minsk: BGU, 358 p. (In Russian)
- Men'kovskij V.I. (2001). Revizionistskoe napravlenie anglo-amerikanskoy istoriografii stalinizma [The revisionist direction of the Anglo-American historiography of Stalinism]. // Vybrannyya navukovyya pracy Belaruskaga dzyarzhaunaga universitetata: u 7 t. T. 2. Gistoryya. Filaloga. Zhurnalistyka / Adk. red. A.A. YAnouski. Mn.: BDU, 226–242. (In Russian)
- Moskvicheva S. (2013). L'anecdote comme fait culturel russe du XX-e siècle [The anecdote as a Russian cultural fact of the 20th century]. // Revue Russe № 41, 61–74 (In French)
- Norman B.YU. (2006). Igra na granyah jazyka [Playing on the edges of the Language]. / B.YU. Norman. – M.: Flinta: Nauka, 344 p. (In Russian)
- Postmodernizm. Enciklopediya [Postmodernism. Encyclopedia] (2001). Edited by A.A. Gricanov, M.A. Mozhejko. – Minsk: Interpressservis; Knizhnyj Dom, 1040 p. (In Russian)
- Sériot P. (1985). Analyse du discours politique soviétique. Paris : IMSECO, 362 p. (In French)
- Stalin I.V. (1950). Marksizm i voprosy jazykoznaniya. Otnositel'no marksizma v jazykoznaniii [Marxism and questions of linguistics. About Marxism in Linguistics] // <http://www.philology.ru/linguistics1/stalin-50.htm> (In Russian)
- Stepanov YU.S. (1985). V trekhmernom prostranstve jazyka: Semioticheskie problemy lingvistiki, filosofii, iskusstva [In the three-dimensional space of language: Semiotic problems of linguistics, philosophy, art]. M.: Nauka, 335 p. (In Russian)
- YUrchak A. (2019). Eto bylo navsegda, poka ne konchilos'. Poslednee sovetskoe pokolenie [It was forever until it was over. The last Soviet generation]. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 604 p. (In Russian)

Нажие Ата Йылдыз

Анкара Хаджы Байрам Вели университеті, Түркия, Анкара қ.
e-mail: yildiz.naciye@hbv.edu.tr

1911 ЖЫЛҒЫ ТҮРКІСТАН ЖЕР СІЛКІНІСІНІҢ ТҮРІК ӘДЕБІЕТІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Мақала түркі әлемінде болған тарихи оқиғаларға арналған. Бұл аймаққа деген қызығушылық ең алдымен оның географиялық және геосаяси жағдайының ерекшелігімен байланысты. Бұл кең аймакта түркі тайпалары тарихи, саяси және географиялық жағдайларға байланысты ыдырап кетті, бірақ олардың туыстық және мәдени серікестіктерінің арқасында олардың арасында тығыз байланыстар сақталып отыр. Мұның бір дәлелі – Түркістан туралы Түркияда жазылған өлеңдер, олардың көшілігі Түркістанда белгісіз. Осы мақаланы зерттеудің мақсаты – ғалымдардың қазақ халқының тарихы, әдебиеті, мәдениеті, этнографиясы Түркияның гуманитарлық ғылымдарының зерттеу пәні екендігін, сонын арқасында қазақ жазушыларының шығармалары бүкіл түркі әлеміне үсынылатынын хабарлау. Зерттеудің өзектілігі бірінші рет талдау объектісі ретінде Қазақстанда белгілі емес. Түркістан апатына арналған өлеңдер екендігімен анықталады. Мақалада поэтикалық шығармалардың мазмұнын терең және егжей-тегжейлі зерттеу негізінде Түркістан жер сілкінісіне байланысты оқиғалар түсіндірілді. Автор адамдардың басынан кешкендерін, олардың азаптарын ашады. Бауырластық пен көмек мәселесіне көп көңіл бөлінеді. Мақалада сонымен қатар Түркістан апаты туралы жазған түрік жазушыларының шығармашылығына қысқаша түсініктеме берілген. Өлеңдердің идеялық-тақырыптық мазмұнының ерекшеліктері ашылды. Мақалада автор Түркістан апатына арналған поэзияның қазақ тіліне сөзбе-сөз аударылған нұсқасын көлтіреді.

Түйін сөздер: Түркістан, апат, поэзия, бауырластық, көмек көрсету.

Naciye Ata Yildiz

Ankara Hacy Bayram Veli University, Turkey, Ankara
e-mail: yildiz.naciye@hbv.edu.tr

Reflection of the Turkestan earthquake of 1911 year in turkish literature

The article is devoted to the historical events that took place in the Turkic world. The interest in this region is primarily due to the uniqueness of its geographical and geopolitical position. In this vast region, the Turkic tribes have disintegrated due to historical, political and geographical conditions, however, close relationships remain between them due to their kinship and cultural partnership. One of the proofs of this is poems about Turkestan, written in Turkey, many of which are unknown in Turkestan. The purpose of the study of this article is to inform scientists that the history, literature, culture, ethnography of the Kazakh people are the subject of research of the humanities of Turkey, due to which the works of Kazakh writers are presented to the entire Turkish world. The relevance of the research is determined by the fact that for the first time the object of analysis is poems dedicated to the Turkestan catastrophe, which are not known in Kazakhstan. In the article, on the basis of a deep and detailed study of the content of poetic creations, the events associated with the Turkestan earthquake are interpreted. The author reveals the experiences of people, their suffering. Much attention is paid to the problem of brotherhood and assistance. The article also provides a brief commentary on the work of Turkish writers who wrote about the Turkestan catastrophe. The features of the ideological and thematic content of poems are revealed. In the article, the author cites a version of poetry dedicated to the Turkestan catastrophe, literally translated into Kazakh.

Key words: Turkestan, disaster, poetry, brotherhood, aid.

Нажие Ата Йылдыз

Университет Анкара Хаджы Байрам Вели, Турция, г. Анкара
e-mail: yildiz.naciye@hbv.edu.tr

Отражение Туркестанского землетрясения 1911 года в турецкой литературе

Статья посвящена историческим событиям, происходившим в тюркском мире. Интерес к данному региону объясняется, прежде всего, уникальностью его географического и geopolитического положения. В этом обширном регионе тюркские племена распались из-за

исторических, политических и географических условий, однако между ними сохраняются тесные взаимосвязи, обусловленные их родством и культурным партнерством. Одним из свидетельств этого являются стихотворения о Туркестане, написанные турецкими поэтами, многие из которых неизвестны в Туркестане. Цель исследования данной статьи заключается в информировании ученых о том, что история, литература, культура и этнография казахского народа являются предметом изучения гуманитарной науки Турции, благодаря чему произведения казахских писателей представляются всему турецкому миру. Актуальность исследования определяется тем, что впервые объектом анализа выступают стихотворения, посвященные Туркестанской катастрофе, которые не известны в Казахстане. В статье на основе глубокого и детального изучения содержания поэтических творений осмысляются события, связанные с Туркестанским землетрясением. Автор раскрывает переживания людей, их страдания. Большое внимание уделяется проблеме братства и помощи. В статье также дается краткий комментарий к творчеству турецких писателей, написавших о Туркестанской катастрофе. Выявляются особенности идеино-тематического содержания стихотворений. В статье автор приводит дословно переведенную на казахский язык версию поэтических произведений, посвященных Туркестанской катастрофе.

Ключевые слова: Туркестан, землетрясения, поэзия, родство, взаимопонимание.

Kіріспе

Жер сілкінісі, өрт, су тасқыны, құргақшылық пен аштық сияқты табиғи апаттар адамға қатты әсер етеді. Бұл әсерлер әдебиетте де көрінеді; Қаланың жер сілкінісі кезінде кирауы, өзеннің тасуы және қалындық шеруі орналасқан көпірдин кирауы, қалындықтар кортежинің тасқыны сияқты табиғи апаттар туралы өлеңдер жазылғандығы байқалады. Барлығына қатты әсер ететін табиғи апаттардың бірі – жер сілкінісі. Мындаған адамдардың кенеттен қайтыс болуы мен жарақат алуы, бәрін жоғалтқан адамдардың шарасыздығы және бастан өткерген қорқыныш өнердің барлық салалары үшин тақырып болды. Жер сілкінісі аймағында өмір сүретін барлық ұлттардың әдебиетінде поэзиядан бастап романдарға дейін осы тақырыптағы қайғы, қорқыныш пен үмітсіздікті білдіретін көптеген шығармалар жазылды.

Тақырыпқа түрік әдебиети түрғысынан қаралатын болсақ, тек Түркияда ғана емес, түрік әлемі деп аталатын географияда болған апаттар да Түркияда қатты қайғырды және бұл тақырып өлеңдерге арқау болды, сол кезеңдегі ең көп оқылатын журналдардың бірі болған, кейінрек «Себилюррещад» болып өзгерілген «Сырат-ы Мустаким» журналы пен «Танин» газетінде жарияланды. «Сырат-ы Мустаким» 1908 жылдан бастап Эбуль'ула Зейнелабидин мен Эшреф Эдіб шығарыла бастады. Журналдың атавы «тура, айқын, шынайы жол» дегенді білдіреді. Журналдың редакторлық құрамы Мехмед Акиф (Эрсой), Эбульула (Мардинизада), Исмаил Хакки (Берекетзада), Исмаил Хакки (Манастырлы), Исмаил Хакки (Измирли), Ахмед Наим (Бабанзаде), Халим Сабит (Шибай), Мима Мамат Джемал (Күнтай), Мехмед Тахир

(Бурсалы), Ахмет Агайеф (Агаоглу), Акчурдағлу Юсуф, Испарталы Хакки, Өмер Ферит (Кам), Абдуррешид Ибрахим, Тахирулмевлеви (Жетилген), Халил Халид (Черкеш Шейхизаде), Мехмет Шемсеттин (Неджат, Гыйедеддин Хусну (Нурализада), Шейхуларап, Мехмед Фахреддин, Ахмед Хилми (Хожазаде), Өмер Февзи, Өмер Лутфи, Шерифеттин (Ялткая), Ахмет Хамди (Аксекили), Осман Фахри, Ибрахим Алаеддин (Дене), Казанли Аяз (Мұхтар) Исхаки Идилли, Кәмил (Тепеделенлиоглу) сияқты маңызды жазушылармен ақындар бар. Мехмет Акиф Эрсой – журналдың ең үлкен қолдаушысы. Журналдың атавы 1912 жылы шыққан 183 санынан бастап «Себилюррещад» болып өзгерілді, 300 және 301 сандары «Себилюннежат» деп басылып шықты, ал 309-шы санынан бастап біздің Түркияның Мемлекеттік Әнұранының ақыны Мехмет Акиф Эрсой журналдың жетекші авторы болды. Журнал қысқа уақыт аралықтар және әр түрлі қалаларда, 1107-ші нөмірінің дейін шығарыла берді, 1966 жылдан бастап бұл шығарылым аяқталды. «Сырат-и Мустаким» журналы жарық көрген уақытында әдебиет, тіл, дін, саясат түрғысынан Түркияның маңызды платформаларының бірі болды. Оның жазуы тек ұлттық күресті қолдады, сонымен қатар Түркия, Түркменстан, Египет, Үндістан, Балқан, Солтүстік Африка, Ресей, Жапония, Қытайда ғана емес, британдық журналдың қызығушылығы осы аймақтардың көпшілігінде оқылды (Арабажы, 2004: 96-128, Думан, 1986:78-95, Гюл, 2007: 39-54, Гюнайдын, 2008:258-261).

Материалдар және әдістер

Танин – аралықпен үш кезеңде шығарылатын күнделікті газет. Газеттің атавы «резонанс»

дегенді білдіреді. Газеттің бірінші кезеңі – 1908 жылдың 1 тамызынан 1918 жылдың 31 қазанына дейінгі 3550 шығарылым. Газет Хұсейін Кәзім (Кадри), Тевфик Фикрет және Хусейин Чахит шығарыла бастады, кейін Тевфик Фикрет пен Хұсейин Казымның кетуімен басылымның бас редакторы болған Хұсейин Чахит жалғастырды. Газетте басында Османшылдық идеясы, содан кейін түрікшілдік идеалы корғалған және оппозиция жазушыларымен, грек және армян газеттеримен пикірталастарға байланысты оның жариялануы ара-тұра үзіліп тұрған. 1914 жылдан бастап газет «Иттихат және Теракки партиясы» ресми басылымына айналды, оның баспа өмірі 1918 – 1922 жылдар аралығында тоқтатылды, өйткені екінші кезең 1922 ж. 14 қазан – 1925 ж. 16 сәуір аралығында 903; 1943 жылдың 30 тамызы мен 1947 жылдың 14 қарашасы аралығында 1512 рет шығарылды. Журнал қызметкерлері Бабанзада Исарай Хакки, Исарай Муштак (Маякон), Мухиддин, Фалих Рыфки (Атай), Ахмед Шериф және Асым (Ус) сияқты есімдерден тұрады (Хюйгүзел, 1984: 20-29, 34-38, 44-45, Шериф, 1999: 22, Инугур, 1993: 309-310.)

Осы мақалада талданатын өлеңдер оқырман көп жиналған осы журналдар мен газеттерде жарияланды. Әрине, жер сілкінің туралы мәлімдемелер тек өлеңдермен ғана емес, газет-журналдардағы жаңалықтармен де байланысты болды. Алайда, бұл апат құрбандары біздің нағыз бауырларымыз екендігі баса айтылмады деген пікір басым, өйткені сол кездегі аппарат көздері батыстықтармен орыстар болды. Мехмет Ерол, осы тақырыптағы жұмысында «Сырат-ы Мустаким» журналындағы жаңалықтар арқылы осы мәселені нақтылауға және халықтың хабардарлығын арттыруға тырысқанын, бей-жай қалғандар сынға ұшырап, апattyң өлшемдері туралы хабардар болғанын, бұл мәселе бес ай бойы күн тәртібінде тұрғанын, ол «Көмек дәптері» деп аталатын көмек науқаны басталғанын және Түркістанға жеткізу үшін ақша жиналғанын мәлімдеді (1918: 32, 33, 35). Бұл «Көмек дәптері», 143-ші шығарылымына дейін бес ай бойы көмек жинады, төртінші рет жіберілген көмек ақшасы туралы «Танин» газетінде айтылады (Танин: 12 шілде 1911).

1911 жылғы Түркістан жер сілкінісінің туралы өлеңдер

Белгілі болғандай, 1911 жылғы Түркістанда, Исық көлиниң шығысында, жер сілкінісінен 2500 адам қаза тапты және 200-ге жуық түрік елді мекендері қирады. Осы жер сілкінісінен 10

000-нан астам адам қаза тапты. 1911 жылдың 12 қаңтарынан бастап жер сілкінісі түрік газеттерінде жарияланды және Қыргызстан, Қазақстан, Өзбекстан және Түркменстан жерлеріне әсер еткен осы апарттан кейін адамдардың бастан кешірген қындықтары мен кедейлігі Стамбул баспасөзінде де баяндалды; Осы тақырыпқа сезімтал болуды сұрады және осы тақырыпта үш өлең жазылды. Бұлар, Али Улвидиң «Илк Юрд/Биринши Юрд», Исахак Рафеттің «Түркістан» және Тепеделеленизаде Камилдің «Асая-ы Вуста Фелакет Диңдері Ичин: Теавұн, Асхаб-ы Хамийите» өлеңдері.

Түркістандағы жер сілкінің туралы алғашқы өлеңді Иззет Улви Бейалдымен «Танин» газетінде, содан кейін «Сырат-и Мустаким» газетінде 1911 жылы 9 наурызда 131-санында жариялады. 1880 жылы Эскишехирде дүниеге келген Иззет Улви (тегін өзгерту заңынан кейін Ақорт тегін алды) – Эскишехирдегі саудагер Хажихасаноглу Иса Эфендидің ұлы. 1902 жылы бостандық сиздің қымылдарына қатысқаны үшін ол үш жылға бас бостандығынан айырылды және үш жыл айдауда болды. Ол 1908 жылы бостандықта болды және әртүрлі газет-журналдарда мақалалары мен өлеңдерін жариялай бастады. Иззет Улви Бей тәуелсіздік соғысы кезінде, әсіресе Афyonкарахисар майданында, азаматтық ретінде үлкен женілдіктерге ие болды. Ол Ататүрік бастаған түрік тілін шет тілдерінің қамытынан босату жөніндегі жұмысқа белсене қатысты. Ол мемлекеттік деңгейлерде түрлі қызметтер атқарды. Екінші кезең, Түркия Ұлы Үлттік Мәжіліс депутаттығына кірді және төрт кезең депутаттық тапсырманы орындағы. Иззет Улви Афyonкарахисарда шығарылған жергілікті газеттерде осы кезеңнің ең маңызды газеті Хакимийет-и Миллиенің (кейін Ұлус) бас редакторы ретінде маңызды мақалалар жазды. Сонымен катар Оүрик ошактары, Мұғалимдер Одағының бас хатшылығы және Түрік тили қауымдастырының редакциялық кенесінің басшысы болып табылатын Иззет Улви бейдин «Түрік везни» деген атпен шыққан окулығы бар. Сонымен бирге, төменде қарастыратын ақынның Иззет Улви Бейдің біздің тақырып туралы поэзиясынан басқа ұлттық сезімдерге арналған өлеңдері де бар.

Өлең бағаланған кезде оның төрт тақырыптан тұратындығы көрінеді. Бірінші тақырып ретінде Түркістандағы жер сілкінісінің салдары бейнеленсе, екінші тақырып апат құрбандарының кім екенін сипаттайты, үшінші тақырып жағдайды сезінуге және ақыр соңында көмек мәселесіне бағытталған.

İlk Yurd

Türkistan zelzele ve i'ânesi münâsebetiyle

Bir ovada düşünüyor tasalı bir ihtiyâr
Her yer harâb.. her gelen ses sanki baykuş feryâdi
Semasını korkunç, büyük bir kartal kanadı
Kapamış, hep her tarafta kanlı, uzun mızraklar
Ey kardeşler! Zelzeleden alt-üst olan, yıkılan
Bu yer bizim -bu ihtiyâr- ilk yurdumuz, Türkistan
Osmanlılık buradan çıktı, bu mukaddes topraktan
Lâyık mi ki bu ananın işi olsun yas, figân?
Almatu'da, Yedisu'da, kar üstünde aç, çiplak
İnildiyor sakat gençler, ihtiyarlar, yetimler,
Bahtsızları -yazık, yazık!- yoksulluklar boğacak.
Bütün bunlar öz kardeşir, imdat ister, isterler,
Her şey diyor: Cinse yardım!.. Vermem deme âh sakın!
Dul kadınlar ve genç kızlar düşmana el açmasın! (Sîrat-ı Müstakim 1911/131: s. 14, Yeni Harflerle Sîrat-ı Müstakim 6, 2016: 11).

Тұған ел

Тұркістандағы жер сілкінісі және көмек

Жазық жерде ойланады бир кемпір қайғылы
Барлық жерде киранды... әр келген дыбыс үкінің
айқайына ұксайды
Аспаны қорқынышты, керемет бүркіт қанатымен
Аспаны қорқынышты, керемет бүркіт қанатымен
Жабық айналасында ұзын, қанды найзалар
О! Бауырластар! Жер сілкінісінен басым, жойылды
Бұл жер біздікі – бұл кемпір – біздің алғашқы еліміз,
Түркістан.
Османизм осы жерден шықты, осы қасиетті топырактан
Лайық па осы ананың жұмысы жоқтау, боздауга?
Алматыда, Едисуде, қар үстінде, аш, жалаңаш
Жоқтау, жараланған жастар, карттар, жетімдер,
Бақытсыздарды – қасірет, қасірет! – кедейлике батырады.
Мұның бәрі бауырластар, көмек алғысы келеді, келеді,
Мұнда бәрі айтады: жыныстыққа көмектесің! .. Ах
берменіз деп айтпаңыз!
Жесірлер мен қыздар жаудан көмек сұрамауы керек
(аударған автор).

Өлең «кемпір» метафорасынан басталады. Бұл кемпір – біздің алғашқы отанымыз; Түркістан. Оның аспаны бүркіт қанатымен жабылған; құндізгі жарық көрінбейді. Ақынның «бүркіт қанаты» метафорасын қолдануы да кездейсоқ емес. Белгілі болғандай, бүркіт – аңшы құстардың бірі. Жер сілкінісі кезінде көптеген адамдар да кирады. Сондай-ақ, бүркіт – ең қуатты қанатты жануар, ал кейбір түрлері қанаттарын жайған кезде оның қанаттарының еніне сәйкес келетін құстың басқа түрі болмайды. Ақын апат құрған құңғырт көңіл-күйді білдіру үшін бүркіт қанатының теңеуін әдей қолданғаны сондықтан. Поэмада қолданылған екінші құс түрі – үкі белгісі, ол түрік мәдениетінде қаңырап қалған жерлерде қыдыруына байланысты апарттың хабаршысы болып табылады. Бұл таңбамен жағдайың сұмдығын білдірге тырысады.

Нәтижелер мен талқы

Оғыздардың шыққан жері – Түркістан, бұл олардың анасы. Бұл қарт ананың жылауы – оның барлық балалары үшін қайғы-қасірет. Ақын осы негізгі географиядан Алматы, Жетісу қалаларын санайды. «Ұл-бала» мен «ана» арасындағы қашықтық қанша алыс болса да, ол кезде тасымалдау шарттары қын болса да олардың арасындағы байланыс үзілмегені өлеңде көрінеді. Осы себептен апатқа ұшырағандардың «олар біздің нағыз бауырларымыз» деп бір тек-тен екендігі айтылады және географияға назар аударту арқылы біздің алғашқы отанымыз Түркістан бұл апатқа ұшырады делинген. Ақын

Анадолыда өмір сұрген оғыз тайпасының географиясы туралы тарихи мәліметтерге ие.

Ақын, яғни «ананың» аза тұтуына келісе алмайтын ұлы, «аяушылық», «аах» сияқты сөздер арқылы оқырманның сезіміне жүгінеді және оған терең әсер қалдыруды мақсат етеді. Жер сілкінісі қыста болғандықтан, жағдай да ауыр. Үйсіздер мен қанғыбастар қар үстінде, көптеген жараланған жас-көрілер бар.

Ақынның өмірбаяны мен өлеңдеріне баға берілгенде, оның түрік ұлттылық және тәуелсіздік соғысы және «Ататүркіші» болғандығы түсінікті болады. Осындай кейіпкерге ие Иззет Улви Бей Түркістанда болған драмаға немқурайлы қарай алмады және өзін түрік деп қабылдағандардың бәрінен дерлік жалынды. Оның ең үлкен тілегі – осы ұлттың аналары мен болашақ аналарына шетелдіктердің қажеті жоқ. Бұл көмек бауырластар үшін жасалуы керек ең үлкен міндет. Эрине, Осман империясының шекарасында тұрып, соғыстан соғысқа жүгіріп, жерінен айырылып, экономикалық қыындықтарға тап болған түріктер қыыншылыққа тап болған бауырларына қаншалықты көмектесе алар еді? Төрт рет жіберілді деп газетке шыққан бұл көмекшілдер бауырластардың қажеттіліктерін қаншалықты қанағаттандыра алады? Бұл көмек қалай жеткізілді? Көмекке кім қатысты? Бұл сұрақтар газет мақалаларына қарап жазуға болатын басқа мақаланың тақырыбы болуы мүмкін.

Түркістандағы жер сілкінісі туралы жазылған екінші өлеңді Исхак Рафет жазып, «Сират-ы Мустаким» газетінің 133-ші нөмірінде жариялады. Журнал аптасына бір рет шығарылатындықтан, екінши

өлеңді 15 күннен кейін оқырманға сан аралықпен ұсыну арқылы көпшіліктің қызығушылығы сакталады деп айтуда болады. Ақын Исхак Рафет (Ишитман) 1891 жылы Газиантептегі туып, 1913 жылы Стамбул Дарульфунун заң факультетін бітірген. 1914-1918 жылдар аралығында Газиантеп сауда орта мектебінде түрік және әдебиет пәндерінен сабак беріп, кейін кезектегі офицер ретінде әскер қатарына алынды. Ол «Қызыл алма» отрядын құру арқылы азаттық соғысина қатысқан. Ол Үлттық құрестегі құрбандықтары үшін Тәуелсіздік медалі мен түрлі марапаттарға ие болды. 1920 жылдан кейін ол әртүрлі провинцияларда білім беру директоры және инспекторы болып жұмыс истеді. Желал Кадри Барласпен бірге алғашқы түрік әзіл-сықақ журналы Имам Бабаны шыгарды (1906). Оның Түрік Әнұранының лири-

касы үшін ашқан байқауда жазған өлеңі таңдалған жеті өлеңнің қатарына кірді. З-ші мерзімде Дијарбакырдан депутат болып сайланды. Ол Зияеддин Фахри Фындыкоглу және Ихсан Махвимен бірге Фольклор қауымдастырын құрды және түрік тілі бірлестігінің негізін қалаушы мүшесі болды. Ол парламент мүшесі болғаннан кейін Анкара Ататүрк орта мектебінде әдебиет пәнінің мұғалімі болып жұмыс істеді. 1946 жылы қайтыс болған Ишак Рафеттің өлеңдері, тілге арналған зерттеулері, әр түрлі тақырыптағы зерттеулері мен аудармалары бар (Илдеш, 2004: 116).

Үлттық құрес кезінде «Эсме о жел, туылма, о ай; мен бүгін өте ауыр жоқтау айтамын» деп қатты эмоциямен қаруланған ақын Түркістандағы жер сілкінісін өз көзімен көрінгендей айқын бейнелейді;

Türkistan

Bir dul kadın yavrusunu almış kaçar dağlara,
Bir sakat kız «babam» diye, inleyerek sürüner.
Hep yüksilmiş, yüksilmekta, uzaklardan görünür,
Türk ocağı, ana yurdu. Benzer iken bağlara,
Bakin şimdi nasıl olmuş? Hep ocaklar bir mezardır.
Hep evleri bir harabe, sokaklardan geçilmez,
Hep yaralılar, ezilmişler; sağlam kimdir seçilmez.
Cenk artığı askerlere benzetilse yeri var.
Sağlamları bulunsa da yaralanmış içinden,
Ya dul kalmış bir kadındır, ya anasız bir çocuk.
Bir dağ gibi oğlu gidip kendi kalan daha çok!
Din kardeşi! Yardım etmek sana bana farz iken
Ne duruyorsun? Açısusuzdur zavallılar, yuvasız,
Kar altında inleşiyor, yakacaksız parasız.
(Sırat-ı Müstakim, 23 Mart 1911/133: 40;
Yeni Harflerle Sırat-ı Müstakim 6, 2016:36)

Tүркістан

Бір жесір әйел баласымен қашады тауга,
Мұғедек қыз «әкем» деп жылап, ыңыранып жатыр.
Барлығы жойылып, құлап, алыстан көрінеді,
Түрік ошағы, ана отаны. Бақ сияқты болып тұрғанда,
Қараңышы, қазір бұл қалай?,
Ошақтары қабір секілді.
Үйлері кираган, көшелер қалмаган
Барлығы жарапанған және жанышылған;
Кімнің сау екендігі сезілмейді.
Соғыс қалдықтары сарбаздармен салыстырылса,
шындығы бар.
Тіпті сау адамдар табылса да, ішінен жаракат алғандар,
Бір таудай ұлы өліп, өзі, тірі калған, көбірек.
Дін бауырым! Қемектесу сізге де, маған да міндетті
Сіз не күтесіз? Кедейлер аш және шөлдейді, үй жок,
Қар астында, жанаңмайсыз, ақшасыз ыңыранып жатыр.
(аударған автор)

Бұл өлең де апатқа ұшыраған географиялық орналасуына қарай «Түркістан» деп аталағы. Исхак Рафет бей, Иззет Улви бей сияқты, апарттан зардап шеккен жерлер түрік ошақтары, олардың отаны деп мәлімдейді. Ақын өз сезімін білдіре отырып, әсіресе әйелдер мен балаларға баса назар аударады. Бұл өлеңде жер сілкінісінің маусымына назар аудара отырып, жер сілкінісінен аман қалғандар тірі қалғанына мәз емес, аналары, балалары, қүйеулерінен айырылып, қар астында қыын жағдайға тап болғаны айтылады.

Өлеңде алдыңғы өлеңдегідей бүркіт, үкі, қария сияқты метафоралар кездеспейді және ақын өзінің не айтқысы келетінін анық ашады. Алдыңғы өлеңнен тағы бир айырмашылығы – бұл өлеңде түрікшілдікке баса назар аударудан

бөлек, діни бауырластыққа баса назар аударылады. Ақын оларға түрік ағайын бола тұра, оларға діни бауыр ретінде қемектесу міндетті екенін айтады. Ақын бұл өлеңді жазғанда, ол қазіргі кездегі заң факультетінің студенті болған.

Өлеңді оки отырып, оқырман тірі картина көз алдында келтіреді; Картинаның мотивтері – жесір әйелдер, тізелерінде балалар, мұғедектер мен жетімдер, қабірге айналған, кираган үйлері.

Ушінші өлеңді Тепеделенли-заде Камил жазған. Поэма Сырат-ы Мюстаким'нің 135-санында жарияланған. Тағы да, оқырманға тақырып әр 15 күн сайын еске салынатыны байқалады. Сондықтан осы үш өлеңмен жаңалықтардан бөлек тақырып бір жарым ай күн тәртібінде қалды. Тепеделенли-заде Камил 1865 жылы Ыстамбұлда туып, 1921 жылы

Ыстамбұлда қайтыс болды. Ол Тепеделенли Эли Пашаның немересі. Орта мектепті Мюлкийеде оқып, Танзимат кеңесінде біраз уақыт жұмыс істеді. Одан басқа ол жұмыс істемей, өмірін отбасына арнайды. Ақынның «Мухаберелер», «Валидем», «Барбарос Хайреддин Паша», «Машука

Asyâ-yı Vustâ felâket dîdeleri için:

Te'âvün, Ashâb-ı Hamiyete;

Bir sahne ki bir anda çöken dûd-ı felâket/Bir sahne ki bir anda çöken felaket bulutu
Altında boğuk... âh-i garîbân gibi mu'lîm/Altında boğuk...
garibanların ahi gibi elemli
Bir sahne ki şehbal-i siyeh-reng-i sefalet/Bir sahne ki sefaletin siyah renkli kanadı
Üstünde gerilmiş... şeb-i hicrân gibi muzlim./Üstünde gerilmiş...ayrılık gecesi gibi karanlık.
Bir sahne-i giyende ki göstermede yer yer,/Bir ağlayan sahne ki göstermede yer yer
Bin lâne-i jûlîde, hezârân sönük âmâl.../Bin dağınık yuva,
binlerce dönmiş emel...
Yüzlerce yanık sîneli, mâtem-zede mâder,/Yüzlerce yanık bağırlı, matemli anne,
Yüzlerce soluk çehreli, bî-vâlide etfâl/Yüzlerce soluk çehreli,
annesiz çocuklar.
Bir sahne-i dil-sûz-ı fecâyi' ki yakından/Bir gönül yakan feci
sahne ki- yakından
Görmek, değil etmek bile bir lahma tehayyül,/Görmek, değil etmek bile bir an hayal,
İnsanda bırakmaz ne kadar olsa- tahammüll./İnsanda bırakmaz ne kadar olsa- tahammüll.
Hâlince biraz yardım et ey sâhib-i vicdân/Hâlince biraz yardım et ey vicdan sahibi
Vicdânı olanlar eder ibzâl-i mürûvvet/Vicdani olanlar esirgemez insaniyeti
Hem-nev'ine, hem-ırkına, hem-dînîne elbet./Hem cinsine, hem ırkına hem dinine elbet. (Sirat-ı Müstakim, 6 Nisan 1911/135: 70, Yeni Harflerle Sirat-ı Müstakim 6, 2016: 64)

Бұл өлеңге сараптама жасағанда, араб және парсы сөздері мен сөз тіркестерінің басым болуы оның алғашқы екі өлеңге қарағанда ауыр Осман түрик тілінде жазылғанын көрсетеді. Бұл өлеңде алғашқы екі өлеңге қарағанда, география, алғашқы ел және Түркістан сияқты шығу тегімізді еске түсіретін сөздердің орнына 1840 жылдардан бастап енгізілген Орта Азия терминімен бірге айтылған.

Бұл өлеңде баласынан айырылған аналар мен анесыз балалар апаттың символы болып табылады. Апатқа ұшырағандардың саны жүздеген, мындаған сөздермен ерекшеленеді. Сондай-ақ, суретші сияқты апatty бейнелегендеге ақынның метафоралары, туман мен қараңғы

йахут Мухафаза-и Ашк», «Бір Мютеверименин Хиссийаты», «Нумуне-и Шеджат» атты прозасы бар. Ол Түркістандағы жер сілкінісін апат сеніміне / Орта Азияда апатқа ұшырағандарға арналған «Asyâ-уы Vustâ» арнаумен жазылған елеңінде ашады.

Орта Азияда апатқа ұшырағандарға арналған

Бір сахна, кенеттен құлаған апат бұлтының Астында, мылжың көрініс... кедей адам сияқты қайғылы
Бір сахна, қайғы-қасиреттің кара қанағы.
Үстінде созылып ... қоштасу түніндегі қараңғы.
Бир жылау сахна, көрсетеді жерлерде,
Мың шашылған ұяны, мың өлі тілекті ...
Жүздеген жүргегі күйген, жоқтаған аналар,
Жүздеген бозарған жүзді, анесыз балалар.
Бір жүркесті жаралайтын сахна, жақыннан
Көрү, емес – типті бір сәтке елестету,
Адамда қалдырымайды – қанша бар болса төзімділікті.
Ар-ұжданы адам, жағдайға сәйкес аздал көмектесініз,
Ұжданды адамдар Адамзатқа көмектесуден аяңбайды
Әрине, тұқымыңыз үшін де, нәсіліңіз үшін де, дініңіз үшін де.
(аударған автор)

тұнді колданылады. Қараңғылық пен тұман да белгісіздікті білдіреді. Жер сілкінісі кезінде жоғалып кеткендер осы белгісіздік жағдайында. Апattan аман қалғандардың болашағы да бұлыңғыр. Осының бәріне сүйене отырып, бұл өлеңде апatty ауырлығы ақынның сезімталдығымен ашылады, бауырмалдыққа баса назар ұлт сөзімен және діндарлық пен адамгершілікке шақырылады.

Корытынды

Жұз жыл бұрынғы қыын жағдайда да түрік тайпалары алыс географияда және бөлек саяси құрылымдарда болса да, бір-бірінен ешқашан ажыратылған емес. Мағжан Жумабаев осы

географиямен бауырластық және туыстық сезімдермен күресу арқылы азаттық пен тіршілік ету үшін құрекен біз үшін өзінің «Бавирима қабылдауда» поэмасын жазған кезде, сол географияда болған апаптарды осы географияның ақындары айтқан.

Осман империясының соңғы күндерінде болған Түркістан апаты жаңалықтар жазылған және өлеңдер жарияланған және ар-ұждан көмекке жүгінген; Османлылардың жағдайы да аянышты болған бұл жылдары қайғы-қасіret барынша бөлініп, көмек қолын созуға тырысты.

Әдебиеттер

- Арабажы Ж. (2004) Қазіргі Туркиядың саяси ой: исламизм. (дайындаған Ясин Ақтай), Істанбул. Б.96-128.
- Дұман Х. (1986) Мехмет Ақиғ және Анатомия. Ұлттық мәдениет. - Б. 78-95.
- Ерол М. (1918) Жер сілкінің туралы аузызша тарих мәтіні және оның Анадолы баспасөзіндегі көрінісі// Манас ғылыми-зерттеу хабарлары. – Б.25-38.
- Гюл А. (2007) Батыстандыру Себилиоррешад журналын зерттеу //EKEV Академия Хабарлары. Эрзурум: 2007. – Б. 39-54.
- Гюнейдин Й. Т. (2008) Сырат Миңстаким және Себули Решадда Мехмед Ақифтің рөлі. Анкара: Хедже. – Б. 258-261.
- Хюгюзел Ө. Ф. (1984) Хюсейин Жахит Ялчиннің өмірі және шығармалары бойынша зерттеу. Измир. – Б. 326-329.
- Илдеш Ө. (2004) Түркі әлемі әдебиетшілерінің энциклопедиясы. Анкара: Ататүрк мәдени орталығы басылымдары. – Б. 120-123.
- Инугур М. Н. (1993) Басылу және жариялану тарихы. Істанбул: Дер баспасы, Б. 88-89.
- Шериф А. (1999) Анадолудағы Танин. (дайындаған. Мехмет Четін Бөрекчи), Анкара: Түрк тарих ұйым баслымдары, Б. 64-69.
- Сырат М. (1911) Türkistan zelzele ve i'ânesi münâsebetiyle. Б.131
- Сырат М. (1911) Türkistan. Б. 133
- Сырат М. (1911) Asyâ-yı Vustâ felâket dîdeleri için. Б.135
- Танин, 12 Теммуз 1911.

References

- Arabazhy Zh. (2004) Kazirgi Turkiyadagy sayasi oi: islamizim. [Political thought in modern Turkey: Islamism] (dainedagan Yasin Aktai), Istanbul. B.96-128. (in Turkish)
- Duman Kh. (1986) Mehmat Akif Jane Anatomiya. [Mehmet Akif and anatomy] Ultttyk madeniet.- B. 78-95. (in Turkish)
- Erol M. (1918) Zher silkinisi turaly auyzsha tarikh matini Jane onin Anadoly baspasozindegi korinisi [The text of the oral history of the wind tremor and its appearance in the Anatolian press] //Manas gylymi-zerttey habarlar. – B.25-38. (in Turkish)
- Gul A. (2007) Batystandyru Sebulyureshad jurnaly [Westernization research of the Journal Sebilureshad] //EKEV Akademiya habarlar. Erzurum: 2007. – B. 39-54. (in Turkish)
- Guynaidin Y. T. (2008) Syrat Myustakim Jane Sebuli Reshadda Mehmet Akiftin roli. [The role of Mehmed Akif in syrat Mustakim and Sebuli Reshadda] Ankara: Hedje. – B. 258-261. (in Turkish)
- Huguzel O. F. (1984) Huseyin Jahit Yalchinnin omiri Jane shygarmalari boinsha zerttey. [Research on the life and works of Hüseyin Jahit Yalçın] Izmir. – B. 326-329. (in Turkish)
- Ildesh O. (2004) Turki alemi adebietshilerinin ensiklopediyasi. [Encyclopedia of writers of the Turkic world] Ankara: Atatuyurk madeni ortalgygy baslyymdar. – B. 120-123. (in Turkish)
- Inigur M. N. (1993) Basylu Jane Jariyalany tarihy. [History of publication and publication] Istanbul: Der baspasy, B. 88-89. (in Turkish)
- Sherif A. (1999) Anadoludagy Tanin. [Tannin In Anatolia] (dainedagan Mehmet Chetin Berekchi), Ankara: Turik tarih uym baslymdary. B. 64-69. (in Turkish)
- Syrat M. (1911) Türkistan zelzele ve i'ânesi münâsebetiyle. [Turkestan in terms of earthquake and convictions]. Б.131
- Syrat M. (1911) Türkistan. [Turkestan] (in Turkish) Б. 133
- Syrat M. (1911) Asyâ-yı Vustâ felâket dîdeleri için. [Drink Asyâ-yı Vustâ for the words of disaster]. Б.135
- Tanin, (1911) 12 Temmuz. [July] (in Turkish)

Т.С. Тебегенов , **Н.Т. Нурпейісова*** ,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nazirakz@mail.ru

ДРАМАТИУРГИЯДАҒЫ ТАРТЫС ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КЕЙІПКЕРЛЕРДІ ДАРАЛАЙ МІНЕЗДЕУ ПОЭТИКАСЫ

Зерттеу жұмысында бүкіләлемдік сөз өнеріндегі әдеби тек түрі драма жанрларының (драма, трагедия, комедия) теориялық негізі драматургиядағы көркемдік жалғастық дәстүрінің тарихи-поэтикалық қалыптасу негіздері ғылыми жүйелене жаңаша қарастырылған. Драматургия туындыларының әдеби шығармашылық пен театрлық-саңналық қойылым тұтастығымен жүзеге асырылатын негізгі сипатты ғылыми тұжырымдалған. Туындыларын әдеби және театрлық-саңналық қойылым тұтастығымен жүзеге асырған классикалық драматургия тарихындағы көрнекті драматургтердің ұлттық және бүкіләлемдік театр өнерінің қалыптасуы мен дамуындағы шығармашылық маңызы бағаланған. Драматургияның поэтикалық заңдарынан негізінде жазылған пьесалар композициясындағы әдеби поэтикалық сипат және қозғалыс іс-әрекеттері тәсілдерінің (монологтар, диалогтар, мимика, ремарка), саңналық-техникалық жабдықтардың (мизансцена, декорация, актерлерді гримдеу, саңналық киімдер, жарық беру, т.б.), шығармашылық тұлғалар (автор-драматург, қоюшы режиссер, актер) қызметтері тұтастығымен жүзеге асырылатындығы жан-жақты сипатталған.

Шекспирдің әдеби қызметі жиырма екі жылға жалғасқан болса, соның он екі жылды ең жемісті кезең саналады. Осы уақыт ішінде ол көркемдік түрғыдан ең жоғары трагедияларын жазады. Тақырыбының байлығы, идеялық бағытының айқындығы және тұрмыстық оқиғалардың терең реалистік көрінісі Шекспир трагедияларын бійік сатыға көтерді. Сол себепті оның драмалық шығармашылығы дүние жүзі театрларының саңнасында берік орнығып, бүгінгі күнге дейін көрермендерді толғандырып келеді. Ал әлем өркениетіндегі классикалық жанрлар үлгілерімен үндес туындыларымен өзіндік даму белестерінен өткен XX ғасырдың басындағы қазақ драматургиясына із қалдырған М. Әуезов трагедияларында да әлеуметтік-психологиялық тартыстың (конфликт) және кейіпкерлерді даралай мінездеудің поэтикалық-психологиялық ерекшеліктері айқын бейнеленген. Сондықтан классикалық драматургиядағы Виллиам Шекспирдің «Ромео мен Джулєтта» және Мұхтар Әуезовтің «Қарагөз» трагедиялары – көркемдік дәстүр жалғастығы болып табылады. Бұл қаламгерлердің драматургиясындағы тартыс психологиясы мен кейіпкерлерді даралай мінездеу поэтикасын зерттеу әрқашан өзекті мәселе болмак.

Түйін сөздер: классикалық драматургия, автор-драматург, қоюшы режиссер, актер өнері, тартыс психологиясы, кейіпкерлерді даралай мінездеу, көркемдік дәстүр жалғастығы.

T.S. Tebegenov, N.T. Nurpeisova*

Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: nazirakz@mail.ru

Psychology of conflict in drama and poetics of individualized characterization of characters

In the research work, the theoretical foundations of the literary only genre of drama genres in the world art of speech (drama, tragedy, comedy), the foundations of the historical and poetic formation of the tradition of artistic continuity in drama are scientifically systematized. The main character of the works of drama, carried out by the integrity of literary creativity and theatrical and stage production, is scientifically formulated. The creative significance of outstanding playwrights in the formation and development of national and world theatrical art in the history of classical drama, whose works were embodied in the integrity of literary and theatrical-stage production, was evaluated. In the composition of plays written on the basis of poetic laws of drama, it is described in detail that the literary poetic character and methods of motor actions (monologues, dialogues, facial expressions, Remarque), stage and technical equipment (mizansena, scenery, makeup of actors, stage clothing, lighting, etc.), the activities of creative personalities (author-playwright, director-director, actor) are carried out in integrity.

Shakespeare's literary activity lasted twenty-two years, of which twelve years are considered the most fruitful. During this time, he writes his highest tragedies from an artistic point of view. The rich-

ness of the theme, the clarity of the ideological direction and the deeply realistic expression of everyday events raised Shakespeare's tragedies to a high level. Therefore, his dramatic work has firmly established itself on the stage of theaters around the world and still excites the audience. And the tragedy of M. Auezov, whose works are in harmony with the examples of classical genres of world civilization, left an imprint on the Kazakh drama of the early XX century, which went through its own stages of development, clearly reflects the poetic and psychological features of socio-psychological conflict (conflict) and individual characterization of characters. Therefore, the tragedies of William Shakespeare's «Romeo and Juliet» and Mukhtar Auezov's «Karagoz» in classical drama are a continuation of the artistic tradition. In the drama of these writers, the study of the psychology of conflict and the poetics of individualized characterization of characters will always be an urgent problem.

Key words: classical drama, author-playwright, director, actor's art, psychology of struggle, individual characterization of characters, continuation of artistic traditions.

Т.С. Тебегенов, Н.Т. Нурпейсова*

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: nazirakz@mail.ru

Психология тяготения и поэтика индивидуализации характеров в драматургии

В исследовательской работе научно систематизированы основы историко-поэтического формирования традиции художественного продолжения в драматургии, теоретические основы жанров драмы (драма, трагедия, комедия) литературного вида в мировом словесном искусстве. Научно сформулирована основная характеристика произведений драматургии, реализуемая в целостности литературного творчества и театрально-сценической постановки. Оценено творческое значение в становлении и развитии национального и Всемирного театрального искусства выдающихся драматургов в истории классической драматургии, воплощавших произведения в цельность литературной и театрально-сценической постановки. Подробно описано, что в композициях пьес, написанных на основе поэтических законов драматургии, в целостности осуществляется литературно-поэтический характер и деятельность способов двигательной деятельности (монологи, диалоги, мимика, ремарка), сценическо-технического оборудования (мизансцена, декорации, гримирование актеров, сценическая одежда, освещение и т.д.), творческих личностей (автор-драматург, режиссер-постановщик, актер).

Если литературная деятельность Шекспира продолжалась двадцать два года, то двенадцать лет – самый плодотворный период. За это время он пишет свои самые высокие трагедии в художественном плане. Богатство темы, ясность идейного направления и глубокая реалистичность бытовых событий подняли шекспировские трагедии на высокую ступень. Именно поэтому его драматическое творчествоочно закрепилось на сценах театров всего мира и по сей день волнует зрителей. А в трагедиях М. Ауэзова, оставивших свой след в казахской драматургии начала XX века, прошедшей рубеж своего собственного развития, произведения, созвучные образцам классических жанров мировой цивилизации, ярко выражены поэтические особенности социально-психологической борьбы (конфликта) и индивидуализации характеров. Поэтому трагедии Уильяма Шекспира «Ромео и Джульетта» в классической драматургии и «Карагоз» Мухтара Ауэзова – это продолжение художественной традиции. Изучение психологии тяготения и поэтики индивидуализации характеров в драматургии этих писателей всегда остается актуальным.

Ключевые слова: классическая драматургия, автор-драматург, режиссер-постановщик, актерское искусство, психология перетягивания каната, индивидуализация персонажей, продолжение художественных традиций.

Кіріспе

Драматургия – әлем өркениеті тарихындағы ежелгі дәуірлерде негізі қалыптасқан көркем-өнердің классикалық дәстүрлі саласы драманың теориялық негізі. Көркем әдебиет пен театр өнері салаларының тұтастығы сипатымен қалыптасқан драматургия жанrlары (драма, трагедия, комедия) туындыларының авторлары драматургтер мен олар жазған пьесалардың сахналық

қойылымдарын жүзеге асыруышылардың (режиссерлер, актерлер) шығармашылық сабактастық дәстүрі антикалық дәуірлерден басталып, қазіргі заманымызға ұласып отыр. Драматургия жанrlары туындыларының сюжеттік-композициялық құрылымды болуы – қалыптасқан классикалық поэтикалық ерекшелік. Сахналық қойылымға бейімделе жазылған драматургияның негізгі жанrlарының туындыларында (драма, трагедия, комедия, трагикомедия) драматургтер

оқиғалардың ұлттық және жалпыадамзаттық тұрмыстық қарым-қатынастар жүйесіндегі үндестіктер мен қайшылықтар шындығын көркем шындық аясындағы поэтикалық жинақтау әдісін қолданады. Драматургия туындыларында адамзаттың көпғасырлық тарихындағы қалыптасқан қарама-қайшылықтардың күресі мен бірлігі қатарласқан тіршілік қозғалысының шындығы кейіпкерлер тұлғасын даралай мінездей бейнелейтін поэтикалық-психологиялық тәсілдермен (диалогтармен, монологтармен, қозғалыс іс-әрекеттерімен, мимикамен, ремаркалармен), сахналық-техникалық жабдықталумен (мизансценалық, декорациялық, ремаркалық көріністер, жарық беру, актерлерді гримдеу, арнаулы күімдер кигізу, т.б.) жүзеге асырылады. Адамзат өркениетінің антикалық дәүірлерінде негізі қаланып, ежелгі, орта және кейінгі ғасырлар белестеріндегі қалыптасу, даму кезеңдерінде ұрпақтарға адамгершілік-эстетикалық тәлім-тәрбие берудің ықпалды құралы болып келе жатқан драматургия жанрлары сөз өнері мен театрлық-сахналық қойылым бірлігі тұтастырының классикалық дәстүрін мәңгіліктендіруінің жалғасуы өзекті мәселе болып қала бермек. Драматургия жанрларының қалыптасуындағы осы көркемдік дәстүр жүйесіндегі мынадай көрнекті драматургтердің әлем оқырмандарына-көрермендеріне танымал екендігі мәлім: Эсхилл (Греция – б.з.д. 525-556 жж.), Софокл (Греция – б.з.д. 496-406 жж.), Еврипид (Греция – б.з.д. 480-406 жж.), Аристофан (Греция – б.з.д. 445-385 жж.), Калидаса (Үндістан – б.д. V ғ.), В. Шекспир (Англия – 1564-1616 жж.), Кальдерон де ла Барка (Испания – 1600-1681 жж.), Пьер Корнель (Франция – 1606-1684 жж.), Жан Расин (Франция – 1639-1699 жж.), Жан Батист Поклен Мольер (Франция – 1622-1673 жж.), Иоганн Фридрих Шиллер (Германия – 1759-1805 жж.), Генрих Ибсен (Норвегия – 1828-1906 жж.), Бернард Шоу (Англия – 1856-1950 жж.) Бертольд Брехт (Германия – 1898-1956 жж.) және т.б.

Әлемдік драматургияның жанрлары дамуының көркемдік жалғастығына негізделген көрнекті қазақ драматург қаламгерлердің (Жүсіпбек Аймауытов, 1889-1930; Сәкен Сейфуллин, 1894-1937; Бейімбет Майлин, 1894-1937 жж.; Илияс Жансұғиров, 1894-1937 жж.; Мұхтар Әуезов, 1897-1961 жж.; Сәбит Мұқанов, 1900-1973 жж.; Фабит Мұсірепов, 1902-1985 жж.) туындылары классикалық қазақ драматургиясының алғашқы кәсіби негізін салды. Қазақ драматургисының XX ғасырдың 70-90 – жылдары мен XXI ғасырдың

басындағы дамуы үдерісіндегі көрнекті драматург қаламгерлердің (Әбіш Кекілбаев, Дулат Исабеков, Аскар Сүлейменов, Қалихан Ыскаков, Сұлтанәлі Балғабаев, Роза Мұқанова, Се рік Асылбекұлы, Жолтай Әлмашұлы, т.б.) туындылары да әлем әдебиетіндегі драматургия жанрларының дамуындағы классикалық үрдісті үндестіре отырып, жаңашылдықпен жалғастырып келеді.

Материал және әдістер

Әлемдік сөз өнерінің тарихындағы сөз арқауында аталған драматургтер пьесаларының поэтикалық-ерекшеліктерін бағалаудаталай іргелі еңбектерде жазылып келеді. Қазақ әдебиеттануы ғылыминың тарихындағы Алаштың ағартушы ғалым-ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышындағы» ғылыми тұжырымы бойынша драматургия шығармаларын «Айтыстартыс деп атап, туындылардағы оқиғалардың суреттелуі мен кейіпкерлердің бейнеленуіндегі негізгі іс-әрекеттерді «Біреу ұстасу жолында әлек болады, біреу азап шегеді. Біреу құр әуре болады. Кейбіреулердің айтқаны келіп, сөзі дұрыстыққа шығады» (А.Байтұрсынов, 2003:177) деп бағалап, пьесалар құрылышындағы айтыстартыстың – ұстасудың үш кезеңін атап көрсетеді: «Ұстасудың үш дәүірі болады: 1. Байланыс. 2. Шиеленіс. 3. Шешіліс. Ұстасудың бұл үш дәүірі құресу дәүірлері сияқты. Байланыс – балуандардың белдерін буыншып, білектерін сыбанып, балтырларын түрініп, құреске шығып ұстасқаны есебіндегі дәүірі. Шиеленіс – балуандардың әдіс-амал, күш, өнер – бәрін жұмсап, қайрат қылышп қүресті қыздырған шағы сияқты дәүір. Шешіліс – балуандардың бірін-бірі жыққан мезгілі сияқты дәүір» (А.Байтұрсынов, 2003:179).

Кейіпкерлерінің бейнелену ерекшеліктеріне сәйкес драманы – «Әлкентеніс», трагедияны – «Азаптаныс», комедияны – «Әуреленіс» деп атаған ғалым – ұстаздың ұлттық әдебиеттануға ғылыми негіз болған алғашқы теориялық-негізdemelik пікірі бойынша драматургия шығармаларын басқа әдеби тек жанрларынан даралап көрсететін басты ерекшелігі тартыстың (конфликт) психологиялық сипаты тұжырымдалды: «Уакыға көз алдымызыда болып, адамдардың тіршілік жүзінде айтысып-тартысып өмір шеккенін көреміз. Тіршілік майданында адамдардың ақылы жеткенінше амалдан, қайратына қарай қару қылышп, алысқаны, арбағаны, қуанғаны, жылағаны,

ойнағаны, құлғені, сүйінгені, қүйінгені, жауласқаны, дауласқаны, бітіскені, жарасқаны өмір жүзіндегідей көрініп, көз алдыңан өтеді. ...Асылында, айттыс-тартыс – ішкі ғалам мен тысқы ғаламның түйіскенін көрсететін сөз түрі» (А.Байтұрсынов, 2003:175-176). Үстаз-ғалымның осы ғылыми тұжырымы кейінгі көрнекті зерттеушілер академик З.Қабдоловтың «Сөз өнері» (З.Қабдолов, 2014:449-459), академик Р.Нұргалиевтің «Айдын: Қазақ драматургиясының жанр жүйесі» (Р.Нұргалиев, 1991:10-572), т.б. зерттеушілердің енбектерінде (4-7) жаңғыртыла дамытылды. Демек, тартыс (конфликт) – драматургия шығармаларының көркемдік желісін құрайтын негізгі поэтикалық ерекшелік.

Бұл орайда, әлемдік драматургияның сөз арқауындағы көрнекті драматург қаламгерлер туындыларындағы тартыс (конфликт) және кейіпкерлерді даралай мінездеу поэтикасына тән ортақ және шығармашылық өзіндік ерекшеліктерін байқаймыз. Мысалы, ағылшын әдебиетінің драматургиясындағы пьесаларымен, поэзиядағы сонеттерімен класикалық туындылар жазған В.Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» (Аударған Ә.Кекілбаев) трагедиясындағы тартыс психологиясы және кейіпкерлерді даралап мінездеудегі ерекшеліктері оқырмандарды да, кейіпкерлерді де баурап келеді. Бес перделі трагедияның тақырыптық-идеялық арқауындағы негізгі тартыс – Верона княздігіндегі Монтекки мен Капулетти әулеттері арасындағы бір-біріне жауыққан-өшіккен көзқарастар қайшылықтары негізінде жазылып, драматург В.Шекспирдің көркем шындық бейнелеулерімен суреттелген сахналық туынды. Драматург бұл трагедиясында халық аңызында баяндалатын XIV ғасырдағы Италияның солтүстік шығысындағы Верона қаласын, оны басқарған Бартоломео делла Скала есімді кісіні Эскал есімімен атап жазған. Драматург көптеген графтық, княздік бөліктерден құралған мемлекеттік жүйе құрылымындағы аталған княздіктің басшысы кейіпкер Эскалды халықтық бірлікті сақтаушы, дүрдараздықты, қақтығыстарды болдырмауға тырысуши тұлға тұғырында бейнелеген. Пьесаның прологындағы хордың жыр мәтіні арқылы көзқарастар қайшылықтарының салдарынан тайталасумен, қақтығысумен, бірақ бір жерде өмір сүріп жатқан адамдардың тартысты тұрмысы баяндалады:

Веронаның екі дүрдей ығайы мен сығайы,
Әлімсақтан қырги қабак, қым-куыт дау арасы.
Текетірес тайталасқан ғұмыр кешіп ұдайы

Бас жарылып, көз шығарып, күнде дал-дал жағасы.
Екі әулеттің ұл мен қызы көңілдері қосылып,
Опа таппай опат тапты тіпті қыршын жасында.
Сойыл құмар содырлар да қасіреттен тосылып,
Бейуақ тамған бейкүнә хан басу болды ашуға
(В.Шекспир, 1982:87).

Трагедиядағы негізгі тартыс – осы бір-бірімен қырқысқан-егескен Монтекки мен Капулетти әулеттерінің қақтығыстары. Соның салдарынан бір-біріне ғашық Ромео мен Джульетта ақырында қайғылы қазаға ұшырайды. Ромео – Монтеккидің ұлы, Джульетта – Капулеттидің қызы. Капулетти өзінің осы мұрагер жалғыз қызын Верона князі Эскалдың туысы жас жігіт граф Париске қосқысы келеді. Әулеттер арасындағы қақтығыстардың өрши түсүн Капулеттидің қызы Джульетта мен Монтеккидің ұлы Ромеоның бір-біріне ғашық болуы да ушықтыра түседі. Сонымен бірге Джульеттанаң әкесі Капулеттидің князь Паристің сырттай айттыруына көнуінен және оны естіген қызының қүйінін-күйзелуінен қайшылықты жағдай құрделенеді. Бұл хабарды баяндаушы Джульеттаның анасы леди Капулеттидің монологы да тағдыр шындығын көрмермендерге мойыннатады:

Ендеше, қызым, Веронада жетпей-ақ сенің жасыңа,
Бала сүйіп, жар сүйіп отырған қыз аз емес,
Бұғанаң қатып, бұның болса бекіді.
Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні:
Парис саған құда түсті бүгін кеп
(В.Шекспир, 1982:105).

Пьеса арқауындағы тартыстың өрши түсүндегі оқигалар (Лоренцо пірәдардың құжырасында Ромео мен Джульетта екеуінің не-келесуге ұйғарым жасауы, леди Капулеттидің немере інісі Тибалттың Ромеоның досы, княздің туысы Меркуциомен жекпе-жек семсерлесу кезінде өлгені, оның өліміне Ромеоның кінәлі саналуы) да тұрмыстағы туындауы мүмкін қақтығыстар зардаптарын байқатады. Осы арада драматургия поэтикасын арнайы зерделеген академик Р.Нұргалиевтің ғылыми тұжырымын назарға алымыз: «Классикалық әдебиеттегі трагедияларда дара тұлғаның әлеуметтік-қоғамдық қайшылықтары мен керегар қайши келуі, бітіспес қүреске түсүі қөрсетілген. Трагедия қаһармандары сүм заманының қатыгез әдеттері мен шайқаста опат болады, олардың алдарында тас қамалдай неше түрлі кедергілер, асу бермес тоқсауылдар тұрады; трагедия асқақ рухты

қайсар жанның алапат күресін бейнелейді. Трагедия қаһарманы теңіздей сұрапыл тебіреніс құшағында; ол өз ішіне терең бойлайды, қамырықты, қайғылы, азапты хал кешеді; кедергі, қарсылықтарымен қаймықпай күреседі» (Р.Нұргалиев, 1991:10).

Трагедиялық туындылардың поэтикалық құрылымының оқигалары дамуындағы шиеленістердің шарықтау шегінің акырында басты кейіпкерлердің қайғылы-мұнды, зарлы диалогтары да, монологтары да тартыс психологиясы аясындағы кейіпкерлердің дара-ланы мінезделуін танытады. В.Шекспирдің осы трагедиясының соңындағы Джульєттаны өлдіге санап соңың моласының жаңында өзін өлтіруге ұмтылған Паристі шайқаста Ромео өлтіреді. Осы арада суреткөр Мұхтар Әуезовтің «Қарагөз» трагедиясындағы айттырып үйленген Қарагөз жан жүйесінің өзіне бұрылмағанына, тек қана Сырымға гашық болғанына күйзелген, акырында Қарагөз өлімінен кейін рухани оңала алмай құлаган кейіпкер Нарша бейнесімен осы Парис тағдырының бейнеленуіндегі поэтикалық үндестікті аңғарамыз. В.Шекспир кейіпкери Парис пен М.Әуезов кейіпкери Нарша бейнелерінің дара-ланы мінезделуіндегі ортақ ерекшелік – екеуінің де өздеріне атастырылған арулардың (Джульєтта мен Қарагөз) басқа адамдарға гашық болуарынан азап шегетіні, бірақ сол аруларға деген адаптылықтары жоғары адамгершілік сипатымен бейнеленеді. Пьесаның бірінші передесінің екінші көрінісіндегі граф Паристің атақ-дәрежесіне, акыл-парасатына лайықты қалпымен, инабаттылықпен Монтекки мен Капулеттің әулеттерінің қырқыса бермей, татулыққа жетуін тілейтіні, ал өзінің әлі балиғатқа жете коймаған Джульєттаны өзіне жар етуді қызың жасы Капулеттіге мәлімдеуі де бітімгершілік рухында баяндалады. Ал Джульєттаға анансы леди Капулетtidің баяндауындағы Парис тұлғасының бейнеленуі де өмір шындығының ақиқатын көрсетеді:

... Өз акылның жетпесе
Үңіл жүрттың көзіне.
Кел сосын бір шешімге.
Мұндай бақытқа
Жеткендер де арманда,
Жетпегендер де арманда.
Балық тереңді қаласа,
Әдемі сурет асыл жақтау қалайды.
Не данышпан кітаптар да базарда,
Келіспесе түптеуі

Ілікпейді назарға.

Сен де өзінді салыстырып көр онымен
Кішірейіп, қораштанып қалмайсың ба қасында?
(Шекспир, 1982:105-106).

Пьесаның үшінші передесінің төртінші көрінісіндегі Джульєттаның әкесі Капулеттидің балдызы Тибалттың өлімі кезінде құдалық, үйлену рәсімін жасаудың қолайсыздығын айтқан, ол рәсімді алдағы бейсенбіде белгіленуін күткенінен Паристің сыпайылық мәдениеті де байқалады:

Аза кезі құдалыққа кол емес,
Қызыңызға тағым етіңіз, милледи
(В.Шекспир, 1982:149).

Некелесу рәсімінің алдағы бейсенбіге қалдырыған қайнатасының шешімін құрметтеу сөзі, сол сэтте Джульєттаны көріп сүйсінгені («Бақытты сэт бұл неткен! Зайыбым қандай әдемі!»), Джульєтта мен Лоренцо пірәдардың оңаша сұхбаттасуына мүмкіндік жасап кетуіндегі сөзі («Сұхбатқа бөгет болмайын, бейсенбіде кездесеміз гой біржола, оған дейін қолыңызды сүйе тұрайын») (Shakespeare, 1982:181-183) – бәрі де өзі сүйген аруының жауап сезімін есепке алмай-ақ жар еткісі келетін бейбақ еркектер тағдырын сезіндіреді. Ал, осы граф Паристің Джульєтта бейітінің басына пажымен бірге гүл әкеліп қойып тұрғандагы монологы да өзін қаламаған арудың рухына да мәңгі тағым ететіндер сезімін байқатады:

Көк мәрмәрдың астында мәңгі ұйықтап,
Жат осылай гүлге толып жан-жағын.
Көз жасымды көк тасына құйып сап,
Шерімді бір тарқатайын, арманым.
Ертең тағы құшак-құшак гүл тасып,
Кетем жауып қабірінің көк тасын
(В.Шекспир, 1982:206).

Пьеса сюжетінің шарықтау шегіндегі осы граф Паристің Джульєтта бейітіне келген Ромеомен шайқаста өлгені де, өлөр сәтіндегі соңғы сөзі де өзі сүйген аруын ардақтаған адаптылықтарындағы Парис тұлғасының бейнеленуі де өмір шындығының ақиқатын беріктігін дәлелдейді:

Тас болмаса жүрегің,
Мені апaryп кой Джульєттаның қасына
(В.Шекспир, 1982:208).

Классикалық драматургияның туындыларындағы көркемдік жалғастық – кейіпкерлердің

даралай мінезделе бейнеленулеріндегі поэтикалық үндестіктер арқылы байқалатын ерекшелік. В.Шекспирдің кейіпкері граф Паристің ару Джульєттаны өзіне жар еткісі келгені, оны қыз ата-анасының қабыл алғаны, бірақ Джульєттаның Париске әйел болуга ықылассызығы, тек қана Ромеоға ғашық болғаны, ақырында ғашығына қосылу мұратына жете алмай қаза болғаны – суреткер жазушы Мұхтар Әуезовтің «Қарагөз» трагедиясындағы кейіпкерлер тағдырлары бейнеленулерінен поэтикалық үндестік сипатымен байқалады. Әрине екі трагедия оқиғалары өтетін тарихи кезеңдер, географиялық мекендер, халықтық-этнографиялық, этнологиялық өзгешеліктер айқын көрінеді. В.Шекспирдің кейіпкері граф Парис секілді Мұхтар Әуезов пьесасындағы кейіпкер Нарша да айттырылған қалындығы ару Қарагөздің ықыласын өзіне аудара алмағанына қүйзелген сезім отына өртенген жан. Пьесаның бірінші актісінің бірінші суретіндегі жанындағы күйеужолдасы, ақын, сал Асанның шырқаған әніне де, күйеу болып келе жатқан өзіне арнаған жырына да селт етпей, күйзеле тебіренген монологы көрермендер көңілінде аланжар сезімге бөлейді:

«Нарша. Біздей жанның кейісі не боу керек, сезбеймісін? Қол-аяғым сау, басым аман, өзім жас. Ағайынның аялаган баласымын. Тоқпақ жалды торының үйіріндей қалың Досан бірімін. Өзімдей салтанатты қайнама келе жатырмын. Қыз...қызық...думан, той. Тек сонда да менде арман бар. Саган соны айтпақпын. Менің дертім – Қарагөз...» (М.Әуезов, 1998:255-256). Ал жанындағы сал, ақын Асанның сұрағына («Енді не жетпейді? Қарауылдың асылы, күміс бәйтеректегі бұлбұлы Қарагөз болғанда, сен оның алған жары екенсің, не тілесің? Мен ұқпадым») Наршаның қайтарған жауабы да өмір кеңістігіндегі аруларға ғашық болған еркектердің ықыласы қабылданбаган мүшкіл психологиялық халахуалын көрермен көңіліне ұялатады: «Нарша. Өзге кебін айтып не қылайын. «Көңілімді ала алмасаң, қарамасаң қабағыма, мені құшпайсың, маған берген малынды құшасың», – деді ғой» (М.Әуезов, 1998:256).

М.Әуезов пьесасындағы кейіпкер Наршаның қайын әжесі Мөржан да, қайын атасы Жарылғапта В.Шекспир кейіпкері Паристің күйеубала болуын мәртебе көріп, оны мактандыш тұтқан ерлі-зайыпты Капулеттилермен текстес сезіледі. Бұл – қыз перзентінің бақытты, салтанатты, сәүлетті берекелі тұрмыс пен өмір сүруін тіоеуші адамзат ортасындағы барлық ата-анаға

ортак көңіл-күй психологиясы. Суреткерлер В.Шекспир мен М.Әуезов пьесаларының арқауындағы кейіпкерлер граф Парис пен мырза Нарша тағдырларындағы трагедиялық жағдай – олардың өздерін жүректері қаламаған арулардың (Джульетта, Қарагөз) ата-аналарымен құдаласып үйлену шешімдерін жасағандығы. Бұл – арулардың шынайы махаббат сезімін қанша әуреленсе де иелене алмаған еркектердің ортақ трагедиялық тағдыры. «Қарагөз» пьесасының төртінші актісіндегі алтыши суретте есі ауысқан Қарагөзben бірге науқас жағдайға ұшыраған Наршаның монологтары да ару әйел махаббатын өзімшілдік құрбандығына айналдырған еркектің рухани дағдарыспен, торығумен жүйке сырқатымен науқас халғе түскен адамның жансырын танытады: «Нарша. Қарагөз жазылmas, маған да жазылу жоқ... Тойсары. Қайтесің қарагым...сені де күйзелткен жар жолдасың шығар. Ағайын: «Қарагөзді төркініне жібер, төсек жанғырт, еңсенді көтер», -деді. Ол қолдан келмейтін болды.

Нарша. Қарагөзден айрылар шамам жоқ еді. Әруағымды, бағымды аман сақтаймын деп шыдап көрмедім бе, отты бүркеп етегіммен?.. Оның бәрінің үстінен, қандай ынтық ем мен өзім де Қарагөзге. Ол сұлулық гауһары емес пе еді?! Қа-а-ай-тейін?!» (М.Әуезов, 1998:297).

Ал, есі ауысып жынданған Қарагөздің ғашығы Сырымды қайтадан көрсө жазылып кетуінен үміттеніп, Нарша Сырымды арнайы шақыртады. Пьеса сюжетінің шиеленісі мен шарықтауы тоғысқан осы сәтіндегі Қарагөздің есін кіргізу үшін Сырымның тебіреніс жыры шығарманың көркемдік шешімін айқындаиды. Сырымның өлеңін тындаған сәтте психологиялық құбылысқа ұшыраған Қарагөз де өледі, оның өліміне жылаған Сырымның монологынан («...Бүгін мені куған жау енді мені Қарагөз қабырының басынан табады. Ортағы жоқ, Қарагөз ешкімнің, менікі?!) кейінгі сәтте Наршаның құлауы да болмыс шындығын дәлелдейді: «Нарша (шұғыл түршігіп, қозгала беріп). Неге?! Неге?! Неге олайша дедің сен, Сырым! Ортағы жоқ! Бәсе, ортағы жоқ ешкімнің? Тек саган ба, маған ба? Жетпеп пе еді?.. Енді де менен болмек пе ен? Жетті!... Же... (Ұмтыла беріп, булығып жастыққа сылқ құлайды)» (М.Әуезов, 1998:302).

Нәтижелер мен талқылау

Классикалық туындылардағы тартыс (конфликт) психологиясы – отбасыларындағы ата-аналар мен олардың ұл-қыздары көзқарастарының

сәйкес келмеуінен туындайтын әлеуметтік тұрмыстық құбылыс. В.Шекспирдің «Ромео мен Джульєтта» және М.Әуезовтің «Қарагөз» пьесаларындағы кейіпкерлер тағдырларының трагедиялық жағдайда аяқталуы да осындай тұрмыстық ұстанымдар мен сезім шынайылығы арасындағы қайшылықтарға негізделген. В.Шекспир трагедиясындағы Джульєттаның ата-анасы ерлі-зайыпты Капулеттилер де, М.Әуезов трагедиясындағы Қарагөздің әжесі Мөржан мен әкесі Жарылғап та қызы перзенттің дәүллетті, атақты адаммен қосылып, бақытты, берекелі тұрмыс пен өмір сүруін тілеушілер. Ал, В.Шекспир трагедиясындағы Ромеоның әкесі Монтекки де, М.Әуезов трагедиясындағы Сырымның әкесі Жабай да балаларының ата-ана үйгарымымен өмір сүруін қалайтын адамдардың ортақ бейнесі. Суреткерлер шынайы мөлдір сезім, ғашықтық, махаббат сезімінің дәстүрлі қалыптасқан тұрмыстық ұстанымдар шенберіне сыймайтын болмысын басты кейіпкерлерінің (Ромео мен Джульєтта және Сырым мен Қарагөз) тұлғаларын даралай бейнелеу арқылы дәлелдеген. Сонымен бірге, өзінің ғана таңдау танымымен өмір сүретін, өзіне жар болған арулардың шын ықыласын иелене алмаганына қүйзелүмен, қуйінішпен өмір сүретіндер тағдылары да аталған пьесалардағы («Ромео мен Джульєттадағы» – граф Парис, «Қарагөздегі» – Нарша) бейнеленуімен дәйектелген.

Классикалық драматургия туындыларындағы жанама кейіпкерлер де пьесалар сюжеттеріндегі тартыстарда және басты кейіпкерлердің даралана мінезделуінде ықпалды орын алуымен ерекшеленеді. Атап айтқанда, «Ромео мен Джульєтта» пьесасындағы Ромеоның достары Меркуцио, Бенболио, леди Капулеттидің немере інісі Тибалт, т.б. – тартысты-қақтығысты оқигалар кезіндегі белсенді іс-әрекеттерімен көрінеді. «Қарагөз» пьесасындағы Қарагөздің женгесі Ақбала, Сырымның достары Дулат, Қоскелді, Даулеткелді, Наршаның шешесі Текті құдаги, Наршаның ағайыны, бас құда Тойсары, т.б.– бәрі де шығарма желісіндегі оқигалар барысында басты кейіпкерлердің даралана тұлғалануында қосымша поэтикалық ажар беруімен байқалады. «Ромео мен Джульєтта» пьесасындағы Франциск тақуалары Лоренцо пірәдар, Джованни пірәдар – екеуі де адамдарға адамгершілік-имандылық қасиеттер дарытуши, қындықтар кезінде рухани демеу беруші тұрғысында бейнеленген. Сонымен бірге, В.Шекспир трагедиясындағы Верона князі Эскал бейнесі арқылы драматург халықтың ауызбіршілікпен, татулықпен өмір сүруін ойлаушы, қақтығыстарды туыннатушы-

ларды айыптаушы, араздықтарға тиым салушы көсем басшылардың көркем жинақталған тұлғасын даралап мінездеген. Пьесаның бірінші передесінің бірінші көрінісіндегі Капулеттидің қызметшілері Самсон, Грекорио, леди Капулеттидің немере інісі Тибалт және Монтеккидің қызметшісі Аврам, ағайыны Бенболио – бәрі тәбелесіп жатқанда, екі әүлеттің тоқталмайтын қырқысұынан әбден мезі болған қала тұрғынының олардың бәрін құртуды айтқанынан кейінгі сахнага нөкермен шықкан Верона князінің монологынан халық бірлігін бұзушыларды айыптастын, елдің берекелі тұрмысын қорғаушының қайраткер тұлғасын танимыз:

«Князь.
Опасыз өңшең, тыныштықтың жендеті,
Көк темірді ағайынның пәк қанына суарған.
Дүрдараздықтың дүлей өртіне
Су орнына қан шашып
Масайраған өңшең хайуан,
Мен сендерге не дедім?
Жан керек болса егер де
Қылышты тастап нас колдан
Пәрменіме құлак ас.
Монтекки мен Капулетти,
Бір емес не екі емес,
Үшінші рет осымен
Қайдағы бір қанқуына бола бейпілдің
Бейбіт елдің берекесін алдындар.
Веронаның жақсы менен жайсаны,
Міне, осымен үш рет,
Қартайғанда түріп тастап білегін
Қолдарына айбалта ұстап тот басқан.
Соның бәрі – мына сендердің кесірің.
Бұдан былай бір-біріңе
Қол көтерсөн осыдан,
Бастарыңмен қош айтыса беріңдер.
(В.Шекспир, 1982:91-92).

«Ромео мен Джульєтта» трагедиясының соңғы сахналық көрінісінде Ромеоның әкесі Монтеккидің Джульєттага, ал Джульєттаның әкесі Капулеттидің Ромеога алтыннан ескерткіш қоятындарын мәлімдеп, бір-бірімен табысу-татуласу сәтіне дәнекер болған, егесулер ылаңынан туындаған қасіреттің зардабын баяндаган Верона князінің монологы да драматургтің көркемдік шешіміндегі гуманистік мәнін айқындаі түседі:

...Қайдасындар Капулетти, Монтекки,
Қайрымсыз бір-біріңе қанды көз.
Егестерің, міне, немен бітті енді,

Махаббат өзі жаза алады көр сезімді шемендей!
...Сіздер келген бұл мәмле кеш болмаса неткені,
Жылтыраған күннің нұры бұлтты жарып өтпеді.
Әуелі біз сараптайық ақылға сап қазаны,
Сосын барып ойласармыз сіздер тартар жазаны.
Бірақ, Ромео мен Джүльєттаның
Оқиғасы ажала
Жарық дүние көкірегінде
Мәңгі шер боп қалады
(В.Шекспир, 1982:218).

Ал, суреткер Мұхтар Әуезовтің «Қарагөз» трагедиясындағы басты кейіпкерлер Қарагөз бен Сырымның тұлғалық даралануы фәни мен бақи дүние тұтастығын танытатын көркемдік шешіммен берілген. Қайтыс болғанына қырық күн өткен Қарагөз қабірін құшақтап жатып ұйықтап кеткен Сырымның түсіне кірген Қарагөз монологы арқылы драматург ғашықтардың қосыла алмаса да сүйгеніне мәңгілік бақыт тілеуші жомарт пейілді, ішкі жан сұлулығы болмысын көрermenге сезіндіреді. Фәни дүниеде қосылып бірге өмір сүру бақыты бұйырмаса да ғашығының тірі дүниеде жарқылдап, жайнап, тұлпарша шауып, қыранша самғап, тек қана өрде, биіктө болуын тілеу ғашықтар рухының қуаттылығы екендігін суреткер драматург Қарагөздің тұс аянындағы монологтарымен өрнектеген: «Қарагөз (Баяғы, сау, сұлу қалпында. Нажағай, күн күркірейді). Ей, Сырым!.. Жалғыз-ақ сөз тапсырамын. Сен еркексін. Ерек бол да екеуіміздің басымызды ақта! Сенің бойында оған жетер қуат бар. Сен жалындаған жанды сөздің иесісін. Қоңілінді бекітіп, күйіне түссен, сенің аузыннан өрттей ыстық сөз шыққалы түр. Бу белінді бекемірек!.. Шеш күрмелген тілінді! Мені де, өзінді де ақта! Тапсырамын осыны! Сынған ер жамалады, сыны біткен көніл қайғысын сөзбен жазады. Сенің дауысың биік қалың тогайдың басын теңсeltкен қатты дауылдай аңқып ессін! Сенің бетіңе тұра қарап жау болмас. Дауыл мен жауын да жай ұшырган жапырақтай болып өшеді, жогалады. Шеш тілінді! Оян, серпіл! Сөйле! Сөйле!» (М.Әуезов, 1998:303). Бұл – ғашықтардың мәңгі өлмес қуатты рухының монологы. Қарагөздің өршіл рухты сөздерін тұс аянында естіген кейіпкер Сырымның серпіле оянып, кайраттануға, жігерлене өмір сүруге шақырган үндеу сөзімен айбындана жыр толғауы да әлемдегі осындағы тағдырлас ғашықтар тұлғаларын көз алдымызға елестетеді:

«Құйыл сөзім, құйыл сөзім, қылмай,
Таудан аққан тас бұлактың сұында!

Ортқып ойнап, көбіктен де аспанда,
Ішін тартып аласұған құйында!

Жалынында тұндегі өрттің жалаңша,
Жансын жаным, аксын қаным тиылмай.

...Мениң қамшым оқ жыланнан өрілген,
Қолда наизам жай отымен үштелген.

Кесілгенше, кесілгір тіл, сойлеп бак!

Құдіретім, қылғыма куә бол!

(М.Әуезов, 1998:304).

Қорытынды

Классикалық драматургияның көркемдік жалғастық дәстүрі Қазақстанның жаңа тарихындағы жаңа туындыларға (Т.Тебегенов, 2019:132) ұласып отыр. Әлем өркениетінің көпфасырлық тарихындағы көрнекті драматургтердің сахналық туындыларына арқау болған өмір шындығы оқиғаларының, тұп тұлғаларының тартыс (конфликт) поэтикасымен бейнеленуі, суреттелуі – жаңғыра жалғасатын өміршең дәстүр. Жаңа дәүір әдебиетіндегі көркемдік жалғастықпен жаңғыра дамуы арқылы сөз өнерінің эстетикалық ықпалды қызметі мәңгілікке ұласады. Әдебиеттанушы ғалым М.Базарбаевтың ғылыми тұжырымы бойынша: «Көркемдік мұра – «мәңгілік құндылық» болып есептелінетін біздің осы дәүірімізге дейін ұрпактан-ұрпакқа сақталынып келе жатқан өлмес, өте құнды мәдени мұра. Көркемдік мұраның құндылығының өзі осы өміршендеңгінде, шығармада көтерілген мақсаттың ескірмейтіндігінде, яғни мәселенің мәңгілігінде, мазмұн мен тіршілік бар жерде мәңгі болатын тартиста, бүкіл адамзат мұддесі қор қылатындығында. ...Ондау туындылармен сан ғасыр өкілдері сырласып, пікірлесе алады. Классикалық шығармалар мен жаңа ұрпак арасындағы осы әнгіме (диалог) барысында ол туындының мазмұны өзгеріп қана қоймай, байи да түседі. ...Осыдан барып мұраның өміршендеңгі, өнімділігі, оның адамдарға «қайта оралу» және «қайта өркендеу» дәүірі туады» (Әдебиеттану, 1998:190-191).

Корыта айтқанда, драматургия туындылардағы тартыс психологиясы және кейіпкерлерді даралай мінездеу арқылы әлем өркениетіндегі жалпыадамзаттық адамтанудың гуманистік-философиялық ұстанымдары айқындалады.

Әдебиеттер

- Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- Қабдолов З. Сөз өнері: Оқулық-монография. – Алматы: «Өлкө» баспасы, 2014. – 496 б.
- Нұргалиев Р. Арқау: Екі томдық шығармалар. – Алматы: Жазушы.Т.І: Айдын: Қазақ драматургиясының жанр жүйесі: Монография, 1991. – 576 б.
- Ордалиев С. Конфликт және харakter. – Алматы: ҚМӘКБ, 1964. –183 б.
- Рұстембекова Р. Майлін драматургиясы. –Алматы:Жазушы, 1969. –120 б.
- Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы мен қалыптасуы: Монография – Алматы: Жазушы, – 1971. – 416 б.
- Тебегенов Т.С. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.VII: Тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің драматургиясы: Монографиялық оқу құралы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-дың «Ұлағат» баспасы, 2019. – 200 б.
- Шекспир В. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы. Т.ІI: «Антоний мен Клеопатра», «Король Лир», «Ромео мен Джульєтта», «Макбет», сонеттер. – 1982. – 656 б.
- Әүезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 3-том: Мақалалар, әңгімелер, аудармалар, пьесалар. 1921-1929. – Алматы: Фылым, 1998. – 392 б.
- Әдебиеттану. Терминдер сөздігі/ Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
- Abdimomynov Y.B., Abdikadyrova T.R. Problems of humanism in M.Auezov's stories. - Journal of advanced research in dynamical and Control systems,2019. - 409-418 p.
- Cefalu P. Tragic Cognition in Shakespear's Otello.-London and New York: Bloomsbury, 2015. - 201p.
Book review/ DOA Journals. - Multicultural Shakespear, 2016. №1. -13 p
- Шекспир У. Мәдени мұра бағдарламасының кітап сериялары. – Астана: Әлем әдебиеті кітапханасы, 2004. – 688 б.
- Шекспир У. Полное собрание сочинений в одном томе. – Москва: издательство «Альфа-книга», 2017. – 178 с.

References

- Baitursynov A.(2003) Ádebiет tanytqysh: Zertteý men óleńder [Literature: research and poetry] (In Kazakh)
- Qabdolov Z. (2014) 'Sóz óneri:Oqýlyq-monografiia [The Art of the Word: textbook-monograph] (In Kazakh)
- Nurǵaliev R. (1991) Arqaý: Eki tomdyq shyǵarmalar [Arch: essays in two volumes] (In Kazakh)
- Ordaliev S. (1964) Konflikt jáne harakter [Conflict and character] (In Kazakh)
- Rústembekova R. (1969) Mailin dramatýrguasy [Mailin Drama] (In Kazakh)
- Tájibaev Á. (1971) Qazaq dramatýrguasynyń damýý men qalyptasýy. Monografiia [The development and formation of the Kazakh drama] (In Kazakh)
- Tebegenov T.S. (2019) Kóp tomdyq shyǵarmalar jinaǵy. T.VII: Táyelsiz Qazaqstan ádebiyetiniń dramatýrguasy: Monografiyalıq oqý quraly [Vol. VIII: dramaturgy of literature of independent Kazakhstan: monographic textbook] (In Kazakh)
- Shakespeare W. (1982) Tańdalǵan «Antonı men Kleopatra», «Koról Lir», «Romeo men Djýletta», «Makbet», sonetter [Selected « Antony and Cleopatra»,» King Lear»,» Romeo and Juliet»,» Macbeth», sonnets] (In Kazakh)
- Áyezov M. (1998) Shyǵarmalarynyń elý tomdyq tolyq jinaǵy. 3-tom: Maqalalar, ángimeler, aýdarmalar, pesalar [The complete works in fifty volumes. Volume 3: Articles, short stories, translations, plays] (In Kazakh)
- Ádebiettaný (1998) Terminder sózdigi/ Qurastyrýshylar: Z.Ahmetov, T.Shańbaev [Dictionary of terms / compiled by: Z. Akhmetov, T. Shanbayev] (In Kazakh)
- Abdimomynov Y.B., Abdikadyrova T.R. (2019) Problems of humanism in M.Auezov's stories.-Journal of advanced research in dynamical and Control systems (in English)
- Cefalu P. (2015) Tragic Cognition in Shakespear's Otello.-London and New York: Bloomsbury (in English)
- Book review(2016) DOA Journals.-Multicultural Shakespear. Volume 13 (in English)
- Shakespeare W. Madeni mura bagdarlamasynyn kitap serialary (In Kazakh)
- Shakespeare W. Complete works in one volume (In Kazakh)

А.Б. Темирболат

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: aluatem2015@gmail.com

КОГНИТИВНЫЕ АСПЕКТЫ ПОЭЗИИ ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА

В статье рассматривается творчество классика казахской литературы Жамбыла Жабаева. Его стихотворения анализируются с точки зрения когнитивного подхода, являющегося одним из новых в современном литературоведении. На основе обобщения работ, посвященных этой проблеме, в статье раскрываются суть, основные принципы данного метода. Автор подчеркивает значимость и продуктивность когнитивного подхода. Использование данного метода позволило, во-первых, глубже раскрыть психологию автора, героев, читателя, их представления об окружающей действительности; во-вторых, понять механизмы мышления поэта и их отражение на различных уровнях поэтики произведений. В работе описываются способы моделирования внутреннего мира лирического героя, особенности его мышления и мироощущения, отношения к окружающей действительности. Проводится анализ ментальных пространств, получивших отражение в стихотворениях поэта. На основе сопоставления произведений Ж. Жабаева и А. Кунанбаева раскрываются особенности построения его индивидуально-авторской картины мира. Описывается своеобразие его концепции бытия и личности. Анализируется система образов, получивших воплощение в произведениях Жамбыла Жабаева. Выявляются факторы, оказавшие влияние на мировоззрение поэта, его восприятие явлений и событий действительности, особенности построения ментальных пространств. На примере изучения произведений Ж. Жабаева с точки зрения когнитивного подхода обосновывается эффективность и перспективность данного метода в исследовании художественного творчества, постижении природы словесного искусства, национальной самобытности писателя.

Ключевые слова: когнитивный подход, поэзия, мировосприятие, ментальный мир, образ.

A.B. Temirbolat

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: aluatem2015@gmail.com

Cognitive aspects of Zhambyl Zhabaev's poetry

In the article the work of Kazakh literature's classic Zhambyl Zhabayev is considered. His poems are analyzed in terms of a cognitive approach, which is one of the new in modern literary study. Based on systematization of scientific works, devoted to this problem, in the article the essence, principles of this method are revealed. The author emphasizes the importance, productivity of the cognitive approach. The use of this method allowed, firstly, to more deeply reveal the psychology of the author, heroes, reader, their ideas about the surrounding reality; secondly, to understand the poet's thinking mechanisms and their reflection at various levels of the poetics of works. In the article the ways of modeling of the lyrical hero's inner world, peculiarities of his thinking, attitude towards the surrounding reality are described. The analysis of mental spaces, reflected in the poems of the poet. Based on a comparison of the works of Zh. Zhabaev and A. Kunanbaev, the features of the construction of his individually-authored picture of the world are revealed. The originality of his concept of being and personality is described. The system of images embodied in the works of Zhambyl Zhabayev is analyzed. The factors that influenced the poet's worldview, his perception of the phenomena and events of reality, the peculiarities of the construction of mental spaces are revealed. On the example of studying the works of Zh. Zhabayev from the point of view of the cognitive approach, the effectiveness and prospects of this method in the study of artistic creativity, comprehension of the nature of verbal art, and the national identity of the writer are substantiated.

Key words: cognitive approach; poetry; worldview; mental world; image.

А.Б. Темірболат

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: aluatem2015@gmail.com

Жамбыл Жабаев поэзиясының когнитивті аспектілері

Мақалада қазақ әдебиетінің классигі Жамбыл Жабаевтың шығармашылығы қарастырылады. Оның өлеңдері когнитивті тәсіл түрғысынан талданады. Бұл әдіс қазіргі әдебиеттандудағы жаңа әдістерінің бірі болып табылады. Осы мәселеге арналған ғылыми енбектерінің жүйелу негізінде мақалада когнитивті тәсілдің мәні мен негізгі принциптері ашылады. Автор когнитивті тәсілдің маңыздылығын, өнімділігін көрсетеді. Бұл әдісті пайдалану, біріншіден, автордың, кейіпкерлердің, оқырманың психологиясын теренірек ашуға, олардың қоршаған орта жайлы түсініктерін көруге; екіншіден, ақынның ойлау механизмдерін және олардың шығарма поэтикасының түрлі деңгейіндегі көрінісін түсінуге мүмкіндік берді. Жұмыста лирикалық, кейіпкердің ішкі әлемін модельдеу тәсілдері, оның ойлауы мен дүниетанымының ерекшеліктері, қоршаған ортага деген қарым-қатынасы сипатталады. Ақын өлеңдерінде көрініс тапқан менталдық, кеңістікке талдау жасалады. Ж. Жабаев пен А. Құнанбаевтың шығармаларын салыстыру негізінде оның жеке-авторлық әлем суретінің ерекшеліктері ашылады. Оның болмыс пен тұлға түжірымының ерекшелігі сипатталады. Жамбыл Жабаев шығармашылығында бейнеленген образдар жүйесі талданады. Ақынның дүниетаным көзқарасына әсер еткен факторлар, оның шындықтың құбылыстары мен оқиғаларын қабылдауы, менталдық, кеңістігін құру ерекшеліктері ашылады. Ж. Жабаев шығармаларын когнитивті тәсіл түрғысынан зерттеу мысалында көркемдік шығармашылықты, сөз өнерінің табиғатын түсінуді және жазушының ұлттық, ерекшелігін зерттеудегі аталған әдістің тиімділігі мен болашағы негізделеді.

Түйін сөздер: когнитивті тәсіл, поэзия, дүниетаным, менталдық әлем, бейне.

Введение

Имя Жамбыла Жабаева широко известно общественности. Его произведения, написанные в конце XIX – первой половине XX веков, отражают события одного из наиболее сложных и переломных периодов истории Казахстана. На страницах своих стихотворений, поэм Ж. Жабаев рассуждает о вечных и общечеловеческих ценностях, изменениях и преобразованиях, происходящих в стране и в общественном сознании. Большое внимание в его творчестве уделяется внутреннему миру человека. Поэт глубоко проникает в душу лирических героев, раскрывая их чувства, переживания, сомнения, мечты.

Произведения Ж. Жабаева характеризуются многранностью, емкостью содержания и созданных образов. Показывая красоту и величие окружающего человека мира, поэт затрагивает философские, нравственные и социальные проблемы.

Литературное наследие Ж. Жабаева вызывает огромный интерес читателей, исследователей. Его творчество рассматривается в работах таких известных ученых, как М. Ауэзов, Х. Суюншиев, А. Байтанаев, М. Балакаев, Б. Кенжебаев, Е. Исмаилов, М. Жолдасбеков, С. Бегалин, С. Садырбаев, Ж. Дадебаев, М. Умбетаев, К. Жармаганбетов, Е. Сыдыков и другие. В своих статьях, монографиях они описывают биографию Ж. Жабаева, раскрывают его поэтическое и

импровизаторское мастерство. «Жамбыл, – пишет М. Жолдасбеков, – умел не только великолепно сочинять стихи экспромтом. Но и виртуозно играть на домбре, мастерски исполнять объемные эпические спевы, перепевать по памяти свои айтысы и партии других ақынов, рассказывать предания, генеalogии и сказки» (Жолдасбеков, 1993: 15).

Изучению проблемы премущественности и новаторства, влияния устного народного творчества, эпической традиции на поэзию Ж. Жабаева посвящена монография Е. Исмаилова «Ақыны». Опираясь на сравнительно-типологический анализ, исследователь раскрывает особенности идеино-тематического содержания произведений великого ақына, своеобразие его художественного мира и метода.

О сказительском и поэтическом таланте Ж. Жабаева рассуждают Б. Кенжебаев, Х. Суюншиев. На основе анализа его произведений исследователи раскрывают многогранность дарования Ж. Жабаева.

Художественное своеобразие творчества Жамбыла Жабаева, его эстетические идеалы и ценности осмысляются в статье Ж. Дадебаева «Жамбыл». По словам исследователя, отличительными особенностями поэтического наследия ақына являются искренность, чистота духовных порывов и помыслов (Дадебаев, 2008: 276).

Осмыслиению роли Ж. Жабаева в историко-культурном процессе Казахстана, значения его поэтического наследия посвящена книга Е. Сыдыкова «Жамбыл». Описывая жизненный и творческий путь великого акына, автор раскрывает особенности развития общества в XX столетии. В книге рассматриваются вопросы преемственности национальных традиций. Большое внимание уделяется преломлению исторических событий сквозь призму судьбы и творчества поэта.

Однако несмотря на столь пристальное внимание ученых к наследию Ж. Жабаева, до сих остается неизученным вопрос о когнитивных аспектах его творчества. Между тем, анализ принципов мышления поэта позволит раскрыть своеобразие построения его индивидуально-авторской картины мира, глубже понять его психологию, особенности мировосприятия и мироощущения.

Актуальность и научная новизна данного исследования обусловливается тем, что на основе обобщения работ, посвященных когнитивному анализу художественных произведений, раскрываются ментальные пространства, когнитивные модели, получившие отражение в творчестве Ж. Жабаева. Большое внимание уделяется постижению системы образов стихотворений поэта. Впервые с точки зрения когнитивного подхода его творчество рассматривается в сопоставлении с произведениями великого мыслителя, философа Абая Кунанбаева. Такой подход позволил выявить новые грани лирики Ж. Жабаева, получить целостное представление об особенностях его мышления.

В качестве объекта исследования выбраны стихотворения А. Кунанбаева «Весна» (перевод П. Шубина), «Вот и старость. Скорбны думы, чуток сон...» (перевод Д. Бродского), «Вот и старость. Свершиться мечтам не дано!» (перевод А. Гатова); Ж. Жабаева «Весна» (перевод А. Глобы), «Праздник весны», «Гимн весне и первомаю», «В горах», «Старость», «Достиг я, шагая, вершины горы», «К портрету Абая» (перевод П. Кузнецова), «На джайляу» (перевод А. Жовтиса), «Песня о счастье» (перевод К. Алтайского). На основе их анализа раскрывается функциональная значимость когнитивного подхода в изучении поэтических произведений. Выявляются особенности мышления, мировосприятия Ж. Жабаева. В работе закладывается конкретная методика анализа творчества классика казахской литературы в свете нового – когнитивного подхода, определяются аспекты,

которые данный подход позволяет изучить в художественном произведении.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования послужили труды отечественных ученых, посвященных творчеству Ж. Жабаева. На основе их обобщения были выявлены основные направления изучения наследия поэта, раскрыты особенности его мировоззрения и мироощущения.

Большое внимание было уделено работам зарубежных ученых, в которых рассматриваются проблемы современного литературоведения, психология писателя, природа художественного творчества. Их анализ и систематизация способствовали выработке принципов подхода к изучению когнитивных аспектов литературного творчества и, в частности, ментальных пространств.

В процессе исследования были использованы историко-функциональный, психологический, герменевтический, сравнительно-исторический методы, позволившие, во-первых, раскрыть природу поэтических произведений; во-вторых, понять, особенности мироощущения и мировосприятия А. Кунанбаева, Ж. Жабаева, их концепцию бытия и личности.

Историко-функциональный метод способствовал постижению эпохи, в которую творили классики казахской литературы. Он позволил осмысливать связи их стихотворений с событиями реальной действительности, проследить прототипические модели, легшие в основу сюжета поэтических произведений.

Психологический метод способствовал раскрытию внутреннего мира автора и лирического героя, пониманию их переживаний, сомнений. На основе его применения были выявлены особенности ментальных пространств, получивших отражение в лирике А. Кунанбаева, Ж. Жабаева.

Герменевтический метод способствовал пониманию идеино-тематического содержания поэтических произведений классиков казахской литературы. Его использование позволило раскрыть суть авторской концепции, смыслы, заложенные в произведениях.

Сравнительно-исторический метод способствовал выявлению близости и различия в мировосприятии поэтов. Его использование позволило понять особенности подходов А. Кунанбаева, Ж. Жабаева к изображаемой ими действительности. Раскрыть своеобразие созданной ими картины бытия.

Обзор литературы

Когнитивный подход получил широкое распространение в современном литературоведении. Интерес к нему обусловливается прежде всего развитием междисциплинарных исследований, стремлением ученых раскрыть новые грани в творчестве писателей.

В основу когнитивного анализа произведений литературы легли идеи Р. Цура, М. Тёрнера, Ж. Фоконье, П.К. Холанда, Р. Де Богранда, А. Ричардсона, Дж. Лакоффа, Д. Фишелова, Э. Спольски, П. Верта и других. Опираясь на достижения и открытия современной психологии, они существенно раздвинули границы исследования творчества писателей. Так, например, Р. Цур в своих работах раскрыл особенности воздействия художественного текста на сознание и внутренний читателя. Им выявляются методы обработки информации воспринимающим субъектом, которые, согласно его точке зрения, обуславливают выбор поэтических средств и особенности языка писателя (Tsur, 1992).

М. Тёрнер рассматривает принципы обыденного и поэтического мышления. Согласно его точке зрения, основными когнитивными механизмами являются история, проекция и парабола. Они обуславливают особенности восприятия мира и его отражения в произведениях художественной литературы (Turner, 1996).

М. Тёрнер совместно с Ж. Фоконье разработал теорию концептуальной интеграции. Ее суть заключается в том, что в процессе осмысливания происходит смешение различных ментальных пространств. Они создаются каждый раз для конкретной ситуации, и поэтому по своей природе относительны и преходящи. Ментальные пространства формируются в результате наложения источника и цели, служащих для построения интеграта, который имеет собственную, более сложную структуру (Fauconier, 2002).

М. Тёрнер и Ж. Фоконье углубили представления о процессе восприятия художественных произведений. В их работах раскрываются основные факторы, влияющие на мировоззрение писателя и читателя. Исследователи определяют принципы и пути создания художественных образов.

В работах П.К. Холанда обосновывается теория литературных универсалий. Как считает ученый, в художественных произведениях одного рода или жанра четко прослеживаются определенные закономерности, обусловленные механизмами мышления людей (Hogan, 2006).

Дж. Лакофф ввел в литературоведение понятие «идеализированные когнитивные модели». Они, согласно точке зрения исследователя, отражают первоначальные представления людей об явлениях окружающей их действительности, формирующиеся на основании их знаний, жизненного опыта, мировоззрения, эстетических идеалов и ценностей (Lakoff, 1987).

Вместе с М. Джонсоном Дж. Лакофф разработал теорию концептуальной метафоры. Ее суть заключается в том, что одни понятия проецируются на другие. Данная теория позволяет глубже постичь природу и систему образов художественного творчества (Lakoff, 1999).

В работах П. Верта рассматриваются «текстовые миры». Исследователь делает акцент на анализе структуры художественных произведений, особенностях их пространственно-временной организации (Werth, 1999).

Проблемы когнитивного изучения литературы рассматриваются в трудах российских ученых – Е.В. Лозинской, Н.В. Володиной, Л.В. Витковской, А.Л. Шарандина, Ж.Н. Масловой, Ю.С. Моркиной и других. В их работах в основном осмысляются задачи и перспективы данного подхода.

В казахстанском литературоведении интерес к когнитивному методу стал проявляться в последние десятилетия. В своих работах ученые осмысляют природу художественного творчества, определяют особенности авторского мышления и сознания, специфику виртуальных пространств и жанров современной прозы. Разрабатывается и обосновывается методика анализа поэтических произведений. Исследователи отмечают, что при изучении когнитивных аспектов художественного творчества необходимо рассмотрение «системы образов, когнитивных моделей, ментальных пространств, которые позволяют получить целостное представление об особенностях мышления, мироощущения и мировосприятия писателей» (Temirbolat, 2020: 963).

Результаты и обсуждение

Принципы мышления определяют особенности восприятия действительности. Они, обуславливают, с одной стороны, построение индивидуально-авторской картины мира; с другой – систему образов произведения. Любое явление действительности осмысляется поэтом сквозь призму его мировоззрения, мироощущения, душевного состояния, жизненного опыта. Более

того, при создании художественных образов автор вкладывает свое понимание и видение, которые меняются под влиянием психических импульсов. Соответственно изображаемые поэтом явления и события действительности характеризуются многогранностью, сложностью, иногда амбивалентностью. Пример тому – стихотворения о весне А. Кунанбаева, Ж. Жабаева. Данное время года описывается в их произведениях с нескольких точек зрения и приобретает различное смысловое содержание. Так, в стихотворении А. Кунанбаева «Весна» она ассоциируется с чувством любви. По словам классика казахской литературы, невеста-земля всю зиму ждала своего жениха, которым является солнце. Встретив его, она начала преображаться, что отразилось на окружающем ее мире. Все вокруг зацвело, оживилось. Тем самым автор показывает единство понятий весны и любви. Их связь обусловливается их влиянием на мир. Весна несет обновление и преображение природы. Любовь меняет внутренний мир человека, вызывая в нем стремление к прекрасному, возвышенному, светлому.

Описывая весну, А. Кунанбаев отмечает изменения в настроении людей. Как указывается в стихотворении, жителей аула охватывает радость. Они смеются, шутят. Их сердца бьются от радости.

Весна вызывает, по мнению поэта, позитивные эмоции. Под ее влиянием уходит грусть. Она наполняет сердца людей надеждой и заставляет их поверить в мечту. Более того, меняется состояние самой природы. «Благодатною радостью мир напоен», – говорит поэт (Кунанбаев, 2002: 23). Тем самым автор показывает единство человека и природы, их взаимовлияние и взаимозависимость.

Стихотворение пронизано мотивом музыки. Поет молодежь. Музойкой наполнена природа. Земля, встретив солнце, поет.

На этом уровне раскрываются, с одной стороны, особенности влияния казахской культуры, в которой песни, музыка играют ключевую роль, с другой – состояние души самого поэта, его мироощущение. Будучи талантливым композитором, он воспринимает окружающую действительность многогранно. Каждое явление природы пробуждает в его сознании множество ассоциаций и связывается с определенной мелодией.

Образы весны, земли переплетаются в стихотворении с образами девушек. Их связь проявляется на нескольких уровнях. Во-первых,

описывая весну, автор параллельно характеризует красоту девушек, изменения в их внешности, обновление их нарядов с приходом теплого времени года. Во-вторых, землю поэт называет невестой, с нетерпением ждущей своего жениха. При этом он упоминает встречу юноши с девушкой в степи в момент возвращения его с охоты и делает акцент в ее реплике на словах «молодой, холостой». Тем самым поэт подчеркивает желание молодежи любить. В-третьих, характеризуя изменения во внешности девушек, автор отмечает, что «долины в тюльпанах, как пестрый ковер» (Кунанбаев, 2002: 23).. Описывая окружающий мир, поэт указывает: «Бесконечно увенчан создателем он!» (Кунанбаев, 2002: 23). В данном случае образуется сложный ассоциативный ряд: наряды девушек – цветение степи – ковер, отражающий единство мира природы и мира человека.

В стихотворении А. Кунанбаева затрагивается тема жизни и смерти. Ее включение раздвигает границы изображаемого мира и придает произведению философское содержание. По словам поэта, «песни, солнце, ветер и птичий галдеж» могут поднять людей со смертного ложа. В этом плане образ весны, переплетаясь с мотивом музыки, символизирует жизнь, ее бесконечность.

В произведении затрагивается тема труда. Поэт упоминает весенние земледельческие работы. Он указывает, что жителям аула нужно пахать землю, сеять хлеб, чтобы осенью собрать урожай. В этом плане на уровне образа весны отражаются темпоральные ритмы людей и раскрывается единство настоящего и будущего.

Параллельно А. Кунанбаев описывает приезд купца с товарами. Возникновение образа каравана показывает цикличность бытия. Более того, образ весны приобретает дополнительное значение. Она становится воплощением гармонии, символом которой выступает круг.

Стихотворение содержит противопоставления. Они наблюдаются при описании образов весны, земли. По словам автора, в это время года все становятся щедрыми, «кроме злого скита», «Всё дивится лиющей силе земной, / Всё живет, кроме черного камня-гольца» (Кунанбаев, 2002: 24). Описывая землю, поэт отмечает, что она поседела, ожидая всю зиму своего жениха, а теперь стала молодой и расцвела, как мак.

Такое построение произведения способствует углублению психологизма. Противопоставление подчеркивает животворящую силу весны.

Обособленность «злого скита» и «черного камня-гольца» показывает замкнутость границ

их частных хронотопов, их невключеннность во всеобщий поток жизни, круговорот природы. Данные образы выступают символом негативных, темных начал. В этом плане происходит раздвижение границ изображаемого поэтом мира. Образ весны соединяется с темой извечной борьбы двух противоположных начал, характеризующих бытие человека.

При описании невесты-земли и жениха-солнца происходит раздвижение границ пространственно-временного континуума произведения до вселенских масштабов, что отражает особенности мышления поэта. А. Кунанбаев воспринимает весну масштабно, глобально. В его понимании она преображает весь мир – космос, природу, бытие и пространство души как отдельной личности, так человечества в целом.

Данное время года изображается в стихотворениях Ж. Жабаева «Весна», «Праздник весны», «Гимн весне и первомаю». Весна в понимании поэта, как и у А. Кунанбаева, прежде всего – период, отличительными особенностями которого являются тепло, солнце, возрождение природы, пение птиц. Характеризуя данное время года, Ж. Жабаев отмечает, что всё вокруг цветет, преображается.

Обновление природы, теплая и ясная погода поднимают настроение людей, вызывая в их душе радость, которая нередко выражается посредством песни. Содержание стихотворений «Весна», «Праздник весны», «Гимн весне и первомаю» пронизано мелодиями казахских кюев, исполняемых поэтом.

Включение мотива песни, с одной стороны, углубляет психологизм произведений, позволяет лучше понять душевное состояние автора и изображаемых им лиц; с другой – способствует раскрытию личности самого Жамбыла Жабаева. Будучи поэтом-импровизатором, он тонко чувствует изменения, происходящие в окружающем его мире, а его воображение порождает богатые ассоциативные ряды, тем самым делая каждый образ неповторимым и ярким.

На уровне мотива песни образ весны соединяется с образом домбры. Они предстают как две грани понятия мелодии. Весна – музыка природы. Она наполнена шелестом трав, журчанием ручьев, смехом людей, ржанием жеребят. Домбра – музыкальный инструмент, посредством которого казахский народ выражает свои чувства. В зависимости от настроения исполнителя она звучит по-разному. Ее аккорды могут быть грустными, веселыми, волнующими, трогательными.

В стихотворениях Ж. Жабаева, соединяясь с образом весны, домбра звучит в унисон данному времени года. Они наполняют произведения поэта позитивными эмоциями, светлыми, жизнеутверждающими мелодиями, в которых сливаются голоса людей, журчание ручьев, пение птиц.

Образ весны тесно переплетается в стихотворениях поэта с темой труда. Во всех трех произведениях автор указывает, что в это время года начинается работа на полях. Например: «Беспечальны люди, стал радостью труд» («Весна»); «И тракторы мчатся густым табуном» («Праздник весны»); «Степь засеяли пшеницей» («Гимн весне и первомаю») (Жабаев, 1980: 292-293).

В этом плане провляются, во-первых, душевые порывы человека, вызванные преображением природы; во-вторых, социальные ритмы людей; в-третьих, особенности исторической эпохи, в которую жил и творил Ж. Жабаев; в-четвертых, близость, на первый взгляд, совершенно разных понятий. Тем самым, соединение образа весны и темы труда позволяет проследить принципы мышления поэта, особенности его сознания и отношения к действительности.

Потепление погоды, цветение степи обусловливают позитивные изменения внутреннего мира личности. Под влиянием внешних факторов человек испытывает чувства радости, счастья. В нем пробуждается желание творить, созидать. Меняется не только мироощущение человека, но и его мировосприятие.

Весна неразрывно связана с темпоральными ритмами общества. В это время года испокон веков люди начинают сеять пшеницу, рожь, сажать деревья, цветы, выгонять скот на пастбища.

Весна и труд предстают в произведениях поэта как близкие по содержанию понятия. По мысли автора, они несут в себе значение преображения. Весна – символ обновления природы. Благодаря солнцу, таянию снега, начинается цветение полей, садов. Мир, окружающий людей, становится красочным. Труд преображает человека, позволяя ему не только приобрести новые навыки и умения, но и создать что-то новое.

Образ весны переплетается в произведениях поэта с темой молодости. Описывая преображение природы, Ж. Жабаев отмечает изменения, происходящие в нем самом. Например: «Молодея, радуюсь солнечной весне» («Весна»); «Иду, не старея, с Отчизной родной / Веселый, счастливый, всегда молодой» («Праздник весны»); «С сыновьями я пирую, / Радостный и молодой» («Гимн весне и первомаю») (Жабаев, 1980: 292, 293, 320).

На данном уровне раскрываются особенности взаимодействия человека и окружающего его мира. Утверждается идея о том, что внешние факторы оказывают существенное влияние на душевное состояние людей, их мысли, чувства, ощущения.

В стихотворениях возникает образ озера. Автор акцентирует внимание на особенностях его воды. Например: «Зыбь озера – словно пена каймака» («Весна»); «Бушуют озера весенней волной» («Праздник весны»); «На зеркальные озера» («Гимн весне и первомаю») (Жабаев, 1980: 292, 293, 320).

Интерес поэта к данному образу обусловливается емкостью его содержания. Озеро – источник жизни. Его волны символизируют перемены. Сравнение зыби озера с пеной каймака (сметаны) воплощает обновление, которое несет весна. Зеркальная поверхность воды отражает мир. Она позволяет увидеть и почувствовать красоту весенней природы, перемены, происходящие в жизни людей.

Одним из центральных образов практически всех произведений Ж. Жабаева является народ. Поэт постоянно упоминает о нем. При этом Ж. Жабаев нередко использует притяжательное местоимение «мой». Тем самым поэт подчеркивает, с одной стороны, единство своей судьбы и судьбы народа, с другой – неразрывную взаимосвязь всего сущего на земле – человека, общества, природы.

Данный образ соединяется в стихотворениях с образом весны. Их взаимодействие происходит на нескольких уровнях. Во-первых, описывая весну, восхищаясь преображением природы, поэт обращается к народу. Он как бы вступает в диалог с людьми. Во-вторых, в произведениях получили отражение социальные ритмы жителей аула. Весна вызывает подъем в душе людей, побуждая народ к активности, к труду. В-третьих, поэт характеризует настроение жителей аула. Он описывает радость и вдохновение, охватывающие народ под влиянием весны.

В стихотворениях наблюдается противопоставление. Описывая весну, поэт сравнивает прошлое и настоящее. Он отмечает, что впервые данное время года приносит людям радость. Весна наполняет их сердца счастьем, побуждая верить в светлое и прекрасное будущее. Тем самым поэт противопоставляет две разные исторические эпохи. В его понимании весна ассоциируется с новым общественным укладом, преобразованиями, происходящими в стране в первой половине XX века.

Для произведений художественной литературы характерна категоризация. Она обуславливается особенностями мышления человека. В процессе восприятия действительности, описания и обсуждения происходящих событий, объяснения наблюдаемых явлений люди используют категории, на основании которых складываются их представления и формируются знания. Тем самым создаются когнитивные модели. Будучи формой организации знаний, они делятся на пять типов. Вслед за Дж. Лакоффом исследователи выделяют пропозициональные, образно-схематические, метафорические, метонимические, символические идеализированные когнитивные модели. Они неразрывно связаны с психическими конструктами (Поляков, 2017).

Когнитивные модели получили отражение в произведениях художественной литературы. Их анализ позволяет глубже постигнуть принципы мышления автора, его восприятие и понимание явлений действительности. В этом плане интерес представляют стихотворения А. Кунанбаева и Ж. Жабаева, в которых описывается старость. На уровне данной категории четко раскрываются мировосприятие поэтов, их понимание особенностей данного возрастного периода.

В стихотворениях А. Кунанбаева «Вот и старость. Скорбны думы, чуток сон...», «Вот и старость. Свершиться мечтам не дано!» раскрывается философское содержание понятия «старость». По мысли поэта, она представляет собой тот временной период, когда человек подводит итоги своей жизни.

В процессе описания старости А. Кунанбаев использует несколько когнитивных моделей. Они раскрывают прежде всего его понимание данного возрастного периода. Более того, в произведениях получили воплощение особенности мироощущения поэта и ассоциации, вызванные в его сознании наступлением старости.

Пропозициональная идеализированная когнитивная модель данной категории содержит такие онтологические элементы, как изменение душевного и физиологического состояния человека, понимание необратимости и скоротечности времени, стремление оценить минувшее и подвести итоги прожитым годам. Она неразрывно связана с общественными представлениями.

Основу стихотворений А. Кунанбаева составляют размышления. Отмечая происходящие с лирическим героем изменения, автор делает акцент прежде всего на его внутреннем мире. Как указывает поэт, в старости сон человека стано-

вится чутким, думы печальными и скорбными. В этот период люди ощущают свое одиночество, обусловленное непониманием окружающих.

Старость замыкает границы частного хронотопа человека. В силу возрастных изменений человек отдаляется от более молодого поколения. Он погружается в воспоминания, пытается дать оценку своей прожитой жизни. Отсюда наличие восклицианий, выражают сожаление о недостигнутом, о несбывшихся мечтах, досаду, горечь.

Старость в произведениях поэта становится своеобразным импульсом для назидания. Поэт обращается к нынешним и будущим поколениям. Он разъясняет им подлинный смысл бытия, описывает качества, которыми должен обладать человек.

Категория старости осмысливается А. Кунанбаевым в единстве с категорией времени. В процессе рассуждений автор подчеркивает невозможность вернуть прошлое, относительный и преходящий характер всего сущего на земле:

«Дней минувших не вернуть из тишины,
Радость где-то остается позади,
Всё проходит, все деянья непрочны»
(Кунанбаев, 2002: 77).

В стихотворении затрагивается тема жизни и смерти. «Всем рожденье и кончина суждены», — говорит поэт (Кунанбаев, 2002: 77). Тем самым он рассматривает старость как период, предшествующий смерти. Этим обуславливается особенность душевного состояния человека и его пространственно-временной позиции. Он как бы становится созерцателем, который со стороны, с высоты своих прожитых лет смотрит на окружающий мир.

Когнитивная модель категории «старость» в поэзии А. Кунанбаева содержит в себе несколько психологических установок и представлений, обусловленных мировоззрением и мироощущением поэта, его жизненным опытом, состоянием его внутреннего мира. Во-первых, данная категория обозначает возрастной период, вносящий определенные изменения в жизнь человека. В этом плане отражаются традиционные представления, сложившиеся в обществе. Во-вторых, старость осмысливается как своеобразная граница между двумя мирами — жизнью и смертью, преходящим и вечным. На этом уровне четко проявляются философские основы взглядов А. Кунанбаева. В-третьих, старость — особое состояние внутреннего мира человека, его про-

странства души и сознания. В этом плане раскрываются психологические установки поэта, его мысли и переживания.

Категория «старость» осмысливается в стихотворениях Ж. Жабаева «В горах», «Старость», «Достиг я, шагая, вершины горы». В данных произведениях четко прослеживаются отличительные особенности и признаки конкретного возрастного периода, отношение поэта к возрастным изменениям.

В процессе описания старости автор оперирует несколькими когнитивными моделями. Они с одной стороны, отражают его знания о данном возрастном периоде. С другой — показывают личное восприятие поэта и ассоциации, связанные в его сознании с понятием «старость».

Пропозициональная идеализированная когнитивная модель данной категории включает несколько онтологических элементов. Основными из них являются противопоставление молодости, изменение внешности и физических возможностей человека, приближение к завершению жизненного пути.

Старость как возрастной период приобретает в стихотворениях Ж. Жабаева негативную окраску. Она лишает поэта многих возможностей, которые он имел в молодости. Ему не нравятся перемены, происходящие в нем.

Старость материализуется в произведениях поэта. По словам автора, она толкает его, садится на него, отнимает его силы, «укрывает его глаза холодной краснотой», «съедает его мясо».

В этом плане содержание данной категории существенно расширяется и выходит за рамки традиционного понимания. Понятие «старость» приобретает дополнительные признаки, обусловленные особенностями мышления и психического состояния поэта. Данная категория получает эмоциональную окраску и выступает некой силой, довлеющей над человеком, неизбежно побеждающей его в определенный временной период жизни.

В стихотворении «Достиг я, шагая, вершины горы» автор соотносит старость с болезнью. Он обращается к врачу с вопросом и в итоге констатирует, что вылечить ее невозможно. На этом уровне категория «старость» соединяется с категорией времени. Сопоставляя два понятия, автор фактически подчеркивает наличие в бытии человека двух начал — неизбежного и преходящего. Ибо старость наступает независимо от воли и желания человека. Болезнь — временное состояние, которое можно исправить с помощью лечения.

Стихотворение «Старость» содержит обращение поэта к старости. Рассуждая о своем состоянии, автор задает ей вопросы и восклицает. Тем самым он одушевляет данную категорию. Происходит сокращение пространственно-временной дистанции между миром автора и его возрастным периодом.

Когнитивная модель категории «старость» в поэзии Ж. Жабаева включает в себя несколько психологических установок и представлений, обусловленных мировоззрением поэта, его жизненным опытом, душевным состоянием, философско-эстетическими идеалами и ценностями. Во-первых, данное понятие выступает обозначением возрастного периода, неизбежно наступающего в жизни каждого человека. В этом плане отражаются традиционные общественные представления. Во-вторых, старость предстает как зло, некая сила, которая, подобно року, довлеет над людьми. На этом уровне раскрывается отношение поэта к данному возрастному периоду. В-третьих, старость предстает как нечто одушевленное, материальное, способное оказывать воздействие на человека. Такое представление обусловливается эмоциональным, психическим состоянием поэта, его нежеланием принять перемены, произошедшие с ним. В-четвертых, старость соотносится с болезнью. На этом уровне данная категория соединяется с категорией времени. Сопоставление старости и болезни позволяет глубже постигнуть душевное состояние поэта, охватывающие его сомнения, противоречия, переживания. В-пятых, старость ассоциируется с завершением жизненного пути человека. В этом плане она соединяется с вечной проблемой жизни и смерти, и ее значение раздвигается до глубоких философских обобщений.

На страницах своих произведений Жамбыл Жабаев создал свой особый неповторимый мир. Его уникальность обусловливается своеобразием подхода поэта к изображению действительности. Для творчества Ж. Жабаева характерны правдивые, реалистичные картины жизни. Объектом внимания поэта становятся исторические события, социальные явления, бытовой уклад казахского народа.

Огромную роль в поэзии Ж. Жабаева играет категория хронотопа. Она обусловливает особенности построения индивидуально-авторской картины мира. На уровне хронотопа раскрываются философские и эстетические взгляды поэта, его отношение к действительности.

В поэзии Ж. Жабаева получили отражение реальное (внешнее) и ментальное (внутреннее)

пространства. Первое служит показателем места развития событий, описываемых автором. Второе отражает особенности мышления поэта, его мироощущение и мировосприятие.

Ментальное пространство представляет собой динамическую форму когнитивного опыта человека, которая актуализируется в процессе его взаимодействия с окружающим миром Холодная, 2002: 96). Его отличительными особенностями являются субъективность, условность, недоступность для внешнего наблюдателя, фрагментарность.

Ментальные пространства, согласно точке зрения исследователей, способны заменять возможные существующие миры. Они отражают понимание гипотетических и вымышленных ситуаций (Динсмор, 1995).

Специфика ментальных пространств обусловливается тем, что они неразрывно связаны с психическими процессами, происходящими на двух уровнях внутреннего мира личности – сознательном и бессознательном (Шадриков, 2008: 20). Первый охватывает мысли, чувства, ощущения, воображение. Второй связан со сновидениями, грезами, воспоминаниями, ассоциациями.

В творчестве Жамбыла Жабаева прослеживаются несколько видов ментальных пространств. Они определяют особенности хронотопа его произведений. Так, в стихотворении «На джайляу» раскрывается чувственное восприятие мира. Автор описывает звуки, запахи, ощущения. По его словам, он слышит, как «растут голоса в тишине, катятся вдаль волной». Он сравнивает дуновение ветра с прикосновением шелка. Сердца жителей аула пьяны от запаха трав. Бегущая с гор вода прозрачна и холодна.

Стихотворение содержит диалог, который разворачивается на уровне ментального пространства поэта. Автор дословно передает просьбу жителей аула, обращенную к нему, и свой ответ. При этом он детально описывает чувства, охватывающие его и окружающих людей.

Изображаемое в стихотворении ментальное пространство связано с сознательным уровнем личности. Поэт создает чувственные образы – зрительные, слуховые, осознательные, обонятельные. Они образуют единую и целостную картину бытия. Благодаря им складывается впечатление об изображаемых поэтом событиях и его отношении к ним. Реальность осмыслиается через ментальное пространство автора.

Размышляя о поездке на джайляу, поэт отмечает, что он найдет пастбище, даже если сомкнет веки, и наступит мгла. При этом он акцентирует

внимание читателя на том, что смотрит на горы Алатау.

На этом уровне автор создает воображаемое пространство. Мысленно он представляет себя в ином, не существующем в данный момент измерении. Звеном, соединяющим два мира – реальный и воображаемый, – выступают горы Алатау.

При построении гипотетической модели действительности поэт использует многоточие. Тем самым он показывает неопределенность, незавершенность ситуации и возможность ее развития в различных направлениях.

В стихотворении «К портрету Абая» представлены интеллектуальное пространство и пространство воображения. Ж. Жабаев, с одной стороны, описывает силу и могущество мысли великого казахского поэта и философа, с другой – выражает свои предположения и идеи.

Характеризуя Абая, автор указывает основные качества, которыми он обладал. Согласно точке зрения Ж. Жабаева, А. Кунанбаев имел незаурядный ум и отвагу. Течением мысли он был глубок, как море.

Слова Абая автор сравнивает с яркостью звезд. Тем самым Ж. Жабаев, с одной стороны, подчеркивает содержательность высказываний и произведений А. Кунанбаева, с другой – придает наглядность создаваемым им образам.

Характеризуя интеллектуальное пространство великого казахского поэта и философа, автор ставит многоточие. Тем самым он подчеркивает безграничность внутреннего мира, масштабность, емкость мыслей Абая.

В произведении описывается отношение людей к А. Кунанбаеву. По словам автора, «аргын и найман удивлялись ему».

Такое отношение народа подчеркивает особенность пространственно-временной позиции великого казахского поэта и философа. Своим талантом он возвышается над всеми, вызывая их восхищение. Свидетельство тому – риторический вопрос Ж. Жабаева: «Какой же с Абаем сравнялся поэт?» (Джабаев, 1980: 315).

На этом уровне раскрывается личная позиция автора. Для него Абай – недосягаемая вершина, мастер слова, пример для нынешних и грядущих поколений.

Пространство воображения отражает авторские идеи относительно личности А. Кунанбаева. Восхищаясь Абаем, Ж. Жабаев указывает: «А сердце мне шепчет: «Он был одинок...» / Без радости, но с душой непреклонной, / С досадою гений из мира ушел» (Джабаев, 1980: 315).

Пространство воображения соединяется в стихотворении с миром чувств. Связующим звеном между ними выступает образ сердца. Оно порождает переживания поэта относительно судьбы Абая. Чувства ложатся в основу идеи Ж. Жабаева об одиночестве А. Кунанбаева и его неудовлетворенности жизнью, мирозданием.

Различные ментальные пространства получили воплощение в стихотворении «Песня о счастье». Автор раскрывает свои мысли, чувства, идеи. Духовное пространство соединяется с миром мечты.

Описывая слова старика о его несчастной судьбе, поэт сопровождает их собственными комментариями (смотрите: «Слова, в которых сердца крик»). Тем самым он пытается раскрыть душевное состояние своего собеседника, его чувства, переживания, разочарования. В данном случае ментальное пространство выстраивается на основе личных впечатлений и наблюдений автора. Оно отражает его предположения относительно чувственного мира собеседника.

В стихотворении раскрывается пространство грез. Поэт описывает свои мечты о счастливой жизни в краю, где медовое море. В этом плане происходит соединение ментальных пространств сознательного и бессознательного уровней.

Внутренний мир поэта переплетается в произведении с внешним миром. Поведав о своей мечте, поэт рассказывает о своей жизни. При этом хронотопы внутреннего и внешнего миров пересекаются на уровне образа мёда, ибо песнь Жамбыла «сладка, как мёд пчелиных сот», Жамбыл приглашает народ, чтобы угостить мёдом. Тем самым автор показывает красоту своей жизни, которая, в отличие от жизни его собеседника, сложилась удачно и счастливо. Его мечта претворилась и стала реальностью.

Стихотворение содержит множество метафор (например: «Дрофой от жажды я страдал», «В пыли я жемчугом лежал», «В хрусталь воды не нагляжуся»). Они, с одной стороны, придают красочность изображаемому автором миру, с другой – порождают различные ассоциации в сознании читателя.

Заключение, выводы

Таким образом, исследование литературного наследия Ж. Жабаева с точки зрения когнитивного подхода является недостаточно изученной проблемой в современном литературоведении. Между тем, данный метод позволяет глубже по-

стичь содержание произведений поэта и особенностей построения индивидуально-авторской картины мира.

В процессе когнитивного анализа раскрываются творческий замысел поэта, специфика его национального менталитета, жизненный опыт, душевное состояние. Ибо авторские размышления, переживания, идеи, отношение к явлениям действительности получают отражение на уровне содержания, системы образов, языка художественных произведений. Они обусловливают особенности построения когнитивных моделей.

Ментальные пространства способствуют раздвижению границ изображаемого в произведении мира. Их анализ дает представление об особенностях мышления, воображении поэта, его переживаниях, мечтах. Они позволяют проследить причины, вызвавшие воспоминания лирических героев, навеявшие их сновидения и грезы.

Применение когнитивного подхода в процессе сопоставительного анализа творчества двух и более национальных поэтов способствует постижению особенностей их мировоззрения и мироощущения, влияния национальной культуры,

исторической эпохи, общественных идеалов и ценностей, жизненного опыта, системы знаний.

Изучение когнитивных аспектов поэтических произведений Жамбыла Жабаева способствовало пониманию принципов мышления, своеобразия мировосприятия и мироощущения классика казахской литературы. В его стихотворениях представлены различные ментальные пространства. Созданные им образы характеризуются сложностью и многогранностью. В произведениях Ж. Жабаева широко используются сравнения, метафоры, которые отражают чувства поэта, его отношение к описываемым событиям, явлениям.

Индивидуально-авторская картина мира поэта характеризуется самобытностью. Изображая явления действительности, поэт передает собственное их видение и восприятие.

В стихотворениях Ж. Жабаева четко прослеживаются когнитивные модели категорий, связанных с бытием и внутренним миром личности. Они раскрывают психологические установки и представления поэта. На уровне когнитивных моделей получают отражение общественные стереотипы, идеалы и ценности.

Литература

- Жолдасбеков М. Жамбыл и его поэтические традиции: Автореф... дис. д-ра филолог. наук. – Бишкек: КГУ, 1993. – 39 с.
Дәдебаев Ж.Д. Тандамалы шығармалар. Екі томдық. 1-том. – Алматы: Өнер, 2008. – 352 б.
- Tsur R. Toward a theory of cognitive poetics. Amsterdam: North-Holland, 1992. – 574 p.
- Turner M. The literary mind. New York: Oxford university press, 1996. – 198 p.
- Fauconier, G., Turner, M. The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities. New York: Basic books, 2002. – 440 p.
- Hogan P. C. What are literary universals project. [Electronic resource]. Palermo: University of Palermo, 2006. Режим доступа: [http://litup.unipa.it\docs\whatr.htm](http://litup.unipa.it/docs\whatr.htm)
- Lakoff G. Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind. Chicago (IL): University of Chicago press6 1987. – 614 p.
- Lakoff G., Jonson, M. Phylosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought. – New York: Basic books, 1999. – 640 p.
- Werth P. Text words: Representing conceptual space in discourse. Harlow: Lonfman, 1999. – 390 p.
- Cognitive aspects of poetic work / A. Temirbolat, M. Kozhashev, G. Ospanova and etc. // Opcion. – 2020. – Vol. 36, № 91. – P. 277-285.
- Кунанбаев А. Стихи. Поэмы. Проза / Пер. с каз. – Алматы: Мектеп, 2002. – 192 с.
- Джабаев Д. Избранные произведения / Пер. с каз. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – 400 с.
- Поляков С.Э. Концепты и другие конструкты сознания. [Электронный ресурс]. – СПб.: Питер, 2017. – 621 с. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/polyakov1.htm>
- Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования / М.А. Холодная. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
- Динсмор Дж. Ментальные пространства с функциональной точки зрения // Язык и интеллект: сборник науч. трудов. – М.: Прогресс, 1995. – С. 385-412.
- Шадриков В.Д. Мир внутренней жизни человека. – М.: Университетская книга. Логос, 2008. – 392 с.

References

- Dadebaev Zh. (2008) Tandumaly shygarmalar. Eki tomdyk. [Featured Works]. Oner. vol. 1. (in Kazakh)
- Dinsmor D. (1995). Mental'nye prostranstva s funkcnal'noi tochki zreniya [Mental spaces from a functional point of view]. Yazyk i intelekt: Sbornik nauchnykh trudov – Language and intelligence: collection of scientific works, 385-412. Progress [in Russian].
- Dzhababaev D. (1980) Izbrannye proizvedeniya. [Featured Works]. Zhazushy. (in Russian)
- Fauconier, G., Turner, M. (2002) The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities. New York: Basic books.
- Hogan P. (2006) What are literary universals project. [Electronic resource]. University of Palermo. <http://litup.unipa.it\docs\whatr.htm>
- Kholodnaya M.A. (2002). Psychologiya intelekta: Paradoxy issledovaniya [Psychology of intelligence: Paradoxes of research]. Peter [in Russian].
- Kunanbaev A. (2002) Stihi. Poemy. Proza [Poetry. Poems. Prose]. Mektep [in Russian].
- Lakoff G. (1987). Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind. Chicago (IL): University of Chicago press.
- Lakoff G., Jonson, M. (1999) Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought. Basic books.
- Polyakov S.E. (2017). Concepty i drugie konstrukty soznaniya [Concepts and other constructions of consciousness]. Peter. <http://psyfactor.org/lib/polyakov1.htm> [in Russian].
- Shadrikov V.D. (2008). Mir vnutrennei zhizni cheloveka [The world of man's inner life]. University book. Logos [in Russian].
- Temirbolat A., Kozhashev M., Ospanova G., Yerzhanova S., Tleubayev S. (2020) Cognitive aspects of poetic work. Opcion, 36 (91), 962-965.
- Tsur R. (1992) Toward a theory of cognitive poetics. North-Holland.
- Turner M. (1996) The literary mind. Oxford university press.
- Werth P. (1999) Text words: Representing conceptual space in discourse. Harlow: Longman.
- Zholdasbekov M. (1993) Zhambyl i ego poeticheskie tradicii: Avtoreferat dissertacii doktora filolog. nauk. [Zhambyl and his poetical traditions]. Abstract of the dissertation of a doctor of philological sciences. KSU, 39 p. (in Russian)

2-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Section 2
LINGUISTICS

Раздел 2
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

A.T. Ashirova^{1*} , A.N. Atahanova² ,
Sh.A. Ramazanova¹ , A. Bainiyazov³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²Atyrau State University named after H. Dosemukhamedov, Kazakhstan, Atyrau,

³Ardahan University, Turkey, Ardahan

*e-mail: anara_314@mail.ru

APPLICATION OF LANGUAGE TO THE MAIN ISSUES OF COGNITIVE LINGUISTICS AS A SUB-BRANCH OF COGNITIVE SCIENCE

Language is the main issue of Cognitive Linguistics as a sub branch of cognitive science. In Cognitive Linguistics and Psycho-Linguistics there is a major role given to communicative attitudes and abilities of speaker no matter what language he speaks. The genre of Cognitive Linguistics and cognitive science is to search and try to explain the nature and mechanism of cognition, the way of expressing this cognition meaningfully by using a language and relationship between language, communication, mind and culture. Each general category contains a number of sub processes of which helps to explain the ways that humans encode cognitions into meaningful language patterns in some unique ways. Cognitive component includes perception of language as a result of social phenomenon, its functions, and linguistic system of foreign languages as historically settled formations, interconnection of the language and culture, communicative nature of the language and the role of foreign language in modern political-cultural life. Therefore in teaching or learning a foreign language especially for intercultural communicative competence, all the information, supplied and provided by cognitive science, cognitive psychology and cognitive linguistics, should be taken into considerations.

Key words: language, Cognitive Linguistics, communicative, cognitive science, linguistic, foreign languages.

А.Т. Аширова^{1*}, Н.А. Атаханова², Ш.А. Рамазанова¹, А. Байниязов³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Қазақстан, Атырау қ.

³Ардахан мемлекеттік университеті, Туркия, Ардахан қ.

*e-mail: anara_314@mail.ru

Когнитивтік ғылымның қосалқы саласы ретінде когнитивтік лингвистиканың негізгі мәселелеріне тілді қолдану

Тіл – когнитивтік ғылымның қосалқы саласы ретінде когнитивтік лингвистиканың басты мәселесі. Когнитивті лингвистика мен психолингвистикада спикердің қай тілде сөйлейтініне қарамастан, коммуникативті көзқарастар мен қабілеттерге үлкен рөл беріледі. Когнитивтік лингвистика мен когнитивтік ғылымның жанры – танымның табиғаты мен механизмін, сол білімді тіл арқылы мағыналы түрде білдіру тәсілін және тіл, байланыс, ақыл және мәдениет арасындағы қатынасты іздеу және түсіндіру. Әрбір жалпы категорияда адамдар танымдық білімді мағыналы тілдік заңдылықтарға кодтаудың кейір ерекше тәсілдерін түсіндіруге көмектесетін бірқатар ішкі процесстер бар. Когнитивті компонент тілді әлеуметтік құбылыстың нәтижесі ретінде қабылдауды, оның функцияларын, тарихи қалыптаскан құрылымдар ретінде шет тілдерінің тілдік жүйесін, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, тілдің коммуникативті табиғатын және қазіргі саяси және мәдени өмірдегі шет тілінің рөлін қамтиды. Сондықтан шет тілін оқыту немесе үйрену кезінде, әсіресе мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілік үшін, когнитивтік ғылым, когнитивтік психология және когнитивтік лингвистика ұсынған барлық ақпаратты ескеру қажет. Когнитивті лингвистика – тіл мен сананың арақатынасы мәселелерін, әлемді тұжырымдамалаудағы және санаттаудағы, танымдық процестердегі және адам тәжірибесін жалпылаудағы тілдің рөлін, адамның жеке танымдық қабілеттерінің тілмен байланысын және олардың өзара әрекеттесу формаларын зерттейтін тіл біліміндегі бағыт. Денгейлеу арқылы алынған білімді ретке келтіру процесі, яғни жаңа білімді адамның санаасында бар және осы адамның ана тілі болып табылатын тілдің деңгейлері жиі қойылатын белгілі бір айдарлар бойынша бөлу.

Түйін сөздер: тіл, когнитивтік лингвистика, когнитивтік ғылым, лингвистика, шет тілдері.

А.Т. Аширова^{1*}, Н.А. Атаканова², Ш.А. Рамазанова¹, А. Байназов³

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²Атырауский государственный университет имени Х. Досмухamedова, Казахстан, г. Атырау

³Ардаханский государственный университет, Турция, г. Ардахан

*e-mail: anara_314@mail.ru,

Применение языка к основным вопросам когнитивной лингвистики как подотрасли когнитивной науки

Язык – это главный вопрос когнитивной лингвистики как подотрасли когнитивной науки. В когнитивной лингвистике и психолингвистике большая роль отводится коммуникативным установкам и способностям говорящего независимо от того, на каком языке он говорит. Жанр когнитивной лингвистики и когнитивной науки состоит в том, чтобы искать и пытаться объяснить природу и механизм познания, способ выражения этого познания осмысленно с помощью языка и отношения между языком, коммуникацией, разумом и культурой. Каждая общая категория содержит ряд подпроцессов, которые помогают объяснить способы, которыми люди кодируют когнитивные знания в значимые языковые паттерны некоторыми уникальными способами. Когнитивный компонент включает в себя восприятие языка как результата социального явления, его функций, языковой системы иностранных языков как исторически сложившихся образований, Взаимосвязь языка и культуры, коммуникативную природу языка и роль иностранного языка в современной политико-культурной жизни. Поэтому при обучении или изучении иностранного языка, особенно для межкультурной коммуникативной компетенции, должна учитываться вся информация, поставляемая и предоставляемая когнитивной наукой, когнитивной психологией и когнитивной лингвистикой. Когнитивная лингвистика – направление в языкоznании, которое исследует проблемы соотношения языка и сознания, роль языка в концептуализации и категоризации мира, в познавательных процессах и общении человеческого опыта, связь отдельных когнитивных способностей человека с языком и формы их взаимодействия. Под категоризацией понимается процесс упорядочения полученных знаний, то есть распределения нового знания по тем или иным рубрикам, существующим в сознании человека, и часто задаваемых категориями языка, носителем которого этот человек является.

Ключевые слова: язык, когнитивная лингвистика, коммуникативная, когнитивная наука, лингвистика, иностранные языки.

Introduction

There are specific ways of existence and survival for all beings as well as their development which is done by following and applying some certain rules and principles of nature. Nothing is arbitrary and everything is connected to each other by complex and inseparable ties. The major duty of the human being is to search and understand the existence, rules of the world, universe and its unique nature too. This problem can be solved only if we can transfer those rules and principles of beings into humans' way of thinking.

Human beings always get inputs throughout their lives by senses, experiences and instructions. The capacity of interpreting and transforming these inputs into meaningful information, as a result understanding and revealing the rules and complex relations in the nature are humans' two of the most important features. «Ability of humans to understand and explain is almost unlimited because of many things: cognitive thinking of a person, cognitive infrastructure of human beings, ability to transfer this cognition by inheritance and ability of a person to develop intuitively in thinking and exploring.»

(Isabekov C.Y., 2010:250). Capability of a person to understand complex issues, to go into the deep structure of nature, finding connections and mutual interrelations between events are all done by specific feature of human beings: «thinking». Human beings put things, creatures and beings in to groups and classify them according to their features. Therefore, categorization is important form of understanding the world by a person.

Thinking and consciousness reflect the world, connections and relations not only in the mental or ideal form but also in general form. If the human beings do not use this capacity, they may lose the understanding the full meaning and completeness of idea about the world and nature. This capability and potential is called «cognition».

Cognition is a set of mental processes characterized by attention, learning, recognizing, knowing, reasoning and understanding things. It is a capacity of perception and deduction. Because of its complexity and wideness various disciplines, such as psychology, philosophy, linguistics, science and computer science all study cognition. However, the term's usage varies across disciplines; for example, «in psychology and cognitive science, «cognition»

usually refers to an information processing view of an individual's psychological functions. It is also used in a branch of social psychology called social cognition to explain attitudes, attribution and group dynamics (Sternberg R.J., Sternberg K., 2009). In cognitive psychology and cognitive engineering, «cognition is typically assumed to be Information processing in a participant's or operator's mind or brain» (Blomberg O., 2011: 85). Philosophers have long been interested in relationship between knowing, mind and external reality. Psychologists took up the study of cognition in the 20th century. Some disciplines like «cognitive science» and «cognitive linguistics» were founded to do researches and provide satisfactory explanation about how people cognate and perceive external world and express this perception by using a language.

«Cognitive science or cognitive psychology is interested in thinking or psychological processes that take place in person's cognitions at the time of discovering, thinking and speaking activities.» (Isabekov C.Y., 2010:260). It deals with cognitive process which humans percept, represent and reproduce in their minds. The special level of mental representation exists beyond biological, social and cultural specifications (Islam, A. 2011) says that «this is not enough, the influence and input of environment should also be taken into consideration too» (Islam A., 2011).

Language is the main issue of Cognitive Linguistics as a sub branch of cognitive science. In Cognitive Linguistics and Psycho-Linguistics there is a major role given to communicative attitudes and abilities of speaker no matter what language he speaks. The genre of Cognitive Linguistics and cognitive science is to search and try to explain the nature and mechanism of cognition, the way of expressing this cognition meaningfully by using a language and relationship between language, communication, mind and culture. According to William Croft and D. Alan Cruse (2004) «there are four broad cognitive abilities that play an active part in the construction of construal. They are: attention/salience, judgment/comparison, situatedness and constitution/gestalt» (Croft W., Alan C., 2004:39). Each general category contains a number of sub processes of which helps to explain the ways that humans encode cognitions into meaningful language patterns in some unique ways. Cognitive component includes perception of language as a result of social phenomenon, its functions, and linguistic system of foreign languages as historically settled formations, interconnection of the language and culture, communicative nature of the language and the role

of foreign language in modern political-cultural life. Therefore in teaching or learning a foreign language especially for intercultural communicative competence, all the information, supplied and provided by cognitive science, cognitive psychology and cognitive linguistics, should be taken into considerations.

Experiment

The process of foreign language teaching is supposed to reach up to foreign language 'acquisition'. Foreign language acquisition also refers to the scientific discipline devoted to studying that process, here foreign language refers to any language that studied and acquired in addition to one's native language. Language acquisition refers to the process by which human beings acquire the capacity to perceive and comprehend language, as well as to produce speech patterns in a language to communicate. Therefore, by acquisition of foreign language result is emphasized more than process in general. As various branches of linguistics, foreign language acquisition is also closely related to psychology, cognitive linguistics and education. The term 'acquisition' is originally used to emphasize the subconscious nature of the learning process (Krashen S., 2010:11). Mostly, «subconscious leaning process» is represented by cognition'. Much modern research in foreign language acquisition has taken a cognitive approach.» (Van P.B., 2010). Cognitive Linguistics research is concerned with the mental processes involved in language acquisition and how they can explain the nature of learners' language knowledge. Cognitive theories view foreign language acquisition as a special case of more general learning mechanisms in the brain.

The dominant model in cognitive approaches to foreign language acquisition and indeed in all second-language acquisition research is the «computational model» (Ellis R., 2008). The computational model involves three stages. In the first stage, learners cognate or acquire certain features of the language input in short-term memory. Then, learners convert some of this gained input into second-language knowledge, which is stored in long-term memory. Finally, learners use this second-language knowledge to produce spoken-communication output. Cognitive theories or aspects try to explain all these processes in language acquisition. Once we acquired or cognate a foreign language by the process of language studying we get foreign language knowledge. Depending on various characteristics of using, understanding

and providing this second language knowledge it is nominated by different terms such as, implicit and explicit language knowledge, declarative and procedural language knowledge. Therefore as it has been mentioned above language acquisition is more than language learning activities, it is represented in general as a result of language learning process, the ability and capability of use of that language depending on cognition and understanding of it.

The mental processes on foreign language acquisition can be divided mainly into two: micro-processes and macro-processes. While micro-processes include attention, working memory, integration and restructuring, and monitoring (Leveridge N.A.), macro-processes include the distinction between intentional learning and incidental learning; and also the distinction between explicit and implicit learning and acquisition.

What people do with a language, ones they have acquired is mostly communicating with others in that language. In communication process humans produce speech patterns in the foreign language that they have acquired.

It is widely known that foreign language acquisition occurs in natural settings and environment the best. So, majority of foreign language acquisition research has been devoted to language learning in natural settings. But a few of the students have the chance of going abroad where the target language is spoken. Therefore, it is inevitable that language acquisition takes place through language education in the classroom settings and environment. Consequently there have also been investigations to find out the ways of conducting foreign language acquisition in the classroom environment more successfully. These kinds of researches are mostly on language education, but always empirical, based on data and statistics, and mainly concerned with the effect that Instruction has on the learner, rather than what the teacher does.

There have been attempts made to systematically measure and check the effectiveness of language teaching practices for all levels of language, from phonetics to pragmatics and for almost every current teaching methodology. «It has been revealed that using many traditional language-teaching methods and techniques, including teaching grammar rules and vocabulary lists is inefficient in foreign language teaching for the requirements of globalizing modern world» (Полат Е.С., 2002:272). They do not culminate communicating in target language effectively, fluently and appropriately. Therefore, «to become proficient and competent in a foreign language, students must be given opportunities to use

it for cross-cultural and intercultural communicative purposes» (Нарымбетова Ж.С., 2009:25).

The role of the language it plays in peoples' lives cannot be denied. In the globalizing world people need not only their mother languages but also a foreign language to communicate with others in the international space. As it has been discussed above, learning or in broader sense acquiring a foreign language does not consist of just memorizing grammatical rules, vocabulary lists or performing some drills. This process is much more complicated including cognition, representing some mental process and activities, understanding mechanism of language and production of speech in target language. Because the students, after given instructions, learn some grammar rules, speech patterns and chunks, some vocabulary and so on. But in real life, it is extremely possible that the students will face the language use and speech patterns that they have never heard, met or studied in the process of language education in classroom atmosphere. But once they cognate the essence, mechanism and mentality of foreign language they can produce language use and speech patterns, they have never heard or studied in the process of language education, for communication in general, intercultural communication in special. Cognition in foreign language acquisition includes understanding the socio-cultural and lingua-cultural background of foreign language too. We think unless the students get the cognition of the target language: do not acquire that language with its socio-cultural and lingua-cultural background; they cannot produce that language appropriately according to its mentality, culture and situation for especially intercultural interaction and communication. In brief, the place and importance of cognition in foreign language teaching and also in mechanism and nature of foreign language acquisition should be taken into consideration.

Results and discussion

It is known and seen that among all the creatures, just human species was able to create and develop capacity for language. This language is rather complex having linguistics (grammatical) system, special speech patterns (syntax), sound system (phonetics), system of word and word building (lexicology) and so on. There have been many attempts to answer the questions such as; how did human beings develop this capacity of language? How do they acquire linguistic input about a language and perceive it? How do they convert

this linguistic input into meaningful patterns and produce a language for intentional communication? In what ways human beings are different from other species in developing the capacity for language?

According to Chomsky (Chomsky N., 1962) there is spontaneous process specific for just human beings crucial for language learning. The other animals can learn by tightly controlled conditions and explicit training. In the other mechanism namely statistical mechanism offered by Newport and Houser (Newport E.L., Haused M.D., 2004) adults compute statistics for words on phonetics segments and can put these segments into syllables and then develop words having meanings that human cannot use this mechanism. General learning mechanism implies that the needs of humans force them to create a language patterns for communication.

Consequently, it can be said that the language, and language use for communication, with all subcomponents and complex structure, are specific just for human beings. There are some approaches and theories on how human beings get the capability of cognition, understanding, acquisition and use of language. One of them is social interactionism theory advocated by Lev Vygotsky, a Soviet psychologist and made widely known by Jerome Bruner in the western world. It is based on mainly socio-cultural facts and events, roughly claiming that people acquire a language by being lead, given some information and feedback, reinforcement and having interactions by their elders (Bruner J., 1983). The other one is «relational frame» theory offered by Hayes, Barnes-Holmes and Roche in 2001. It is based on Skinnerian behaviorism and says that children learn a language throughout interacting with environment by predicting and influencing psychological events such as thoughts, feelings and behaviors and developing rational responses to these changes in his environment. It has been claimed in this theory that this feature is specific just for human beings, saying that «language acquisition is based on innate, language-specific cognitive capacities» (Hayes S.C., 2001). The following one is «emergentism» theory. One of the providers of this theory as a model is MacWhinney. It is posited in this model that language acquisition is a cognitive process emerges from the biological pressure and environment. MacWhinney advocates in his model that neither nature nor nurture is enough itself for acquiring a language. The prominent scholars of this theory argue that cognition can serve language acquisition additionally and they also claim that «language acquisition is more complex than many believes.» (Whinney B., 1999). As far as we see

in these three theories, a frame has been tried to be drown, dedicated to identify mostly the native language acquisition by developing children.

These theories can supply us a general understanding and give some leading ideas and thoughts how we can benefit from the principles of them and emerge some models in teaching students a second or foreign languages.

We think it is possible to categorize the models, devoted to define and explain the process of foreign language acquisition, roughly into three groups: «innatist model» provided by Krashen, «cognitive model» offered by McLaughlin&Bialystok and constructivist model» advocated by Michael Long. Krashen, in innatist model, briefly argues that, in foreign language acquisition, «subconscious acquisition» is superior to «learning and monitoring», students should have low «affective filter» and «natural order of acquisition» is highly important. He hasn't paid attention to «grammar instruction»; however he emphasized the importance of «comprehensible input». In cognitive model, McLaughlin and Bialystok claim that «control automatic processing», focal/peripheral attention» and «implicit/explicit learning» play very important role in foreign language acquisition. The «knowledge of language» and «form-focused instruction» has also been emphasized in this model. According to constructivist model which was proposed by Michael Long, getting «input» through social interaction and «output» in foreign language acquisition are quite important. «Authenticity» in language learning has also been given attention.

It can be said that, under the lights of the theories, models and ideas posited above, foreign language acquisition is rather complex and they all have given effort to define and explain the nature, essence and process of foreign language acquisition or as our abjective foreign language teaching. Beside these theories and models, there are many separated but interrelated factors such as: cognitive, socio-cultural and linguistic, play role and have affects on foreign language teaching and acquisition too.

Conclusions

If we are to propose an ideal model for the students in Kazakhstan to foreign language teaching or acquisition, we can say that it gets rather difficult. In fact, foreign language would be not the second but the third, for some of them even the fourth, language for Kazakhstan origin students. The great majority of Kazakhstan community is bilingual (Kazakh-Russian, because both of them are official languages

in Kazakhstan); some of them are even trilingual (Kazakh, Russian and a language rooted from his/her ethnic community, such as Uygur, Uzbek, local Turk, etc.). Each of the theories, models and factors given above, offers some ways and solutions from its points of views but not including all aspects of foreign language teaching and acquisition and also mainly focused on native or second language acquisition but not the third (foreign) one. But we think that it is quite possible to benefit from them all to prepare a combination by taking some ways, methods, models and sub-models of each of them which we think are more useful for the specific environment of Kazakhstan.

We think, what we can take from Krashen's innatist model are; «comprehensible input», «low affective filter» and «natural order of acquisition» supposing that these ones are corner stones and do not chance accordingly in native or foreign language acquisition. We can supply «comprehensible input» by applying culture based (socio-cultural and lingua-cultural) tasks, exercises and activities and some brief explanations for grammar and use of language. We think, when the students comprehend the mechanism and logic of foreign language they can produce that language for communication more successful. According to this idea the lower affective filter the students have the less anxiety they will have and the better leaning takes place. In nature of teaching or acquisition any subject, language is not an exception, students learn in natural order: from easier to more difficult or from the more to less often used patterns in the use of language. Additionally, we apply «control automatic processing» from cognitive model believing that Kazakhstan origin students have already learned two languages, they are conscious about the process of language education and, to some extent; they can control their foreign language learning process by comparing their previous acquisitions. We also believe that «focal and peripheral attentions» and both «implicit and explicit instructions» or learning cannot be ignored.

By peripheral and focal attention students attentions are attracted to both consciously and

unconsciously to the linguistic and lingua-cultural structure and logic of foreign language. Implicit and explicit instructions are both important in foreign language teaching. Because mental and behaviorist processes and skills should be used together to get the cognition of the foreign language and automatic use of that language.

We assume that in Long's constructivist model «intaking» through social interactions, output and authenticity are quite possible and convenient for the students in Kazakhstan. The students got used to learning languages through interactions because they have already learned two languages mostly by social interactions. The society and students in Kazakhstan are rather open to learning and acquiring foreign languages. The spread of foreign languages is very high according to requirements and demands of business and alizing world in the country. The boom of English, Turkish and Chinese languages could be examples proving this fact. The «output» in this model could be used for Kazakhstan origin students rather actively and beneficially, because students and people in Kazakhstan already use two or three languages in their daily lives to meet their necessities. There is an assumption that for more adult learners' second language acquisition stops and even gets diminished if the learners do not get native-like level for interactions with others especially in globalizing world.

Among many factors affecting and manipulating foreign language teaching and acquisition, the culture also deserves to be investigated. Whether foreign language teaching through its culture reinforces acquiring it or not is one of the main debates in this area. Our main objective is that the use of culture in foreign language teaching reinforces foreign language acquisition or if we can design and develop right lingua-cultural and socio-cultural (culture-based) tasks, activities and exercises, foreign language teaching will end with better and more successful results: outputs that the main of foreign language teaching for intercultural interactions. So we will discuss the role, place and importance of culture in foreign language teaching in detail in the following section.

References

- Isabekov C.Y. Modern Cognitive Linguistics. – Astana, 2010. – P. 250-260
- Sternberg R. J., Sternberg K. Cognitive psychology (6th Ed.). – Belmon: Cengage Learning, 2009.
- Blomberg O. Conceptions of Cognition for Cognitive Engineering: // The International journal of aviation psychology. – 2011. – Vol. 21, №1. – P. 85-104.
- Islam A. Unpublished Lecture notes. – Suleyman Demirel University, 2011.

- Croft William., Alan Cruse D. Cognitive Linguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – P. 1;7-15;33-39;105;
Krashen S. Principles and Practice in Second Language Acquisition. Press, 1982 // http://www.sdkrashen.com/Principles_and_Practice/index.html. (2010-11-25).
- Van P.B., Benati A.G. Key Terms in Second Language Acquisition. – London: Continuum, 2010.
- Ellis Rod. The Study of Second Language Acquisition. Oxford University Press, 2008.
- Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. М.: Издательский центр Академия, 2002. – 272 с.
- Нарымбетова Ж.С. Формирование лингвокультурологической компетенции будущего учителя иностранных языков в контексте его подготовки к межкультурной коммуникации: автореф. ... канд.пед.наук. – Алматы, 2009. – 25 с.
- Chomsky N. Explanatory Models in Linguistics // in Logic, Methodology and Philosophy of Science, ed. E. Nagel, P. Suppes, and A. Tarski. – Stanford; Calif.: Stanford University Press, 1962.
- Newport E.L., Hauser M.D., Spaepen G., Aslin R.N. Learning at a distance: Statistical learning of non-adjacent dependencies in a nonhuman primate.-2004.
- Bruner J. Child's Talk: Learning to Use Language. – New York: Norton, 1983.
- Hayes S.C. Dermot Barnes-Holmes. – Brian Roche, 2001.
- Whinney Brian Mac. Department of Psychology Carnegie Mellon University. – 1999.

References

- Blomberg O. (2011). Concepts of cognition for cognitive engineering. The International journal of aviation psychology. (In English)
- Bruner J. (1983). Child's Talk: Learning to Use Language. New York: Norton (In English)
- Chomsky N. (1962). Explanatory Models in Linguistics. Stanford; Calif.: Stanford University Press. (In English)
- Croft William., Alan Cruse D. (2004). Cognitive Linguistics. Cambridge University Press. (In English)
- Ellis Rod. (2008). The Study of Second Language Acquisition. Oxford University Press. (In English)
- Hayes S.C. (2001). Dermot Barnes-Holmes. – Brian Roche. (In English)
- Isabekov C.Y. (2010). Qazirgi Kognitivti Lingvisika. [Modern Cognitive Linguistics] Astana. (In Kazakh)
- Islam A. (2011). Jarialanbaǵan dárister. [Unpublished Lecture notes]. Suleyman Demirel University. (In Kazakh)
- Krashen S. (2010). Principles and Practice in Second Language Acquisition. (In English)
- Narymbetova Zh.S. (2009). Bolashaq shet tilderi muǵaliminiń mádenietaralyq qarym-qatynasqa daiyndyǵy turǵysyan lingvomádeni quzyrettiligin qalyptastyry: [Formation of linguocultural competence of a future teacher of foreign languages in the context of his preparation for intercultural communication] (In Kazakh)
- Newport E.L., Hauser M.D., Spaepen G., Aslin R.N. (2004). Learning at a distance: Statistical learning of non-adjacent dependencies in a nonhuman primate. (In English)
- Polat E.S. (2002). New pedagogical and information technologies in the education system. Publishing Center Academy. (In English)
- Stemberg R. J., Sternberg K. (2009). Cognitive psychology (6th Ed.). Belmon: Cengage Leaming. (In English)
- Van P.B., Benati A.G. (2010). Key Terms in Second Language Acquisition. London: Continuum. (In English)
- Whinney Brian (1999). Department of Psychology Carnegie Mellon University. (In English)

Э.А. Ибрагимов

Азербайджанская Национальная Академия Наук, Азербайджан, г. Баку
e-mail: elchinibrahimov85@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ И ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ С ИСТОРИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Под языковой политикой понимается обеспечение национального единства, экономических условий и политических оснований для вмешательства в форму и функции языка в рамках политических полномочий. Мы также можем выразить статус языков, на которых говорят в обществе, их область использования и регионы, как набор мнений, законов и решений о правах лиц, говорящих на этом языке.

Понятия «языковая политика» и «языковое планирование» приняты в социолингвистике как новые, они уходят своими корнями в прошлое. Следует отметить, что нет единого термина, который мог бы выразить эту концепцию среди ученых, проводящих исследования в области языковой политики и языкового планирования. «Языковая политика», «языковое планирование» часто используются как разные, а иногда как одно и то же понятие.

Языковое регулирование – это концепция, которая охватывает всю сознательную деятельность, связанную со структурой, положением, использованием и функцией языков. Тем не менее, это многогранная цепочка действий, включающая различные процессы, выраженные в разных терминах, таких как языковое регулирование, языковая политика, языковое планирование. Они варьируются в зависимости от того, состоит ли вмешательство из конкретных идей или абстрактного плана действий, направлены ли мероприятия на языковые нормы или на статус языка. Первым этапом языкового регулирования является процесс оценки, направленный на выявление языка, проблем языкового общества. На этом этапе рассматриваются возникающие проблемы. Следующий этап – это этап языковой политики – наиболее конкретный этап регулирующей деятельности, которая состоит в постановке целей. Языковое планирование – это деятельность, направленная на конкретную реализацию языковой политики.

Языковая политика – это набор решений и практик, направленных на языки, их области, развитие и использование в рамках политической единицы. Главной особенностью языковой политики является наличие сознательного вмешательства извне. Эти внешние помехи фокусируются на внутренней структуре языка.

Ключевые слова: социолингвистика, языковая политика, языковое планирование, языковое регулирование, практическая функция.

Ye. A. Ibrahimov

Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, Baku
e-mail: elchinibrahimov85@mail.ru

The Formation of Language Policy from the Historical Point of View and its Basic Principles

Language policy is understood as ensuring national unity, economic conditions and political reasons for interfering with the forms and functions of language within the framework of political powers. We can also express the status, languages, and regions of the languages spoken in a society as a set of ideas, laws, and decisions about the rights of individuals who speak them.

Although the concepts of «language policy» and «language planning» are accepted as a new concept in sociolinguistics, they are rooted in the past. It should be noted that there is no single term that can express this concept among researchers conducting research in this field related to language policy and language planning. «Language policy, language planning» is often used as a different, sometimes the same concept.

Language regulation is a concept that encompasses the whole of conscious activities related to the structure, position, use, and function of languages. However, it is a multifaceted chain of activities involving different processes, expressed in different terms, such as language regulation, language policy, language planning. These vary depending on whether the intervention consists of specific ideas or an abstract action plan, whether the activities are aimed at language norms or the status of the language.

The first stage of language regulation is the assessment process aimed at identifying language, language-society problems. The problems that arise are considered. The next stage, language policy, is the most concrete stage of a regulatory activity, consisting of goal setting. Language planning is the activity of concretely implementing language policy.

Language policy is a set of decisions and applications aimed at the languages spoken in a political unit, their areas, development and use. The main feature of language policy is the presence of conscious interference from outside. These external interferences focus on the internal structure of a language.

Key words: Sociolinguistics, language policy, language planning, language regulation, practical function.

Э.А. Ибрагимов

Әзірбайжан Ұлттық Ғылым Академиясы, Әзірбайжан, Баку к.
e-mail: elchinibrahimov85@mail.ru

Тарихи түрғыдан тілдік саясаттың қалыптасуы және оның негізгі қағидаттары

Тілдік саясат ұғымы аясында ұлттық бірлікті, экономикалық жағдайларды және саяси өкілеттіктер аясында тілдің формасы мен қызметіне араласудың саяси негіздерін қамтамасыз етуді түсінеміз. Сондай-ақ, біз қоғамда сөйлейтін тілдердің мәртебесін, олардың қолданылуы саласы мен аймақтарын осы тілде сөйлейтін адамдардың құқықтары туралы пікірлер, зандар мен шешімдер жиынтығы ретінде білдіре аламыз.

Тарихи тамыры теренде жатқан «тілдік саясат» және «тілдік жоспарлау» ұғымдары әлеуметтік лингвистикада жана деп қабылданды. Себебі, бұл тұжырымдаманы түсіндіретін тіл саясаты мен тілдік жоспарлау саласында зерттеулер жүргізетін зерттеушілер арасында ортақ бірізденген бірде-бір термин жоқ. «Тілдік саясат», «тілдік жоспарлау» көбінесе әртүрлі, кейде бірдей ұғым ретінде қолданылады.

Тілдік реттеу – бұл тілдердің құрылымына, ұстанымына, қолданылуына және функциясына байланысты барлық саналы әрекеттерді қамтитын тұжырымдама. Алайда, бұл көп қырлы әрекеттер тізбегі, оның ішінде тілдік реттеу, тілдік саясат, тілдік жоспарлау сияқты әртүрлі терминдерде көрсетілген әртүрлі процестер бар. Олар араласудың нақты идеялардан немесе деректердің іс-кимыл жоспарынан тұратындығына, іс-шаралар тілдік нормаларға немесе тілдің мәртебесіне. Тілді реттеудің бірінші кезеңі – тілді, тілдік қоғамның мәселелерін анықтауға бағытталған бағалау процесі. Бұл кезеңде туындаған мәселелер қарастырылады. Келесі кезең – тіл саясатының кезеңі – мақсат қоюдан тұратын реттеуші қызметтің ең нақты кезеңі. Тілдік жоспарлау – бұл тіл саясатын нақты жүзеге асыруға бағытталған қызмет.

Тіл саясаты – бұл тілдерге, олардың салаларына, саяси бірлік аясында дамуы мен қолданылуына бағытталған шешімдер мен тәжірибелер жиынтығы. Тіл саясатының басты ерекшелігі – сырттан саналы араласудың болуы. Бұл сыртқы кедергілер тілдің ішкі құрылымына назар аударады.

Түйін сөздер: әлеуметтік лингвистика, тілдік саясат, тілдік жоспарлау, тілдік реттеу, практикалық функция.

Введение

Понятия «языковая политика» и «языковое планирование» принимаются как новые, они уходят своими корнями в прошлое. Следует отметить, что нет единого термина, который мог бы выразить эту концепцию среди исследователей, проводящих исследования в области языковой политики и языкового планирования. «Языковая политика», «языковое планирование» часто используется как разное, а иногда как одно и то же понятие.

С древних времен до наших дней доминирующий язык является предметом систематических исследований и дискуссий, которые имеют широкий круг интересов. Древние греки восхищались языком и методами использования языка

вокруг своих мыслей как инструмента истины, средства выражения, которое создавало доверие. Несомненно, идеи Аристотеля оказали большое влияние на дальнейшее развитие научного мышления в этом направлении.

Связь между теориями языка и власти основана на многочисленных трактатах о культуре речи, которая восходит к античности. В Афинах софисты, видя зависимость коллективных действий от возникающих противоречий, разработали практические правила для успешной речи. Продолжение этой греческой традиции в Риме отражено в трактате Цицерона «Об ораторе».

В мире языковое планирование – это деятельность, которую принято определять на разных уровнях в конкретных областях современного социального общества. Эта деятельность

осуществляется в плановом порядке в больших масштабах с помощью различных методов. Этую идею поддержал индийский ученый П.С.Рай. В своей книге Рай описывает ее как «поиск разумного начала в новом подходе к языковым инновациям» (Ray 1963: 18). Хотя поощрение или предотвращение языковых изменений не является задачей языкового планирования, оно оказывает непосредственное влияние на защиту широкого или ограниченного использования любых языковых ресурсов.

Было бы более уместно проводить систематический обзор языковой политики, как в устной, так и в письменной форме, при условии условного решения проблем, которые проявляются в процессе общетеоретического подхода. Исходя из заявления Л. Блумфилда о том, что «письмо – это просто фиксация устной речи с помощью видимых знаков» (Bloomfield 1933: 1), затрудняется нахождение решения проблемы. В этом смысле, вопреки подходу лингвистов, сдвиг во взаимоотношениях между устной и письменной языковой политикой следует рассматривать как основную причину снижения интереса лингвистов в этой области. Важность письменности для общества заключается не только в долгосрочной защите и толковании, но и в качестве специального кода, который создает эффект для любой коллективной речи (устной).

Языковая политика может быть реализована везде, где есть коммуникационный разрыв. Таким образом, существует 3 типа коммуникативной ситуации:

Первичная коллективная речь – главное отличие разговаривающих здесь носит особый характер.

Второй тип коллективной речи – есть хотя бы частичное понимание. Этот тип общения развивается как национальный язык.

Третий тип коллективной речи – нет понимания, нужен переводчик. Этот тип общения используется в качестве международного или вспомогательного языка.

Второй и третий типы коллективной речи используются в качестве ситуативных примеров языковой политики. В общем, второй и третий типы речи стремятся объединиться под общим кодом для связи с первым типом коллективной речи. Однако другой адекватный критерий языковой политики в теории Рая называется «рациональность языка». Призыв Рая к критерию «приемлемого языка» как «социальной составляющей оценки» совпадает с эсперсоновским. В результате этих двух теорий Антуан Мейе,

ссылаясь на европейские литературные языки, заявил, что «эти языки были созданы аристократическим обществом для аристократии» (Meillet 1928: 14). Можно сказать, что классические языки (греческий, латинский, арабский) «омывают» языки других народов, населяющих побережье Средиземного моря. В этом смысле влияние географической (региональной) принадлежности на развитие языка является однозначным.

Спольский оценивая выбор языка в повседневной жизни, назвал языковую политику необходимой «не только для стратегической подготовки, политической власти государства, но и на более низком уровне семьи, работы, образования, религиозных учреждений и т. д.» (Spolski 2009: 4). Кроме того, в социолингвистике появилась концепция языкового метода. Б. Джернуд отмечает, что эта концепция используется в области языкового планирования для разграничения макропланирования и микропланирования. Напротив, Р. Каплан и Р. Балдауф называют то, что происходит на всех этапах и направлениях (реализации), термином общее планирование (Jernud 1977: 133-142). Спольский отмечает, что языковое планирование – это не продолжение языковой политики, а внутренняя часть.

Материалы и методы

В настоящей статье использованы следующие методы: теоретический анализ источников, сравнительный анализ, синтез, обзор, обобщение. Источниками исследования послужили труды ученых-социолингвистов, объектом исследования которых выступают языковое планирование и языковая политика.

Обзор литературы

1. Языковое планирование в мире

Языковое планирование впервые появилось в мире в 1966 году с книгой А. Фишмана «Языковая лояльность в США» (Language Loyalty in the United States). С первого дня публикации книги до сегодняшнего дня исследователи сосредоточились на влиянии языкового планирования на социальные и политические изменения, а не на прямое языковое планирование.

Термин «языковое планирование» впервые был использован в 1959 г. Э. Хаугеном (Imer 1998: 8). Э. Хауген первоначально отмечает, что этот термин использовался в Норвегии для модернизации и развития «национального» языка. В последующие годы Э. Хауген заявил, что

«языковое планирование охватывает нормативную деятельность языковых институтов и комитетов, формы использования языка, языковую революцию и все перспективы в этой области» (Karam 1974: 103).

Мы хотели бы подчеркнуть, что языковая политика – это, главным образом, политика, направленная на языковые проблемы в обществах, где существует язык, на проблемы, которые возникают в языковых ситуациях. Эти проблемы – языковые проблемы – появляются в разных обществах по-разному, образуют или проявляют себя по-разному, затрагивая разные области лингвистики.

Одним из спорных моментов в исследовании являются различные взгляды на объект и предмет языковой политики. Различия во мнениях об объекте и предмете языкового планирования затрудняют определение параметров этой политики, что не позволяет следовать общим «онтологическим» пунктам исследования.

Д. Кристиан отметил: «Практика языковой политики еще не достигла точки, когда границы этой области могут быть определены» (Carroll 2001: 10).

Некоторые исследователи отмечают, что исследования по языковой политике и построению языка относятся к 1960-м и 1970-м годам и прошли долгий путь от описания моделей языкового планирования и языковой политики до глобальных проблем, таких как защита языка и языковые права. В отличие от других областей исследований в области социолингвистики, определение общей теоретической основы исследования языковой политики порождает определенные проблемы (трудности). С этой точки зрения, языковое планирование, языковая политика, языковая конструкция являются наиболее пересекающимися темами с другими областями социальной лингвистики, и поэтому невозможно взглянуть на ориентиры, на которых основаны проблемы, являющиеся объектом языковой политики в рамках общей системы. Т. Риченто отмечает: «... Не существует обобщенной теории в области языковой политики и строительства. В основном это связано с разнообразием языковых проблем в обществе» (Ricento 2006: 10).

Достаточно краткого поиска в области языковой политики, чтобы показать, что эти два разных термина часто выражают одну и ту же идею. В литературе, с которой мы столкнулись в 1970-х годах, мы видим, что термин «растяжение» чаще использовался в научных исследованиях по этому вопросу. С другой стороны, вы-

сказанные на данном этапе взгляды на языковое планирование очень близки к подходу, который сегодня рассматривается как языковая политика. Например, В. Таули в своей книге «Теория планирования языка» описывает языковую политику и планирование как «факторы, влияющие на развитие существующих языков или формирование национальных и международных языков» (Таули 1974: 56).

Так же, как существуют подходы, которые рассматривают языковое планирование как часть языковой политики, есть и исследователи, которые, напротив, рассматривают языковую политику как часть языкового планирования.

К. Истман пишет в своей книге «Языковое планирование»: «Проводимая языковая политика показывает языки, на которых будет применяться эта языковая политика, и оценку, языковое планирование как ее три части» (Eastman 1983: 3).

Х. Скиффман описывает языковую политику как «набор идей, мыслей и решений о статусе, использовании, областях и регионах языков в обществе и правах носителей» (Skiffman 1996: 3). Языковое планирование является конкретным шагом к языковой политике. Тем не менее, исследователи в области языкового планирования пришли к выводу, что существует разница между языковым планированием и языковой политикой. «Языковое планирование» – широко используемый термин. Языковое планирование – это, прежде всего, работа, направленная на проблему и ее решение. Принято считать, что в языковом планировании есть истина, и исследователи в этой области должны найти правду. Языковая политика основана на точности, месте критериев, исправлении ошибок и возникающих в них проблемах. Языковое планирование воспринимается как системное, эффективное, последовательное, скоординированное и рациональное.

По словам Дж. Рубина и Б. Джернуда, «языковая политика охватывает все преднамеренные изменения в системе письменного или устного языка или того и другого, установленные для этой цели или осуществленные этими уполномоченными органами» (Rubin 1971: XVI).

По словам Э. Хаугена, который ввел термин «лингвистическое планирование» в лингвистику, в обществе впервые использовался несмешанный (однородный) язык для разработки лексикографии, лингвистики, правил правописания для руководства спикерами и писателями, а затем применялся ко всем языковым проблемам.

был. С другой стороны, языковое планирование понимается как методологическая деятельность по развитию языков, созданию национальных и международных языков.

Б. Джернуд описывает языковое планирование в кратчайшем и ясном виде как «политическая деятельность по решению языковых проблем» (Джернуд, 1971: 250-251).

Два аспекта языка также порождают две формы языкового планирования. Во-первых, язык является средством общения, а во-вторых, язык является институтом и кодом в обществе так же, как и институтом. Именно в лингвистике правильная и подходящая попытка должна основываться на этих двух основных чертах, которые Р. Фасольд указывает на «инструментальный подход» и «социолингвистический подход» (Fasold 1984: 25).

С другой стороны, возникает интерес исследователя к языковой политике и языковому планированию. Как мы знаем, проблема языка, по сути, отражает любой пробел, существующий в обществе, даже если это проблема, непосредственно связанная с самим языком. Интерес исследователя к языковой проблеме часто проистекает из его беспокойства по поводу более широкой проблемы, стоящей за этой проблемой. Кроме того, проблема, которая привлекает исследователя больше всего, может быть связана не только с языковой проблемой, с которой он сталкивается в обществе, но и с его чисто научно-профессиональными или другими общественно-политическими интересами.

Следует отметить, что речь идет не только о разнообразии вопросов, поднятых языковой политикой. Проблема также в том, что проблема языковой политики всегда связана с другими более глобальными (макро) областями (например, с политикой, экономикой, социологией, образованием, юриспруденцией и т.д.). Такая связь затрудняет определение проблемы языковой политики, а также актуальности области.

Ж. Гаривова в своей статье «Приоритетные направления исследований в области языковой политики» отмечает, что языковая политика фактически является разделом социальной лингвистики: «Сегодня масштабы исследований и преодоление языковых проблем влияют как на вопросы языковой политики (проблемы государственного языка, языковая политика и вопросы безопасности и т. д.), так и на социологию (билингвизм, языки меньшинств, языковые отношения, языковое поведение и т.д.), позволяя учитывать юриспруденцию (языковые права

граждан), экономику (языковая политика и экономическая эффективность). Быстрое развитие экономики привело к появлению новых моделей языковой политики и новых направлений языкового конструирования (например, роль языковой политики и языкового конструирования в повышении экономической эффективности или развитии рыночной экономики). Такое качественное изменение направлений приводит к расширению соответствующих функций языка» (Гаривова 2013: 3).

В Европе и других частях мира языковая политика в связи с тенденцией национализма была показана среди влияний, которые сформировали нацию в политической системе. Влияние элементов, которые формируют национальную идентичность друг на друга и на окружающие их народы, лучше раскрывает лингвистическую политическую связь. На исторические процессы влияют языки, размер и разнообразие языковых групп и их отношения друг с другом. Другие факторы, определяющие языковую политику, включают в себя состояние языков, политическую систему и официальные идеологии, а также международные отношения.

Расширение любой функции языка естественным образом приводит к интенсификации работы по построению языка в соответствующем направлении. Это основа для того, чтобы сделать эти области предметом обширных исследований. Вопросы, связанные с языковой политикой, в последнее время приобрели большую самостоятельность как отдельный объект исследований и развиваются в таких разных направлениях, что уже становятся самостоятельными областями. Языковая политика и билингвизм, языковые права и др. области уже начали выступать объектами самостоятельных исследований в социолингвистике. Например, знаменитый американский исследователь Дж. Фишман смог развить эти проблемы как самостоятельные области в рамках языковой политики, изучив вопросы языковой защиты, языковых изменений и их предотвращения.

Важнейшей особенностью языковой политики является ее сознательное и плановое осуществление. Государства хотят влиять на язык, используемый людьми для некоторых целей, таких как увеличение населения, формирование и развитие национальной идентичности, обеспечение участия граждан или определение распределения национального дохода.

Г. Левис в своей книге «Реформа турецкого языка: катастрофический успех» отмечает,

что: «Националистическая деятельность финнов и албанцев представляет собой сознательную борьбу в форме использования национальных слов вместо производных слов в их языках » (Levis 2007: 2).

2. Цели языкового планирования

Термин «языковое планирование» относится к мерам, принимаемым властями для влияния на использование одного или нескольких языков в данном речевом сообществе.

После разработки понимания процесса, с помощью которого работают создатели языка, теперь уместно изучить цель или окончание языкового планирования.

Языковое планирование – это план, разработанный языковыми планировщиками (специалистами) для достижения общих и разных целей. В этом подразделе мы намерены изучить некоторые цели макроуровня и кратко привести несколько примеров каждого из них. Однако следует признать, что языковое планирование редко проводится только для одной цели (например, в Квебеке основная цель языкового планирования может состоять в том, чтобы сохранить французский язык, но очистка и распространение языка – небольшие цели).

Как отметил Х. Хаарманн: «На практике трудно достичь уровня, при котором все отношения находятся в равновесии. Большинство несоответствий в практическом планировании являются результатом конфликта интересов. Общеизвестно, что цели языкового планирования часто не совпадают » (Haartman 1990: 123).

Кроме того, многие из этих целей преследуются в более общем смысле для достижения очень абстрактных целей, связанных с целями национальной политики. Ряд авторов (Э. Аннамалай, Дж. Рубин, А. Бентахила, Э. Дэвис, К. Истман, Э. Яр, Р. Каплан, Ф. Карам, М. Нахир, К. Полстон и др.) сформулировали цели языкового планирования – обсуждали типы. Хотя процессы языкового планирования характеризуются четырьмя типами в модели Э. Хаугена (т. е. выбор, кодирование, реализация, обработка), и в этом контексте можно сказать, что они определяют, как будет осуществляться языковое планирование. Х. Хаарманн добавляет типологию языкового планирования к измерению престижа, но это еще не отвечает на вопрос «с какой целью». Наконец, Р. Купер отвечает на наиболее подходящие общие вопросы, которые требуют целей. Языковое планирование проводится с учетом языкового поведения (независимо от це-

лей, общества или обстоятельств). Э. Яр отмечает, что общая цель языкового планирования заключается в уменьшении языкового конфликта: «Языковое планирование в конечном итоге может привести как к большим, так и к серьезным проблемам» (Jahr 1993: 11).

3. Языковое поведение и языковая политика

При рассмотрении отношений между языком и людьми возникают два фактора, которые не являются полностью независимыми друг от друга, но выполняют разные роли (функции): поведение языка и языковая политика. При рассмотрении языковых проблем важно указать, какое из этих двух понятий является предметом отдельного исследования в социолингвистике. Будет полезно обсудить языковую проблему, которая должна быть подробно изучена по разным причинам и как она будет решена. Дж. Мей в произведении «Чей язык? Исследование в лингвистической прагматике» пишет: «Какими бы простыми и организованными языковые модели ни казались, они имеют последствия не только в различных экономических, социальных и политических условиях, но и в результате». (Мей 1985 г. : 26).

Принимая во внимание основные факторы, способствующие раннему развитию личности, «Руководство по истории развития многих культур» Моисея Меймонида, основанное на интересном анализе, связывает сущность и эффект слов с поведением общения: Из-за его слабого развития был создан союз политиков, который обратился к людям (выступающие – Е.И.), которые смогли во время самовыражения проникнуть в массы своей речью.

Отношения, которые предполагают, что языковое поведение возникает в результате рационального выбора людей и что языковая политика является одним из многих факторов, влияющих на этот выбор, были дополнительно исследованы в 1970-х годах. По-прежнему новым для повестки дня выступает исторический подход, серьезно озвученный в те же годы, который влияет на избирательный диапазон, гласящий, что он определяется государственной политикой и связывает его с правовой политической системой. Основываясь на наших наблюдениях и текущих исследованиях по этой теме на международной платформе, мы можем сказать, что второй подход является более приемлемым. Однако первый подход чрезвычайно важен при возникновении языковых проблем.

Исследования, которые пытаются объяснить языковое поведение на основе анализа индивидуального и группового языкового поведения, были рассмотрены последующими исследователями под заголовком «классический подход». В этих исследованиях, которые изучают языковое поведение, не пытаясь сформировать целостную концепцию, преобладают попытки объяснить языковое поведение в соответствии с характеристиками языка, языковых групп и языковой политики. Этот подход особенно важен с точки зрения выявления большого количества элементов, которые эффективны в языковых проблемах.

Классификация Х. Хаарманна в «Языки в этничности» показывает, насколько широко эти элементы влияют на обширную область. В своей работе Х. Хаарманн классифицировал следующее:

1. Демографические изменения (размер и плотность языковых групп),
2. Изменения в обществе (пол, возраст, социальный класс),
3. Политические изменения (межгосударственные отношения, международный статус языка),
4. Культурные изменения (критерии генерации, защита групповых интересов),
5. Психологические изменения (языково-личностные отношения),
6. Влияние языка (общение, использование языка в зависимости от темы),
7. Языковые изменения (расстояния между языками состоящими в контакте) (Haarmann 1986: 143).

Исследования, которые анализируют поведение языка, могут начинаться с языковых особенностей, которые являются лишь одним из факторов, влияющих на поведение языка. Как мы увидим ниже, эти функции не состоят из внутренней структуры языка. В «Экологии языка» Э. Хауген вводит в язык концепцию языковой экологии, которая охватывает языковое поведение, восприятие языка и мысли об элементах, влияющих на него, и ищет ответы на следующие вопросы о языке:

1. Как классифицируется по отношению к другим языкам? (историческая и объяснительная лингвистика),
2. Кто им пользуется? (демография языка),
3. Каковы области? (социолингвистическое языковедение),
4. Какой другой язык используют носители?
5. Каково разнообразие в языке? (диалектология),

6. Какова письменная традиция? (филология),
7. Каковы стандарты?
8. Какую организационную поддержку имеет?
9. Как люди в сообществе реагируют на него?
10. Куда все эти факторы приводят его по отношению к другим языкам? (Haugen 1972: 308).

Основной концепцией здесь является концепция этнолингвистической жизненности, разработанная Г. Джайлсом. В своей книге «Язык, этническая принадлежность и межгрупповые отношения» Г. Джайлс утверждает, что этнолингвистическая жизнеспособность является «элементом, который позволяет языковой группе действовать как другое и влиятельное целое в межгрупповых отношениях» (Giles 1977: 307).

Этноязыковая жизнеспособность оценивается на предмет изменения статуса, демографии и организационной поддержки. Здесь под статусом понимаются экономические ресурсы, статус общества и престиж языка. Экономический статус определяется как степень, в которой языковая группа приобрела опыт в экономической жизни людей, территорий или общества. Статус общества также включает в себя ценность, на которую опирается группа. Исторический статус особенно важен, потому что он играет объединяющую роль для членов группы.

Демографические изменения делятся на две части в зависимости от проживания и показателей численности населения. Плотность и процентная доля групп являются факторами распределения населения в регионе. Изменения в численности населения включают количество носителей языка, рост населения, смешанные браки и перемещение населения. Организационная поддержка – это процент языковых групп, представленных в официальных и неформальных учреждениях. Может быть рассмотрено формирование групп давления в неформальной организации. Его использование в средствах массовой информации, в религии, в управлении и в образовании является одним из ключевых элементов, определяющих жизнеспособность языка. Адекватное представительство языковой группы в различных организационных средах также оказывает положительное влияние на этнолингвистическую жизнеспособность. К этим областям относятся средства массовой информации, парламент и официальные органы, а также военные и государство.

По словам Джайлса, языковые группы имеют высокий статус, положительные демографические изменения и организационную поддерж-

ку, но также и высокую этнолингвистическую жизнеспособность. С другой стороны, помимо показателей языковой жизнеспособности, важны также личные оценки членов группы. В то время как группы с высокой степенью живости используют свой язык более широко, другие группы избегают его, особенно в формальных ситуациях. Таким образом, в этом подходе языковые особенности рассматриваются с точки зрения их влияния на языковое поведение.

С другой стороны, поведение языка объясняется не только особенностями и мыслями языка. Г. Джайлс утверждает, что следующие особенности влияния между этническими группами оказывают влияние на языковое поведение:

- а) относительное положение этнических групп,
- б) стремление членов группы обрести позитивную социальную идентичность и значение, которое они придают этнической группе,
- в) знать сознательные (научные) альтернативы,
- г) этнодильное мышление,
- е) мысли о временном существовании этнических элементов (Giles 1979: 281).

Одной из опор Г. Джайлса в его исследованиях языкового поведения является теория гармонии, основанная на идентичности общества и межэтнических отношениях. Теория гармонии относится к разговорам людей об уменьшении или увеличении различий между группами. В этой теории есть два основных понятия: приближение и отдаление. Приближение языка говорящего к языку слушателя, называется приближением. Противоположность – это отдаление. Этот тип отчуждения также должен сохранять языковой стиль, не принимая приближение. Психологическое сближение – это когда человек действует в соответствии со стереотипом слушателя, думая, что он приближает свой язык. Приближение менее используемого разговорного языка к слушателю называется повышением масштаба, и наоборот. Продвижение речевых функций, которые подчеркивают разговорный язык с высоким статусом, является примером отдаления вверх, а содействие речевым функциям, которые подчеркивают разговорный язык с низким статусом, является примером отдаления вниз.

Эти понятия сначала использовались только для очных диалогов, но позже стали широко использоваться для усиления и потери языка (исчезновение). Таким образом, теория гармонии обеспечивает оценку коммуникационных стратегий в сочетании с теориями социальной клас-

сификации, национальной идентичности, межгруппового сравнения и концепции позитивных различий.

В дополнение к вышеупомянутым эффектам на коммуникационное поведение, также важно, видит ли группа сознательную альтернативу для себя. Если человек, принадлежащий ко второй группе, не видит альтернативы для группы, то тот факт, что он находится в наказании по данному делу, ссылаясь на характеристики группы, лично стремится перейти в основную (ведущую) группу. В этом случае будет происходить восходящее движение. С другой стороны, члены второй группы, которые видят альтернативу текущему статус-кво, попытаются изменить позицию группы и обвинить правящую группу в несправедливых основаниях. В этом случае он и его группа отправятся на поиски позитивной идентичности посредством коллективных действий и сохранят языковой стиль, особенно внутри группы, и будут еще более отличаться от правящей группы.

Результаты и обсуждение

Теория, которая фокусируется на сходствах с теориями языкового поведения, утверждает, что язык индивидов ближе к ним, не только с точки зрения близких к ним групп, но и с точки зрения других характеристик. Теория социального приобретения, с другой стороны, определяет анализ выгоды и ценности при определении языкового поведения индивидов. В то время как потенциальные выгоды от сближения включают интеграцию с другой группой и улучшение статуса, затраты включают в себя усилия, время, ресурсы, риск потери национальной идентичности и риск быть исключенным из группы. Теория разума учитывает не только лингвистическое поведение людей при рассмотрении языкового поведения других, но и такие элементы, как намерения, навыки и попытки.

В подходах к поведению языка возникают два измерения, которые идут параллельно средствам и символной функции языка. Это мера статуса в отношении власти, престижа и влияния языка, а также мера сплоченности в отношении единства, целостности и дружбы. Поскольку в многоязычных обществах редко одинаково относятся ко всем языкам в этих измерениях, языковое поведение человека отражает его выбор этих измерений. Этот выбор, или языковое поведение, охватывает (отражает) выгоду и ценность одновременно. Масштабы этих преимуществ и

ценностей, которые также оцениваются как мотивирующие и привлекательные, будут меняться в зависимости от языков и языковых групп.

Как ясно из обширных объяснений, подходы к языковому поведению пытаются объяснить направление этих поведений путем выявления экономических, социальных и психологических факторов, которые влияют на языковое поведение. Деятельность, которую историки считают классической или неоклассической теорией, по нашему мнению, представляет собой целый подход, а не единую теорию.

Выводы

Многие исследования обсуждали языковую политику, приводя примеры из стран говорящих на французском, немецком, английском, китайском, турецком, персидском и арабском языках. Причиной для особого рассмотрения языковой политики, применяемой в этих странах, является их влияние на другие страны мира с точки зрения национализации, технологий, культуры и других областей.

Тот факт, что эти страны, с одной стороны, открытые миру, а с другой стороны, поддерживающие существующую национальную структуру в своих странах принятием политических решений являются примером для многих стран мира, важен с точки зрения пересмотра их языковой политики и указания используемых ими методов как примеров. В Европе латынь использовалась как медицинский язык до начала XVI века. Проведение религиозного богослужения и научных исследований на языке, на котором говорят люди, и использование другого языка в образовании затрудняло людям понимание этих действий. На Западе, с эпохи Возрождения, стали употребляться все больше языки, используемые народами в области науки. Используемые национальные языки обретали свойства национальных языков постепенно. Однако из-за того, что требуется время, для нахождения нового термина в направлении понятий и открытий, появившихся в течение определенного периода времени, термины, используемые в древней латыни и в греческом языке продолжают использоваться и по сей день.

Литература

- Carroll, T. (2001). *Language Planning and Language Change in Japan*. Richmond, Surrey: Curzon Press.
- Eastman, C. (1983). *Language Planning*, Montclair State University s.
- Fasold, R. (1984). *The Sociolinguistics of Society*, Oxford.
- Giles, H. Saint-Jacques, B. *Language and Ethnic Relations*, Oxford, Pergamon Press, 1979, s.281.
- Giles, H. *Towards A Theory of Language in Ethnic Group Relation, Language, Ethnicity and Intergroup Relations*, London, Academic Press, 1977, s.307-348.
- H. Haarmann. *Language in Ethnicity*, Berlin, 1986, s.143.
- Haarmann, H. *Language planning in the light of a general theory of language: a methodological framework*. *International Journal of the Sociology* 86, 1990, p. 123.
- Haugen, E. *The Ecology of Language*, Standard, Stanford University Press, 1972, s.308.
- İmer, Kamile. (1998). *Türkiyede Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi*, Ankara, 1998, s.8
- Jahr, E.H. (ed.) (1993). *Language Conflict and Language Planning*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1993, s.1.
- Jernud, B., Das Gupta, J. (1971). *Towards a theory of language planning*, Honolulu University Press, Hawaii.
- Jernud, B.H. (1977). *Language Planning from a Management Perspective: An Interpretation of Findings, Language Conflict and Language Planning*. (E.H.Jahr ed.) Berlin: Mouton de Gruyter.
- Kaplan Robert, Baldauf Richard. (1997). *Language Planning from Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Karam, F.X. (1974). *Toward a definition of language planning*.
- Qəribova, J. (2013). *Dil siyasəti ilə bağlı tədqiqatlarda prioritet meyillər*, TDD/JofEL.
- Lewis, G. (2007). *Trajik Başarı: Türk Dil Reformu* (çev. Mehmet Fatih Uslu), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- May, S. *Language and Minority Rights*, New York, 2012, s.148.
- Meillet, A. (1928). *Les Langues dans l'Europe Nouvelie*, Paris.
- Mey, J. *Whose Language? A Study in Linguistic Pragmatics*, John Benjamins Publishing Company, Denmark, 1985, s. 26.
- Ricento, T. (2006). *Language Policy: Theory and Practice. An Introduction to Language Policy. Theory and Method*. Edited by Thomas Ricento. Blackwell Publishing.
- Rubin, J. və Jernud, B. (1971). *Can Language be Planned*, The University Press of Hawaii.
- Ray, S. (1963). *Language Standardization: Studies in Prescriptive Linguistics*. The Hague, Mouton.
- Skifffman, H. (1996). *Linguistic Culture and Language Policy*, London.
- Spolski, B. (2009). *Language Management*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tauli, V. (1974). *The Theory of Language Planning, Advanced in Languages Planning*, Mouton.
- Tollefson, J. *Planning Language, Planning Inequality*, London, Longman, 1999, s. 132.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*. New York, Holt.

Н.Ч. Курбанлы

Азербайджанский Государственный Университет Языков, Азербайджан, г. Баку
e-mail: nergiz qurbanova_77@mail.ru

ВОЗМОЖНОСТИ ВЛИЯНИЯ ЗАМЕН СЛОВ И СЛОВОСОЧЕТАНИЙ НА ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

Слова и выражения, заимствованные из других языков, в зависимости от функции и степени развития делятся на разные группы. В то время, как одни заимствования имеют только номинативную функцию, другие заимствования обладают экспрессивной функцией. Степень усвоения в языке, использования в ограниченной или обширной сфере оказывает влияние на функцию заимствованных слов. Из наблюдений становится понятно, что применяемые в ограниченной области заимствования, по сравнению с другими заимствованиями, более необходимы для создания стилистического оттенка. Тенденция лексического обновления в современной азербайджанской прессе в результате взаимодействия турецкого литературного языка вовсе не ограничивается созданием терминов, и эта тенденция включает процесс замены многих общеупотребительных слов арабо-персидского происхождения на тюркизмы. Процесс взаимного обогащения во многих моментах сопровождается влиянием азербайджанского языка на современный турецкий язык. Под влиянием азербайджанского языка в турецких СМИ, в частности на турецком радио и телевидении, используются азербайджанские слова, фразы и предложения. Определение происхождения слов, их принадлежности к конкретному языку имеет важное значение для раскрытия возможностей влияния заимствованных слов на литературный язык. Наблюдения показывают, что неправильно рассматривать как заимствованные слова турецкого происхождения, используемые в нашем языке до конца 19-го века, а также новые слова турецкого происхождения, бывшие в ряду архаизмов и вновь вошедшие в наш язык. Главное, на что следует обратить внимание в этом вопросе, – это переход в последнее время множества новых слов тюркского происхождения в наш язык через турецкий язык. Значительная часть новых слов, заимствованных из турецкого языка, используется параллельно с их аналогами в нашем языке и носит функцию синонимии.

Ключевые слова: заимствования, турецкий язык, азербайджанский язык, тюркизмы, пресса, литературный язык.

N.Ch. Gurbanli

Azerbaijan State University of Languages, Azerbaijan, Baku
e-mail: nergiz qurbanova_77@mail.ru

Possibilities of the influence of substitutions of words on the literary language

Words and expressions from other languages are divided into different groups according to both function and degree of development. While some acquisitions have only a nominative function, some acquisitions also have an expressive function. The extent to which a language is mastered, limited or widely used, affects the function of derived words. It is clear from observations that purchases made in a limited range are more necessary in creating a stylistic tone than other purchases. The tendency of lexical renewal in the modern Azerbaijani press as a result of the creation of terms, and this tendency includes the process of replacing many common words of Arabic-Persian origin with Turkisms. The process of mutual enrichment is in many respects accompanied by the influence of the Azerbaijani language on modern Turkish. Under the influence of the Azerbaijani language, Azerbaijani words, phrases and sentences are used in the Turkish media especially in Turkish radio and television. It is important to determine the origin of the words and the language to which they belong. In order to reveal the possibilities of the derived words to influence the literary language. Observations show that it is incorrect to consider new words of Turkish origin used in our language until the end of the 19th century, as well as a new words of Turkish origin, which were among the archaisms and re-entered our language. The main thing to pay attention to in this issue is that many new words of Turkish origin have recently passed into our language through Turkish. Most of the new words derived from Turkish are used in parallel with their equivalents in our language and have the function of synonymy.

Key words: borrowed words, Turkish, Azerbaijani language, turkisms, press, literary language.

Н.Ч. Курбанлы

Әзірбайжан Мемлекеттік Тілдер университеті, Әзірбайжан, Баку к.
e-mail: nergiz_qurbanova_77@mail.ru

Сөздер мен сөз тіркестерін алмастырудың әдеби тілге әсер ету мүмкіндіктері

Функциясына, даму дәрежесіне байланысты басқа тілдерден алынған сөздер мен тіркестер әртүрлі топтарға бөлінеді. Кейбір кірме сөздер тек номинативті қызмет атқарса, кейбір кейбір кірме сөздердің экспрессивті функциясы бар. Тілдегі сөздердің игерілуі, шектеулі немесе кең салада қолданылуы кірме сөздердің қызметіне әсер етеді. Бақылаулардан басқа кірме элементтермен салыстырғанда шектеулі ортада қолданылатын кірме сөздер ренқ жасау үшін неғұрлым қажет екендігі белгілі болды. Түрік әдеби тілінің өзара әрекеттесуі нәтижесінде қазіргі әзірбайжан баспасөзіндегі лексикалық жаңару тенденциясы терминдердің құрылуымен шектелмейді және бұл үрдіс араб-парсы текстес көптеген жалпы қолданылатын сөздерді түркизмдерге ауыстыру процесін қамтиды. Әзара байыту процесі көптеген сәттерде әзірбайжан тілінің қазіргі түрік тіліне әсерімен қатар жүреді. Әзірбайжан тілінің әсерінен түрік БАҚтарында, атап айтқанда түрік радиосы мен теледидарында әзірбайжан сөздері, сөз тіркестері мен сейлемдері қолданылады. Сөздердің шығу тегін, олардың белгілі бір тілге жататындығын анықтау кірме сөздердің әдеби тілге әсер ету мүмкіндіктерін ашу үшін қажет. Зерттеулер көрсеткендей, 19 ғасырдың аяғына дейін біздің тілімізде қолданылған түрік текстес сөздерді, сондай-ақ, архаизмдер қатарында болған және біздің тілімізге қайта енген түркі текстес жаңа сөздердің кірме сөздер ретінде қарастыру дұрыс емес. Бұл мәселеде назар аудару керек ең басты нәрсе – соңғы уақытта түркі текстес көптеген жаңа сөздердің түрік тілі арқылы біздің тілімізге ауысуы. Түрік тілінен алынған жаңа сөздердің едәүір бөлігі біздің тіліміздең баламаларымен қатар қолданылады және синонимия функциясын атқарады.

Түйін сөздер: кірме сөздер, түрік тілі, әзірбайжан тілі, түркизмдер, баспасөз, әдеби тіл.

Введение

Стилистическая и функциональная роль заимствованных слов весьма различна. Так как слова взяты из другого языка вместе с определенным понятием, в первую очередь, они выполняют номинативную функцию. Кроме того, следует отметить и экспрессивную функцию производных слов. Некоторая часть заимствованных слов используются в литературном языке для передачи художественного изображения жизни других народов, или же для более наглядного выражения замысла в качестве одного из ярких стилистических средств, и имеют важнейшее значение. А при стилистической оценке заимствованных слов необходимо принимать во внимание уровень усвоения, частоту использования в речи этих слов и т.д.

Эксперимент

Среди заимствованных слов особое место занимают слова с ограниченной областью применения. К таким словам относятся слова, неоднородные по степени усвоения заимствующим языком, а также обладающие богатыми стилистическими оттенками слова. Эти слова также можно разделить на несколько групп: «1. Экзо-

тизм – это заимствованные слова, используемые для демонстрации отличительных аспектов общественной жизни и традиций разных народов, для выражения их национальных особенностей, для создания местного колорита. Среди других заимствованных слов, экзотизмы не полностью усваиваются заимствующим языком. Такие слова называются неэквивалентной лексикой, потому как они не имеют аналога в заимствующем языке. Например, в качестве примера можно привести такие слова, как *korrido*//корриода, *sari*//*cari*, *vendetta*//вендетта, *lira*//лира и др. 2. Варваризмы – это иностранные слова, написанные графикой исходного языка, содержащие его фонетические особенности, то есть используемые так, как они звучат в языке источника, и значение которых не понятно широкой народной публике, не усвоено морфологически и синтаксически, не изложено в словарях. На самом деле варваризмы включают в ряд заимствованных слов условно. 3. Чуждые элементы – хотя в заимствующем языке у них и имеется лексический эквивалент, стилистически они отличаются от «местных» слов, и закрепляются в той или иной сфере общения в качестве придающего речи экспрессивность особого средства именования или выражения. Одной из основных особенностей этих выражений является то, что они широко

используются во многих языках» (Mikayilova, 2015: 843). Таким образом, сравнивая несколько групп в лексике заимствованных слов, можно сделать вывод о том, что заимствованные слова, имеющие обширный ареал использования и занявшие прочное место в словарном составе заимствующего языка, не имеют такого большого значения для стилистики. Заимствованные слова, наиболее необходимые для стилистической оценки – это заимствования, применяемые в ограниченной области. С точки зрения стилистических возможностей среди заимствованных слов экзотизмы и варваризмы имеют большее значение.

Одним из принимаемых во внимание при изучении заимствованных слов общих вопросов является происхождение слов, язык, к которому они принадлежат (Mammadov, 1968: 15). Среди исследователей нет серьезных разногласий по поводу того, из каких языков мира перешли слова в азербайджанский язык. А. Курбанов классифицирует по происхождению заимствованные слова в азербайджанском литературном языке следующим образом:

1) слова арабского происхождения; 2) слова персидского происхождения; 3) слова русского происхождения; 4) слова европейского происхождения; 5) слова Кавказского происхождения (Gurbanov, 1985: 196).

Г. Гасанов же эту классификацию представляет следующим образом: 1) слова арабского и персидского происхождения; 2) слова русского и европейского происхождения; 3) слова Кавказского происхождения (Hasanov, 1987: 127).

Как видно, оба ученых не рассматривают турецкий язык как источник существующих в азербайджанском языке иностранных слов. При классификации заимствованных слов в работах, посвященных изучению разных периодов азербайджанского литературного языка, авторы в большинстве случаев не упоминают тюркизмы. Ожидать особо от научных работ, посвященных языку периода до конца XIX века, этого нельзя было (Ozyurek, 2005: 12). Поэтому, хотя начиная с XV-XVI веков азербайджанский язык постепенно формировался как самостоятельный литературный язык, он не освободился полностью и не мог освободиться от влияния существовавшего веками общетюркского языка.

Если вернуться к классификации иностранных слов в азербайджанском языке по происхождению, мы должны будем напомнить разделение, сделанное акад. Т. Гаджиевым: 1) арабские и персидские слова; 2) слова тюркского языка;

3) слова русского языка и европейских языков, перешедшие посредством русского языка (Haci-уев, 1987: 135).

Акад. Т. Гаджиев считает важным говорить о существовании тюркизмов в азербайджанском литературном языке XX века по сравнению с предыдущими периодами и обосновывает свое мнение следующим образом: «*Определенная часть этого лексического материала, который мы представляем как тюркизмы, встречается в форме наших национальных слов в древние времена азербайджанского литературного языка. Мы даже сталкиваемся с некоторыми из них во второй половине XIX века – когда пантюркизм не возродился*» (Hacıyev, 1987: 133). Полагаем, что неоправданно называть слова турецкого происхождения, употребляемые в азербайджанском литературном языке во второй половине XIX века (Aslanov, 1954:12), в начале XX века заимствованными словами. На наш взгляд, здесь речь может идти лишь о различии в степени использования слов. Если мы наблюдаем большую часть слов тюркского происхождения, встречающиеся в азербайджанском литературном языке начала двадцатого века, в нашем литературном языке древнего периода, подобные слова мы должны полагать нашими собственными словами, а не как заимствованными.

яснение, olay// событие, say//число, giündəm// повестка, döñəm//период из этой категории. А некоторые тюркизмы все еще отражаясь, в письменной речи различных обладателей пера, используются в узких рамках. Например, *ilişgi//отношение, görəv//должность, gələnək//традиция, sıcaq//горячий* и т.д. Среди приведенных примеров слово *dəstək//поддержка* не тюркского, а персидского происхождения. Слово *dəstək//поддержка*, включаем в ряды тюркизмов, конечно же, условно, и учитываем, что это слово вместе с множеством тюркских слов было заимствовано именно из турецкого литературного языка. В «Толковом словаре азербайджанского языка» значение указанного слова представляется следующим образом: «*Dəstək//дестек//поддержка – 1. Часть предмета, за к-ую его держат или берут рукой, рукоятка; 2. Колонна из дерева или чего-то иного. Dəstəkləmək//поддержать – 1. Dəstək vurtaq, dayaq vurtaq//поддержать; 2. Помогать, поддержать, защищать*» (Tolkoviy, 2006: 603). Как видно, слова *dəstək//поддержка* и *dəstəkləmək//поддержать* в словаре даны по отдельности, показаны их смысловые оттенки. Рассмотрим, в каких значениях это слово используется в современном журналистском языке: «*Bəxtiyar Vahabzadənin bizim dəstəyimizə ehtiyacı yoxdur- Бахтияр Вахабзаде не нуждается в нашей поддержке*» (газета «Йени Азербайджан»). «*Tehranda onun dəstəyi ilə Azərbaycana qarşı yönələn işi davam etdirir – В Тегеране его поддержка продолжает направленную против Азербайджана работу*» (газета «Йени Азербайджан»). «*Kissincer Klintona səs verməsə də, onun Azərbaycanla bağlı siyasətini dəstəklədiyini bildirib – Хотя Киссинджер и не голосовал за Клинтона, он высказался в поддержку политики по Азербайджану*» (газета «Йени Мусават»). В первом и втором предложениях слово *dəstək//поддержка* используется как синоним слова *помощь//поддержка*. В вышеупомянутом «Толковом словаре азербайджанского языка» значение *помощь* слова *dəstək//dəstək* не было указано. По нашему мнению, использование слова *dəstək//dəstək* вместо слова *помощь* в предложениях, которые мы привели в качестве примера, преследует цель создания внешнего эффекта, ставшую модным в языке прессы в настоящее время.

Слово *durum//ситуация* в «Толковом словаре азербайджанского языка» представляется следующим образом: «*Дурум//durum – 1. Выдержка, состояние. 2. Остановка, место остановки. 3. Очень твердая, мелкозернистая земля. песок*» (Tolkoviy, 2006: 708). А в азербайджанской пе-

чати слово «*durum*» используется вовсе не в вышеуказанных значениях: «*Söhbət partiyaların apardığı mübarizənin indiki durumundan gedir – Речь идет о нынешней ситуации в борьбе, проводимой партнерами*» (газета «Йени Азербайджан»). «*O, durumu aydınlaşdırılmış oldu – Он выяснил ситуацию*» (газета «Йени Азербайджан»). Как видно, в современной азербайджанской прессе слово *durum* больше используется в значении *ситуация*.

Одним из тюркизмов, широко используемых в прессе в последнее время, является слово *say//число/номер*. Используемые в недавнем прошлом в виде *beş nömrəli xəstəxana//больница номер 5, 88 nömrəli məktəb//школа номер 88, qəzetimizin 31 mart tarixli nömrəsi//газета под номером 31 марта* выражения сегодня приобрели форму «*beş saylı xəstəxana», «88 saylı məktəb», «qəzetimizin 31 mart tarixli sayı*». Однако, также необходимо принять во внимание некоторые различающиеся моменты в использовании слова *say//число/номер* должны быть приняты во внимание. Необходимо принять во внимание, что слово *say//число/номер* вовсе не везде заменяет слово *nömrə//номер*. Например: использование предложения *Telefonunuzun nömrəsinin unutmuşam//Я забыл номер вашего телефона* в форме – Я забыл *say* вашего телефона – невозможно. Поскольку слово *say//число* воспринимается в большей степени в количественном понимании. Или замена слова *nömrə//номер* словом *say//число/номер* в предложении *Avtomobilin nömrəsinin dəyişmək lazımdır // Необходимо поменять nömrə//номер* автомобиля – было бы неуместным. Мы также хотели бы отметить и то, что турки и сами при случае пользуются словом *nıtaralar//номер*. В таком случае отказ от слова *nömrə//номер* неуместен и параллельное использование наряду со словом *say//номер/число* и слова *nömrə//номер* вполне естественно.

Неоспорим тот факт, что тенденция к тюркизму в Азербайджанской прессе растет день ото дня. Однако не следует забывать, что не каждый опубликованный в прессе тюркизм может войти в литературный язык. В газетных статьях мы встречаем слова и выражения, взятые из современного турецкого языка, вхождение которых в литературный язык вызывает сомнения. Например, выражения *ilginc//интересный* и *saldırı yaptaq// нападать* из этой категории. Видно, что эти выражения были опубликованы в прессе: *Dünənki sayımızda bu mövzu üzrə ilginc xəbərlər olduğunu söyləmişdik – Во вчерашнем номере мы писали о наличии интересных но-*

востях на эту тему (газета «Йени Мусават»); «Məmurların qəzetlər üzərinə saldıri yapmasına etiraz etdilər – Выразили протест против оказания давления на газеты». (газета «Йени Мусават»); Использование в этих предложениях вместо выражения *maraqlı xəbərlər*//интересные новости выражения *ilginc xəbərlər*//интересные новости, а вместо выражения *təzyiq göstərməsi*//оказание давления выражения *saldırı yapması*//оказание давления вовсе не оправдывает себя и в положительное влияние подобных замен на литературный язык не верится.

Необходимо также коснуться общей сущности процесса очистки языка. Основная суть этого процесса заключается в удалении из нашего языка исторически перешедших в азербайджанский язык арабо-персидских заимствований, в настоящее время не оправдывающих себя семантически, орфографически и орфоэпически, и использование вместо них всесторонне подходящих чистых азербайджано-турецких слов. Однако тенденция заменять поголовно в настоящее время слова арабского и персидского происхождения, устоявшиеся в азербайджанском литературном языке, известные даже жителю отдаленного горного села, на слова тюркского языка или архаическими азербайджанскими словами, не всегда дает положительный результат (Karimov: <http://konferans.yeniturkiye.com/bildiriler/?abstractId=52>). Для обоснования нашей точки зрения рассмотрим следующие предложения: «Zatən türk dünyasının başqa yolu yoxdur – Действительно, у тюркского мира нет другого пути» (газета «Йени Мусават»). «Dini mətnlərin, eləcə də Qutsal kitabımız Quran-i-Kərimin ateizm tərəfindən tənqidində önəmlı xətlərdən biri orada körükdürülən, söylənilən hansı olayı isə olabilməz etmək»dir – Одна из важнейших линий в атеистической критике религиозных текстов, а также нашей священной книги Корана, заключается в том, чтобы сделать невозможным какое-либо событие, которое там указано». (газета «Йени Мусават»). Не правильно связывать использование чуждо звучащей для нашего современного языка частицы *zatən*//действительно с этим процессом. Второе и третье предложения, которые мы приводим, от структуры до отдельных слов, трудно назвать чем-то иным, кроме плутовства. Рассмотрим другой пример: «Məsələ bax bi soruda, bu sorunu doğuran nədənlərdədir – Дело в этом вопросе, в порождающих этот вопрос причинах» (газета «Азадлыг»). У используемых в этом предложении слов *soru*/вопрос и *nədən*//причина в азербайджанском языке существует

общепринятые аналоги (*məsələ*//вопрос, *səbəb*//причина). В таком случае в использовании в предложении слов *soru*//вопрос и *nədən*//причина и не было обязательной необходимости, проявляется как итог желания журналиста выглядеть «оригинально».

Замена в последние годы слов *təstiəz*//сборник, *tədqiqat*//исследование, *tədqiqatçı*//исследователь, *əsr*//век, *təpa*//смысл, значение, *nöqteyi-nəzər*//мнение, *tənbə*//источник и пр.. словами тюркского происхождения *toplū*//сборник, *araşdırma*//исследование, *araşdırıcı*//исследователь, *yüzillik*//век, *anlam*//смысл, значение, *baxım*//мнение, *qaynaq*//источник представляют собой успешные примеры данного процесса: «*Bu baxımdan, sözün elə hərfi tənasında da, onun işığa bənzəri var* – С этой точки зрения, в самом буквальном значении слова есть его подобие свету» (газета «Язычы»). «*İlk dəfə olaraq təhz bu əsərda Azərbaycan intibahı Qərb və Şərq mədəniyyətşünaslığından kənarda, ütumtürk kontekstində araşdırılır* – Впервые именно в этой работе азербайджанский Ренессанс изучается за пределами западных и восточных культурологических исследований, в общетюркском контексте» (газета «Йени Азербайджан»). «*Yeni yüzilliyyin astanasında dönüb keçənlərə baxtaq və səhvərimizdən ibrət götürmək yaxşı olardı* – В преддверии нового столетия было бы хорошо обернуться и посмотреть на прошлое, взять уроки из наших ошибок» (газета «Азербайджан»). «*Bu anlamda ziyalı döyüşkən qüvvə olmamalıdır* – В этом смысле интеллигенция не должна быть воинственной силой» (газета «Йени Азербайджан»). «*İnformasiya qaynaqlarının özü müxtəlifdir* – Сами информационные источники разнообразны» (газета «Ики сахил»). В приведенных примерах уместные замены *nöqteyi-nəzər*//точка зрения – *baxım*//точка зрения, *tədqiq edilir*//исследуется – *araşdırılır*//исследуется, *əsr*//век – *yüzillik*//век, *təpa*//смысл, значение – *anlam*//смысл, значение, *tənbə*//источник – *qaynaq*//источник.

Возможности влияния замены слов и выражений в периодических изданиях на литературный язык заставили наших лингвистов задуматься и выразить свое отношение к этому вопросу. Проф. З. Будагова одна из таких лингвистов. Она пишет: «*B последние годы широко применявшееся в научных, художественных и публицистических стилях чисто азербайджанские слова baxım//точка зрения, qaynaq//источник, toplu//сборник, bəlli//известный, örnək//образец, aşkarlanmaq//раскрывать, araşdırma//исследо-*

вание, *araşdırıcı*//исследователь, *sorğu*//вопрос, *yüzillik*//век, *anlam*//смысл, значение, *yaşam*//жизнь и т.д. успешно используются вместо слов арабско-персидского происхождения *pöqtəy-i-nəzər*//точка зрения, *tənbə*//источник, *təxəz*//источник, *təstixə*//сборник, *təlum*//известный, *pütünə*//образец, *təlum olmaq*//раскрывать, *tədqiqat*//исследование, *tədqiqatçı*//исследователь, *tüsahibə*//интервью, *əsr*//век, *tənə*//смысл, значение, *həyat*//жизнь и пр. Являющаяся в целом положительной данная тенденция во многих случаях нарушается использованием искусственных слов и выражений в литературном языке. Вне зависимости от уместности производится операция по «замене» (Gorlach, 2001: 45). В данном вопросе необходимо быть немного более осторожными. Кроме того, что мы можем приобрести, насилино изгнав веками использовавшиеся в нашем языке слова арабско-персидского происхождения? Необходимо учитывать тенденции внутреннего развития языка при выполнении операции «замещения» в заимствованиях. Отмечая успехи в области нового словообразования в прессе, мы хотели бы обратить внимание и на некоторые выдуманные слова, используемые на страницах газет и журналов. Например: *ötürlük* (*tərcüməyi-hal*)//автобиография, *asqılıq* (*qarderob*)//гардероб, *shifonьер*, *kağızçı* (*poçtal-yon*)//почтальон, *dayanacaq* (*astanovka*)//остановка, *olu* (*reallıq*)//реальность, *deyim* (*ifadə*)//выражение, *ilişgi* (*əlaqə*)//отношение, *döñül* (*variant*), *uyarlıq* (*harmoniya*)//гармония» (Mikayilova, 2015: 46). Мы, в целом, согласны с позицией ученого-лингвиста, и полагаем, что замена слов и выражений арабского и персидского происхождения не должна осуществляться искусственно, в этом случае следует учитывать «внутреннюю тенденцию развития» (Kurbanli, 2016: 61) азербайджанского языка. Вместе с тем, выражение ученого-лингвиста на использование вместо слова *astanovka*//остановка слова *dayanacaq*//остановка, вместо *ifadə*//выражение слова *deyim*//выражение, вместо *əlaqə*//связь слова *ilişgi*//связь расцениваем как субъективное отношение (Korkmaz). Прежде всего, слова *dayanacaq*//остановка давно вошло в наш литературный язык и сегодня трудно поверить в использование в письменности кемлибо слова *astanovka*//остановка вместо этого слова (Kerimov:<http://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234745>). Что касается слов *ilişgi*//

связь и *deyim*//выражение, необходимо подчеркнуть, что первое из этих слов используясь частично мало, а второе частично много, носят в литературном языке функцию синонимичности. Слово *ilişgi*//связь используясь как синоним слова *əlaqə*//связь, а слово *deyim*//выражение – слова *ifadə*//выражение, увеличивает смысловые оттенки литературного языка.

Результаты и обсуждение

Синонимия арабо-персидских слов со словами турецкого происхождения вот уже сколько сотен лет проявляется и поддерживается в Азербайджанском языке. Проф. М. Дж. Джафаров пишет: «С древних пор в нашем языке есть и слово *ayrılıq*//разлука, есть и слово *hicran*//разлука. Некоторые полагают, что если мы удалим одно из этих двух слов, например, слово *hicran*//разлука, то очистим наш язык. Встречающиеся в языке на каждом шагу сотни слов наподобии *ulduz*//звезда – *səyyarə*//звезда, *ildirim*//гром – *şitək*//гром, *çay*//река – *nəhr*//река, *külək*//ветер – *rüzgar*//ветер, *od*//огонь – *atəş*//огонь, *tək*//одинокий – *tənha*//одинокий, *qaranlıq*//темнота – *zülmət*//темнота, *gələcək*//будущее – *istiqbal*//будущее, *təmiz*//чистый – *pak*//чистый... также из этой категории. Это явление, конечно, показывает богатство словарного фонда и, особенно, словарного состава нашего языка» (Jafarov, 1975: 154-177).

Заключение

Таким образом, немало слов, которые мы заимствовали из арабского и персидского, уже заняли определенное место в нашем языке. Значения таких слов, как *təktəb*//школа, *tüllim*//учитель, *kitab*//книга, *dəftər*//тетрадь, *qələm*//ручка, *təzə*//новый, *asan*//легкий знают, и используют в одинаковой степени все. Переход этих слов из других языков знают по большей части лишь специалисты. Подобного типа заимствования перешли в ряды наших слов уже давно и большинство людей не делают различий между нашими и этими словами. Однако есть и такие слова, которые долгое время используются в литературном языке исключительно интеллигенцией, и не могут быть стать словами общего употребления. Слова подобного типа со временем изменяются и заменяются новыми словами.

Литература

- Микаилова Н. Формы употребления заимствований // Материалы международной научной конференции. – Баку: Университет Кавказ, 2015. – С. 840-847
- Мамедов Н. Об источниках и средствах обогащения словарного состава языка. – Баку: АГУ, 1968. – 124 с.
- Курбанов А. Современный Азербайджанский литературный язык. – Баку: Просвещение, 1985. – 408 с.
- Гасанов Г. Лексика современного Азербайджанского языка. – Баку: Наука, 1987. – 175 с.
- Озуйурек Р. Причины языковых различий двух близких тюркских наречий – Азербайджанского и Турецкого тюркского языков // Вопросы языкоznания. – Баку, 2005. – №1 [2]. – с.26-32
- Гаджиев Т. И. История Азербайджанского литературного языка. Часть 2. – Баку: Наука, 1987. – 265 с.
- Асланов А. А. Обогащение словарного состава азербайджанского литературного языка в советский период: Автограф диссертации кандидата филологических наук. – Баку: Институт Языкоznания, 1954. – 25 с.
- Кязимов И. Процесс тюркизации терминов Европейского происхождения в азербайджанском языке в период независимости // Вопросы терминологии. – Баку: Наука, 2005. – С. 17-25
- Толковый словарь Азербайджанского языка / составители А.Оруджов, Б. Абдуллаев, Н. Рагимзаде. – В 4-х томах, том 1. – Баку: Восток-Запад, 2006. – 744 с.
- Джафаров М. О некоторых вопросах Азербайджанского литературно-художественного языка // На путях искусства. – Баку: Гянджлик, 1975. – С.154-177
- Gorlach, M. A Dictionary of European Anglicisms / M.Gorlach. – London: Oxford University Press, 2001. – 351 p.
- Karimov, B. Dili Vasitasi ile Türkçe'nin Kullanımını Yoğunlaştırmak [Электронный ресурс] / URL: <http://konferans.yeniturkiye.com/bildiriler/?abstractId=52>
- Kerimov, B., Mulyatov, Sh. Ortak türkçe [Электронный ресурс] / URL: <http://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234745>
- Korkmaz, Z. Türk dilinin bu günkü sorunları [Электронный ресурс] / URL: http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/korkmaz_07.
- Kurbanli, N.Ch. Role of the Azerbaijan – Turkish relations in the enrichment of the Azerbaijani language // Актуальные Проблемы Гуманитарных и Естественных Наук. Журнал Научных Публикаций, – № 04 (Апрель), – Часть VIII. – Материалы XIX Международной Научной Конференции «Интеграция науки и практики как механизм эффективного развития современного общества». – Москва: 12-13 апреля, 2016. – Р. 60-61

References

- Aslanov A. A. (1954). Obogasheniye slovarnogo sostava azerbaijanskogo literaturnogo yazika v sovetskiy period [Enrichment of the vocabulary of the Azerbaijani literary language during the Soviet period]. Avtoferat dissertasii kandidata filologicgeskikh nauk. Baku: Institut Yazikoznaniya, 25 p. (In Russian)
- Gorlach, M. A Dictionary of European Anglicisms / M.Gorlach. – London: Oxford University Press, – 2001. – 351 p. (In English)
- Gurbanov A. (1985). Sovremenniy Azerbaijanskiy literaturniy yazik [Modern Azerbaijani literary language]. Baku: Prosvesheniye, 408 p. (In Azerbaijani)
- Hajiyev T. I. (1987). Istorya Azerbaijanskogo literaturnogo yazika [History of the Azerbaijani literary language]. Baku: Nauka, 265 p. (In Azerbaijani)
- Hasanov H. (1987). Leksika sovremennoego azerbaijanskogo yazika [Vocabulary of the modern Azerbaijani language]. Baku: Nauka, 175 p. (In Azerbaijani)
- Jafarov M. (1975). O nekotorih voprosah Azerbaijanskogo literaturno-hudojestvennogo yazika [On some issues of the Azerbaijani literary and artistic language]. Na putyah isskustva. Baku: Ganclik, p. c.154-177 (In Azerbaijani)
- Kazimov I. (2005). Proses turkizasii terminov yevropeyskogo proishodjeniya v azerbaijanskom yazike v period nezavisimosti [The process of Turkization of terms of European origin in the Azerbaijani language during the period of independence] // Voprosi terminologii. Baku: Nauka, p. 17-25 (In Azerbaijani)
- Karimov, B. Dili Vasitasi ile Turkche'nin Kullanımını Yoğunlaştırmak [The deply learning of Turkish language] [Электронный ресурс] / URL: <http://konferans.yeniturkiye.com/bildiriler/?abstractId=52>
- Kerimov, B., Mulyatov, Sh. Ortak turkce [Common turkish] [Электронный ресурс] / URL: <http://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234745>(In Turkish)
- Korkmaz, Z. Türk dilinin bu gunku sorunları [The problems of modern turkish] [Электронный ресурс] / URL: http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/korkmaz_07. (In Turkish)
- Kurbanli, N.Ch. Role of the Azerbaijan – Turkish relations in the enrichment of the Azerbaijani language // Aktualniye problem humanitarnih I estestvennih nauk. Jurnal nauchnih publikasiy. – № 04 (Aprel), – chast VIII. – Moskva: 2016, – p. 60-61 (In English)
- Mikayilova N. (2015). Formi upotrebleniya zaimstvovaniy [Forms of use of borrowings]. Materiali mejdunarodnoy nauchnyi konferensii. Baku: Universitet Kavkaz, p.840-847 (In Azerbaijani)
- Mamedov N. (1968). Ob istichnikah i sredstvah obogasheniya slovarnogo sostava yazika [On the sources and means of enriching the vocabulary of the language]. Baku: ASU, 124 p. (In Azerbaijani)
- Ozuyurek R. (2005). Prichini yazikovih razlichiy dvuh blizkih turkskikh narechiy – Azerbaijanskogo i tutertskogo turkskogo yazikov [The reasons for the linguistic differences of two close Turkic dialects – Azerbaijan and Turkish Turkic languages]. Voprosi yazikoznaniya. Baku: №1 [2], p.26-32 (In Turkish)
- Tolkoviyy (2006) slovar azerbaijanskogo yazika [Explanatory dictionary of the Azerbaijani language]. Baku: Vostok-Zapad, 744 p. (In Azerbaijani)

L.K. Meirambekova¹ , G.R. Dautova^{2*}

¹ L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan

² Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: *gulnazdautova001@gmail.com

THE HISTORICAL ROLE OF KAZAKH LANGUAGE IN THE SYSTEM OF TURKIC LANGUAGES

The article touches upon the historical role of Kazakh language in the system of Turkic languages, as the former passed on its own way to the formation of different subethnical processes which lasted for several centuries. It comes as no surprise that it is necessary to know well the nature of the given ethnos itself to study any ethnic language. The knowledge of only internal language laws is not sufficient to recognize the original nature of any ethnic language and it goes without saying that its ultimate roots is directly related to the culture, history, religion and way of living of the ethnic groups speaking this language for centuries. Therefore, the way of study the national language through the combined research of the ethnic language, culture and cognition, and the history led to the birth of the totally new directions in the field of linguistics as anthropolinguistics, psycholinguistics and cognitive, social linguistics. The language of that time, which formed the basis of the ethnogenesis of Kazakh people who contributed to the formation of the nation were applied by the tribes and people are considered as the historical basis of modern Kazakh language. As a result of combining and merging all related tribal groups included in the territories of the Kazakh Khanate (Uysin, Kanly Kipchak, Argyn, Dulat, Shapirashty, Zhalaryr, Sirgeli, Alban, Suan, Konyrat, Nayman, Kerey, Alshyn etc.) formed a monolithic integration of national Kazakh language and acquired a general structure of language. The aim of the research is to define the historical role of Kazakh language in the system of Turkic languages.

Key words: Turkic linguistics, ethnic groups, intralinguistics and extralinguistic factors.

А.К. Мейрамбекова¹, Г.Р. Даутова^{2*}

¹ А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: gulnazdautova001@gmail.com

Қазақ тілінің түркі тілдері жүйесіндегі тарихи рөлі

Мақалада түркі тілдері жүйесіндегі қазақ тілінің тарихи рөлі туралы айтылады, өйткені оның өзі бірнеше ғасырлар бойы жалғасқан түрлі субэтникалық үдерістердің қалыптасудың жолымен жүрді. Кез келген этникалық тілді зерттеу үшін осы этностың табиғатын жақсы білу қажет екендігі таңқаларлық жайт емес. Кез келген этникалық тілдің бастапқы негізін танып білу үшін тек ішкі лингвистикалық заңдылықтарды білу жеткіліксіз және оның негізгі тамыры ғасырлар бойы осы тілде сөйлем келген этностардың мәдениетіне, тарихына, дініне және әмір салтына тікелей байланысты екендігі айтпаса да түсінікті. Сонымен, этникалық тілді, мәдениет пен таным мен тарихты бірлестіріп зерттеу арқылы ұлттық тілді зерттеу тәсілі лингвистика саласында антрополингвистика, психолингвистика және когнитивтік, әлеуметтік лингвистика сияқты мұлдем жаңа бағыттардың тууына әкелді. Қазақ халқының этногенезіне негіз болған, ұлттың қалыптасуына ықпал еткен, тайпалар мен халықпен қолданылған сол кездегі тіл қазіргі қазақ тілінің тарихи негізі болып саналады. Қазақ хандығының құрамына енген барлық туыс тайпалық топтардың бірігүі мен кірігүі нәтижесінде (Үйсін, Қанлы, Қыпшак, Арғын, Дулат, Шапырашты, Жалайыр, Сіргелі, Албан, Суан, Қонырат, Найман, Керей, Алшын, т.б.) ұлттық қазақ тілінің монолитті интеграциясын құрып, жалпы тілдік құрылымға ие болды. Зерттеудің мақсаты – қазақ тілінің түркі тілдері жүйесіндегі тарихи рөлін анықтау болды.

Түйін сөздер: түркі тіл білімі, этностар тобы, интралингвистика және экстралингвистикалық факторлар.

Л.К. Мейрамбекова¹, Г.Р. Даутова^{2*}

¹Евразийский национальный университет имени А.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: gulnazdautova001@gmail.com

Историческая роль казахского языка в системе тюркских языков

В статье затрагивается историческая роль казахского языка в системе тюркских языков, поскольку он сам прошел свой путь к формированию различных субэтнических процессов, которые длились несколько столетий. Неудивительно, что для изучения любого этнического языка необходимо хорошо знать природу данного этноса. Знания только внутренних языковых законов недостаточно, чтобы признать изначальную природу любого этнического языка, и само собой разумеется, что его основные корни напрямую связаны с культурой, историей, религией и образом жизни этнических групп, говорящих на этом языке веками. Таким образом, способ изучения национального языка через совместное исследование этнического языка, культуры и познания и истории привело к рождению совершенно новых направлений в области лингвистики, таких как антрополингвистика, психолингвистика и когнитивная, социальная лингвистика. Язык того времени, который являлся основой этногенеза казахского народа, способствовавший формированию нации, использовавшийся племенами и народом, рассматривается как историческая основа современного казахского языка. В результате объединения и слияния всех родственных племенных групп, проживавших на территории Казахского ханства (Уйсин, Канлы, Кипчак, Аргын, Дулат, Шапирашты, Жалайр, Сиргели, Албан, Суан, Конырат, Найман, Керей, Алшын и др.), произошла монолитная интеграция национального казахского языка, приобретя общую языковую структуру. Цель исследования – определить историческую роль казахского языка в системе тюркских языков.

Ключевые слова: тюркское языкознание, этносы, интралингвистика и экстралингвистические факторы.

Introduction

As far as language is considered to be a means of depicting and storing the mind images, the impact of language content on its structure is much highlighted in Turkic linguistics. Well-known turcologist N.Baskakov defined the connection of internal language laws and human thinking as follows: «The structure of the Turkic languages, as well as other languages of different topology is very complex and closely connected first of all with the basic types of human thinking. If to take into account direct connection between language and thought, it is necessary to assume that the language as an expression of cognitive functions is an indivisible unity and its basically structural sections such as grammar, vocabulary and sound composition are serial, concentric in nature and to each other aspects containing a special material and subject matter as well as its own specific and internal laws» (Baskakov, 1969: 86). In order to study any ethnic language it is necessary to know well the nature of the given ethnos itself. The knowledge of only internal language laws is not sufficient to recognize the original nature of any ethnic language and it goes without saying that its ultimate roots is directly related to the culture, history, religion and way of living of the ethnic groups speaking this language for centuries. Therefore, the way of study the national language through the combined

research of the ethnic language, culture and cognition, and the history led to the birth of the totally new directions in the field of linguistics as anthropolinguistics, psycholinguistics and cognitive, social linguistics.

The methods and approaches of the research

Historical-comparative, comparative-characteristic, descriptive, structural and typological methods are used in the given article. The investigation of the research is based on the construction of separate lexicology of the Turkic languages.

The main part

In this regard, at the current period when the aspect of language study and its development is under deep consideration, the recognition of language is characterized by anthropocentric discretion. Also, binding structural and anthropocentric studies together in modern linguistics as well as combinability of intra linguistic and extra linguistic factors in language studies undoubtedly contribute to this matter.

If consider a wide range of complex and multi-faceted nature of the language, especially in terms of the national consciousness as the spiritual realities of the phenomenon, there is a clear genetic stability to be seen. Not only gender and morphological

characteristics, but the anthropological types of the given ethnic community based on anthropometric, serologic, dentistry, dermatoglyphical and paleontropolgical marks give a full description of the ethnic genesis of that society. Language may perform the same function and reveals the information relating to ethnic, historical and cultural ties, ideology, traditions, beliefs, profession, geographic environment and many other similar issues. A.Kaydar, the academician, expressed the role of language in determining the nature of ethnos: «Today's generation may get knowledge about its ethnos through various archaeological and architectural data, stone sculptures and stone monuments, but all of them are only the illusions of the past time. The real and true image of ethnic community is kept in language, and through the language is stored in the memory of generations and only the language is capable to keep so much information about ethnos. Regarding this ability, the language phenomenon «world of language» is to be treated as a source of the ethnos' development and competence. The scope of this concept covers all the properties of language: it gave birth to ethnos itself and became the core of ethnos spiritual and cultural life. Thus, the term «the world of language» means synthesis of thousands or even millions of semantic units relating to the nature of any ethnic groups» (Kaydar, 1998:11).

An outstanding scholar K. Mussayev consumed: «When we say that language is a storehouse of history of a nation, primarily it refers to its vocabulary, which directly responds to changes in the lives of people». Therefore, the indigenous vocabulary of the Kazakh language has been formed not only with the development of the national history, but of the Turkic communities' history in general. Kazakh vocabulary is characterized by congeniality with Kipchak group of languages and Turkic languages in whole or in part. Before it became a nation, Kazakh people had passed the same common ways of development as other Turkic communities. Kazakh vocabulary generally spread from Turkic basis and its basic word vocabulary, phonetic and morphological structures started from the ancient Turkish language.

It is a well known fact in history of language, that long before a nation's language was formed, the basis of an ethnos started by tribes or tribe communities. In this regard, there are different terms like «Scythian and Kangly, Kunli languages» which featured the ancient languages widely used by Turkic tribes in process of building their governmental structures. It should be kept in mind that ethnonyms indicating the names of the tribes, lived in BC are mostly contractual hypothetical terms. Despite of

lack of linguistic data showing the direct link between these and modern Turkic languages, there are some certain historical information to consider these ancient languages as the starting stages of Turkic linguistics. The fact that the ancient tribes of Kangly, Uysun, Kipchak, etc. accepted as ethnic founders of a whole Kazakh population had its own specific features and developed languages called «Uysun», «Hanga», «Kipchak» and «Argyn languages» was marked by A.Kaydar. He noted «It is very difficult of course to differentiate these languages and determine their characteristics more than a century later, as they are all in the course of the historical development of mutual equality had become a language». That is why today, though, it is said that there were so-called tribal languages, this only applies to the history of the language. However, according to the logic of the Kazakh language existence of tribal languages Hanga, Uysun, Kipchak, Argyn, Nayman and others long before the appearance of the national language, cause no doubt (Kaydar, 2004:113).

Kazakh, Karakalpak languages belonged to Nogay and Kipchak type of languages had the same characteristics and generally represented a single language. In connection with the collapse of the Nogay Horde, various ethnic groups including in its structure began to disintegrate into other Turkic-speaking groups.

The scientists consider ancestors of Nogay linking them with the successor – the Mishar (Tatars) language of ancient Bulgarians. One part of Mishars located in the vicinity of Caucasus is referred to Nogay ethnonym, the other part is on the coast of Volga and the lowland Meshera – the Tatar ethnonym. During the Altyn and Norgay Horde the linguistic and ethnic processes have brought together languages spoken from the very beginning of the Kipchak language – Kazakh, Karakalpak and Nogay (Zakiev & Kuzmi-Yamanadi, 1996: 140). Referring Kazakh, Karakalpak and Nogay languages in one group the scientists took into account ethno-historical way of formation of the mentioned people Kipchak→Altyn Orda→ Nogay Horde.

According to historical and linguistic literature it is known that the Kazakh ethnic group and its language was formed in XIY-XY centuries and its appearance is largely due to the emergence of the Kazakh Khanate. The appearance of this state was the natural result of the socio-economic and ethno political transformations taking place in the vast areas of the Urals and the Caspian Sea to the delta of the Syr Darya River and Tien Shan. Undoubtedly, the union of ethnic groups into the official governmental structure influenced the strengthening

of the Kazakh nation and systematization of its language. Nevertheless, the roots of ethno-genetic processes which form the basis for the emergence of the Kazakh ethnic group and its language in the Turkic world, to be found in ancient times, at the time when the ancient society and its foundations started to crumble. Morphological and genetic uniformity of the sub-ethnic composition (tribes) of the Kazakh ethnic group is the proof of their common ancestor.

The historical similarity of Kazakh, Karakalpak and Norgay people and their affinity in ethnic composition of common tribes, customs and traditions, models of folklore and common culture could serve as the evidence. There is a little distinction in the history of ethnogenesis of the people speaking in subgroups Kipchak-Bulgar and Kipchak-Polovets subgroups. Those languages which refer to the Kipchak group are grouped differently, depending on the difference of language, geographical location, the history of the formation of ethnic groups speaking the same language. Mahmud Kashgari refers the Bezheneck, Kifshak, Bashkirt, Tatar and Kirghyz languages to a number of languages located in the vicinity of Rum. Those, who only speak the Turkic language is Kyrgyz and Kifzhak tribes. The Bashkirt language is close to the named languages. The Bulgarian language belongs to the Turkic language which is spoken by cutting the ends of words (Ramstedt, 1957).

A.Remyuza devided Kipchak language into two groups: Nogay Group, and Kyrgyz group, as far as V.V.Radlov is concerned, he devided them into West- Northern, the Volga Tatars, Kyrgyz, Kazakh, Karakalpak, Bashkir languages referred to the western group of Turkic languages (the main features – the hard sounds *q*, *k*, *t*, *p* coming at the beginning of word; the using at the beginning the voiced sound *b*; the using at the beginning the voiced sound *d*; the undergoing a transformation of hard consonants before vowels into soft sounds; corresponding the sounds: *s* ≈ *s*, *c* ≈ *s*, *c* ≈ *ts*; using the sounds *z*, *s*, *s* in all positions; the sound *l* has two variants: hard and soft), dialects of Crimea Tatars to the southern group (using the sounds *o*, *ö* only by in the first syllable; the numerous using sounds: *d*, *g* at the beginning the word; corresponding at the end of the word *č* ≈ *dz*, *t* ~ *d*; inter distinction sounds: *i*, *i*; the undergoing a transformation of vowels into labial sounds in the last syllable; fully non-compliance with vowel harmony, etc.) (Kaydar & Orazov, 2004: 193).

F. Korsh divided Kyrgyz, Karachay, Kazakh, Nogay, Tatar, Bashkir languages into the northern group of Turkic languages (the main feature – non

using the sounds *γ*, *g* in the middle and at the end of a word; transformation of sound – *y* at the end of a word after an open vowel sound in *w*); Kipchak (polovec) language into the eastern group (the main feature – saving sounds *γ*, *g* at the end and in the middle of a word) (Korsch, 1910:76).

A.N.Samoylovich referred the Kipchak language to a group of Tagli (the main feature is the pronunciation of *Tay* as *Tag*); The Tau Group or Kipchak north western group (the main feature – the pronunciation of the lexeme *tag* with *y* or long sounds) Kyrgyz, Kumyk, Karachay, Balkar, Karayim, Tatar and Bashkir languages (before the Mongol invasion), Kazakh, Nogay (languages after the Mongol invasion) (Samoylovich, 2005:85).

V.A. Bogoroditsky classified Kipchak languages by geographic location –Kazakh, Karakalpak and Kyrgyz languages are referred to a group of Turkic languages of Central Asia (feature – the alternation of sounds – *š* ≈ *s*); The Volga Tatar and the Bashkir language along the Ural group of Turkic languages of Volga, Ural (matching sounds *e* ≈ *ij*, *o* ≈ *u*) Tatar language Chulim, Barabin, Tyumen, Tobol to a group of Western Siberia, the Kumik language to the South Western group (Bogoroditsky, 1953:34).

If M.R. Ryasyanen referred Kazakh, Karakalpak, Nogay, Kirghyz, Kumyk, Karachay-Balkar, Karayam, Tatar, Bashkir, ancient Kuman languages to the group of Turkic languages of the North-West (Räsänen, 1935:20). I.Bentsing refers the Karayim, Karachay-Balkar and Kumyk languages to Kipchak languages of the Black Sea coast and Caspian Sea; to the Kipchak languages of Ural – the Tatar, Bashkir, Crimea Tatar languages, to the groups of Aral and Caspian – Kazakh, Karakalpak and Nogay languages. K.G.Menges included the ancient Kuman into the ancient north-western group of Turkic languages; Karayim, Karachay-Balkar, Crimea Tatar, and Kumyk languages into a group of languages of the Black Sea; the Tatar, Western Siberian, Barabin Tatar, Bashkir languages – into a group of the Volga-Kama languages; in a group of Aral and Kaspi – the Kazakh, Karakalpak, Kipchak dialects of Uzbek language, the Nogay language. The main features of classification of the Turkic language, the ethnic composition of the population speaking the same language, fully defined the relation with other ethnic groups; the majority of experts supported N.A.Baskakov's classification where the Tatar and Bashkir languages were included in the subgroup of Kipchak – Bulgarian language of Kipchak group: Karayim, Karachay-Balkar and Crimean Tatar, Kyrymchak languages to the group of Kipchak-Polovets languages: the Nogay, Kazakh and Kara-

kalpak languages to the Kipchak- Norgay language group (Baskakov, 1969: 230).

T. Tekin, guided by phonetic principles in the genealogical classification of Turkic languages Tatar, Bashkir, Kazakh, Karakalpak, Nogai, Kumuk, Karachay-Balkar, Karaim, Crimean Tatar (literary languages), Barabin Tatar dialect, Uzbek Khorezm-Kipchak dialects included to the languages of the Kipchak group [Tekin, 1990:10].

The genealogical and historical classification of Turkic languages is regarded as a huge result of comparative linguistics of that time. The scientific, theoretical and methodological basis of the named classification had been studied deeply in modern Turkic linguistics, its achievements and defective sites are analyzed comprehensively. There were some contradictions and inconsistencies met in the classifications made by the seventies years of the twentieth century which were to be the result of historical and comparative grammar of Turkic languages and lack of research in historical dialectology as well as in the phonetic – phonological changes and historical morphological patterns of the Turkic languages. Nowadays the material funds give us the opportunity to clarify the boundaries of distribution and use of phonetic, morphonological phenomenon of the Turkic languages. Moreover, alternational phenomenon either for separated languages or common Turkic languages have been investigated much deeper, the systematic changes and relating to them information has been analyzed, language fund data showing dialectical features have been refilled. Concerning the possibilities of modern Turkic language Professor A.V. Dybo has stated the following idea: «More or less careful comparative-historical analysis of a full material by present time allows to establish quite regular correspondence between the Turkic languages where before seeming inconsistency led to talk of «interdialectal borrowing» and by a consensus can not be established phonetic regularities (for example, reflexion of initial deaf and sonorous, or intervocalic complexes). In any case, the observed failure of correspondences explained basic interdialect borrowing much less than development or complex positional morphonological alignments (Dybo, 2007:10)». On the basis of the reconstruction of the phonological system of Proto-Turkic scientist a new genetic classification of Turkic languages had been proposed, divided into two groups according to the macro initial stage of disintegration of Turkic century:

- 1) great Bulgar group;
- 2) common Turkic group.

The Bulgar group is allocated to the Bulgarians of Volga and Danube, from the language of Volga

Bulgars is spread Chuvash language. A common Turkic language is divided into three macro groups:

- 1) the Yakut-Dolgan languages;
- 2) Sayan languages;
- 3) Oguz languages, «Kyrgyz», the northern Altai, central east, the Karluk and Kipchak languages are separated from Oguz branches (Dybo, 2007: 65).

Considering Turkic language from the basis of glottochronology Professor O.A. Mudrak divided the Kipchak language group into five ones: South Bashkir and East Bashkir languages; Volga Tatar and Siberian Tatar languages; Kazakh and Kalpak languages; Karachay-Balkar, Kumyk languages; Karayim and Crimea Tatar languages (Mudrak, 2009: 175).

Comparative study of all the classifications concerning the Turkic language makes it possible to find similarity of phonetic system and morphological structure of the languages relating to the modern Kipchak language. The given fact can be explained by genetic and historical proximity of the ethnoses speaking those languages and no principal contradiction in their distinctions is featured by scholars. The research of the well-known scientist K.M. Musayev, who studied the general lexicon by comparing West Kipchak language on the level of common Turkic languages proved the historical and genetic proximity of modern Kipchak languages from lexical and semantic point of view (Musayev, 1984: 20).

The ability of language to from one basis and not to keep the features of the main language at the same level depends on the internal and external factors and is called lingua evolutional regularity. The lexical composition and grammatical structure and sound system of modern Turkic languages are formed on the basis of the ancient Turkic. Turkic languages inherited undertaking common vocabulary from Proto-Turkic, while preserving the layer forming a common Turkic gentility meaning, had undergone to sound and morphological changes. This process was explained by scientist E.R.Tenishev as follows «In YII-YIII centuries Oguz and Kipchaks acquired j- language, the Uygurs – d language , but the Kirghiz z – one» (Tenishev, 1976:165).

The fact that the ancient Bulgarian language had a link to Kipchak languages and possessed the characteristics of Oguz language, included in the same group, is explained by interaction with other languages, for example, (Karachay Balkar, karzykam, Crimean Tatar languages with Azerbaijan language). In addition, a favorable geographic location contributed to languages relations. Interaction of languages descended from the ancient Kipchak (elements of Oguz language found in ancient Kipchak) such as

Karakalpak, Kazakh, Kipchak dialect of Uzbek to Karluk languages (Uzbek and Uighur), Oguz languages of Norgay language family (Turkish, Turkmen, Azeri) and as well with the Bulgarian languages (Chuvash) led to a change of the Kipchak lexical layer in these languages (Róna-Tas, 1982:15).

Such differences are determined on the basis of similarities in sound form of words. Separation of specific vocabulary peculiar to the ancient Kipchak from Turkic is one of the challenges in the history of Turkic languages. Zh.Mankeeva relying on certain scientific research results in modern Turkology, managed to indicate the principle of determining the Turkic layer. The scientist taking cultural lexicon in Kipchak language as an object of research, determined condition in the Kipchak group layer classification (Mankeeva, 1997: 37).

Preserving the elements of ancient Kipchak language, not only in the group of Kipchak languages, but also in other groups of Turkic languages is explained by the fact that, the area of distribution of ancient Kipchak language was quite broad.

The lexics of general Kipchak layer are repeated in the Azerbaijan language on the shores of the Black Sea, the Caucasus, Turkic, Turkmen language and in the language of Turkic people of Central Asia located on the coast of the Volga.

According to the study kipshakizms in the Turkic languages of Central Asia and the coast of the Volga are «Pure Kipchak» and words of Kipchak languages spread on the territory of the Black Sea, the Caucasus due to the favorable geographic conditions are found to be kipchakizms formed as a result of the second wave of relations(Hadjiyeva, 1986: 70).

The language of ancient Turkic written monuments related to the Middle century is regarded as the evidence of the preservation of the traces of Kipchak – Oguz language association. Possession of individual characteristics of both languages, Ogyz and Kipchak is not a matter of splitting of one language into two, but the ability of these languages to keep their own peculiar features to be alive. As a result, it was revealed that, in modern Kipchak languages group the Kipchak property prevails in Kazakh, Nogay, Karakalpak languages and in the Tatar dialect.

The Kipchak elements are divided into four types according to the differences in forms as well as other properties in Oghuz languages: 1) pure Kipchak words (remaining from the Oguz-Kipchak linguistic associations); 2) kipchakizms formed in the result of favorable geographic relations; 3) kipchakizms based on poetry and mutual literary lan-

guage interrelations; 4) false Kipchakizms formed as a result of random coincidence and convergence process development(Hadjiyeva, 1986:73).

The systematization of Kipchak elements is based on a rigorous methodology, based on complex linguistic analysis in modern Turkic languages. All registered parallel phenomena in Turkic languages may not show the same genetic unit (not on common Turkic basis). Therefore, when determining the Kipchak signs in the Oghuz, Karluk, Bulgarian languages it is necessary to remember that there were statistic universals to be found in Turkic languages like in other ones, i.e. latitude of potential opportunities of sound changes.

The delabialization, spirantalization and other processes of sound system which are met in both languages, Kipchak and Oguz give representations of convergent isogloss phenomena. For example, the brevity of vowels in the Tatar language is connected with a reduction, there isn't any phonetic influences of brevity vowels in Azerbaijan language, and transition of a sound *k* in Chuvash language to a sound *x* is connected with promotion of language a little forward and carried out on the basis of reduction of a sound for example, in tatar language *kiš* ~in chuvash language *xel* «winter». Regional isoglosses shown in each language can be either of synchronous and systematical conditional types, for example: transitions *č≈š*, *š≈s* met in micro areas of Kazakh, Karakalpak, Norgay languages (Eker, 1998:15).

Convergence of genetic groups in Turkic languages is defined only on the basis of language data. In structure of isogloss phenomena there can be not only generated on the basis of influence against each other language of adjacent people elements, but also the signs of ancient relicts inherent in the basic language, and the ancient forms which have remained after historical migrations.

Taking into consideration the convergence of genetic groups in the Turkic languages V.M Zhirmunsky noticed that: «... isoglosses of common Turkic dialect atlas beyond the scope of today's national republics and national language, pointed to the more ancient genetic relationships between tribes and peoples, their dialects and languages» (Zhirmunsky, 1966: 56).

So it is necessary to involve not only literary language but also its micro areal groups into the study to recover purely clean Kipchak layers in modern Kipchak languages. The use of dialectological research results of modern languages in connection with studies of ancient Turkic language manuscripts is a particularly important matter (Tryarsky, 1976: 326).

A deep understanding of nature of dialects along with data on the literary language will significantly expand the area of comparative linguistics and development, direction and intermediates of sound changes in related languages, and in some cases, the original version of these languages may be determined by the phenomena inherent in the existing languages. The micro-areal groups may show signs and historical stratifications, including various chronological stages of the evolution of language. Also, the description of areal linguistic units with cognitive-structural point of view, consideration of language layers at different evolutionary-phase level makes it possible, firstly, to learn the phenomenon of language as a unity invariants, set of alloemic elements, and secondly, open the way to the definition of internal, external linguistic factors of historical change, and to determine the influence of interlingual contacts.

Numerous preservation of Kipchak language traits in monuments of VI-IX centuries, constant repetition of these features in Turkic languages of modern Kipchak group, then in literary language, then in dialectal features, the using of Turkic Kipchak ethnonyms in the language of monument Moiyn Čhursk as the title of one ethnic group indicates the proximity to truth proposed at one time known scientists assumptions about possible using in synonymous meaning of names «Turk» and «Kipchak». Hereditary consequence in lingua evolution i.e. a linguistic phenomenon, existing in parallel with a genetic sequence in organs, human blood. So from common Turkic Orkhon, Yenisey, Talas monuments is much that is taken from languages entering in modern group of Kipchak languages (Tekin, 2000: 26).

All ethnic groups speaking the language of Kipchak group to some extent are related to the ancient Kipchak language, and if some of the language from the very beginning were formed on the basis of Kipchak language, the another group Kipchak features had become dominant later. Preservation of elements of the Oguz, Karluk, Bulgarian languages in the language of all the ethnic groups who speak Kipchak language, shows not only the passing of complicated and contradictory ways of lingua-ethnic, linguistic evolutionary development of forma-

tion of languages of Turkic people, but also reveals the depth of historical roots, originating from Turkic language.

Conclusion

Not surprisingly, there are many unknowns still valuable heritages in the storeroom of history to modern generations of Kazakh people who survived at different times, in different centuries many things associated with the semi-nomadic way of life, with different political and social circumstances. Ancient Kipchak, Kazakh written historical monuments as well as samples of oral literature transferred from memory of one generation to another take a special place in determining the path of development of the Kazakh language and its historical place among the Turkic languages. R. Syzdykova indicates: «In XY-XYII centuries in the cultural life of Kazakh people existed newly formed people's spoken language and literary language, which was developed through ongoing verbal anciently language poetry of patrimonial-tribes who formed Kazakh people» (Syzdykova, 1981:60). Language used in that time by tribes and people who made their contribution to the formation of a separate nation on the basis of ethno genesis of Kazakh people, is regarded as the historical root of modern Kazakh language. If the languages related to Turkic tribes, such as Saks (3rd-1st century BC), Uysin (1st millennium BC), Kangly (1st millennium BC), Guns (3rd millennium BC-1st millennium BC), etc., were considered to be the source of modern Kazakh language, so the languages and dialects of old Turkic tribes of Bulgars, Kipchaks, Oghuz, Karluk, lived between Y and XY centuries AD were regarded as its branches. The main phonetic laws between old Turkic and Kazakh-coincidences $d\approx z\approx j$, $n\approx \eta\approx j$, $\gamma/g\approx w$, $\gamma/g\approx j$, strengthening elision sounds γ , g -fit to this period (Y-XY centuries).

As a result of combining and merging all related tribal groups included in the territories of the Kazakh Khanate (Uysin, Kanly Kipchak, Argyn, Dulat, Shapirashty, Zhalayr, Sirgeli, Alban, Suan, Konyrat, Nayman, Kerey, Alshyn etc.) formed a monolithic integration national Kazakh language and acquired a general structure of language.

References

- Baskakov N. A. (1969) Introduction to the study of the Turkic languages. – Moscow: High school. -384 p.
- Bogoroditsky V. A. (1953) Introduction to Tatar linguistics in connection with other Turkic languages. – Kazan: Tatizd – 220 p.
- Dybo A.V. (2007) Linguistic contacts of the early Turks: lexical fund: the Pratyurk period. – Moscow: Oriental literature. – 221 p.

- Eker S. (1998) Comparative phonology of Kipchak Group Turkic languages. – 500p.
- Khadzhieva N. Z. (1986) On some complex issues of methodology for studying the history of the Turkic languages». – Leningrad: Nauka, – 70-73.
- Kaidar A. T. (1998) historical lexicology of the Kazakh language: problems and tasks // actual problems of the Kazakh language. – Almaty. – 211p.
- Kaidar AT (2004) Kangli. – Almaty: Dyke-Press, 2004. – 610 p.
- Korsh F. E. (1910) Classification of the Turkic languages// Ethnographic collection. – St. Petersburg, 1910. – 76 p.
- Kuzmin-Yumanadi Ya. F., Zakiev M. Z., (1996) Volga Bulgars and their descendants. – Kazan: INSAN, 140.
- Mankeeva Zh. (1997) National character of cultural vocabulary. – Almaty: Science, 1997.– 272 p.
- Mudrak O.A. (2009) Classification of Turkic languages and dialects. – Moscow: Institute of Oriental Cultures and Antiquity. – 191 s
- Musaev K.M. (1984) Lexicology of Turkic languages. – Moscow: Science. – 232 p.
- Räsänen, M. (1935). Türkische Lehnwörter in den permischen Sprachen und im tscheremissischen. FUF. XXIII.
- Ramstedt, G. J. (1957), Vvedeniye v Altayskoye Yazikoznaniye, Morfoloji, Moskova.
- Róna-Tas, A. (1982). The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. Chuwash Studie. Budapest.
- Samoilovich A.N. (2005) Turkic linguistics. Philology. Runic. – Moscow: Vostochnaya literatura RAN, 2005 – 1053 p.
- Syzdykova R. (1981) XV-XVII centuries. Kazakh language, literature, history and development paths. – Almaty, 60-86.
- Tekin T.A. (1990) A new classification of the Turkic languages. Türk dilleri araştırmaları. – Ankarauhm. – S. 5-18.
- Tekin T. (2000) Orhun Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. – Ankara: Sanat Kitabevi. – 290 s.
- E.R. Tenishev (1976) On the supra-dialectal nature of the language of the Turkic runic monuments / Turcologica. – Leningrad: Science. – p. 165.
- Tryarsky E. (1976) Once again about the method of publishing runic inscriptions. Moscow: Science. – 326 p.
- Zhirmunsky V.M. (1966.) About some questions of the linguistic geography of the Turkic dialects. Moscow. – 56 p.

References

- Baskakov N.A. (1969) Vvedeniye v izuchenije tyurkskih yazykov. – Moskva: Vysshaya shkola. –384 s. (in Russian)
- Bogorodiskiy V.A. (1953) Vvedeniye v tatarskoe yazykoznanije v svyazi s drugimi tyurkskimi yazykami. – Kazan: Tatizd. – 220 s. (in Russian)
- Dybo A.V. (2007) Lingvisticheskiye kontakty rannih tyurkov: leksicheskiy fond: pratyurkskiy period. – M.: Vostochnaya literatura. – 221 s. (in Russian)
- Eker S. (1998) Kipchak grubu Türk dillerinin karshılasıtmalı ses bilgisi. – 500s. (in Turkish)
- Khadzhiyeva N.Z. (1986) O nekotoryh slozhnyh voprosah metodologii izucheniya istorii tyurkskih yazykov». – Leningrad: Nauka, –70-73. (in Russian)
- Kaidar A.T. (1998) Kazak tilinin tarihi leksiologiyasy: problemalary men mindetteri// Kazak tilinin ozekti maseleleri. – Almaty. – 211b. (in Kazakh)
- Kaidar A.T. (2004) Kanly – Almaty: Daik-Press, 2004. – 610 b. (in Kazakh)
- Korsh F.E. (1910) Klassifikasiya tyurkskih yazykov// Etnograficheskiy sbornik. – SBb., 1910. – 76 s. (in Russian)
- Kuzmin-Yumanadi Ya. F., Zakiev M. Z., (1996) Volzeskiye bulgary I ih potomki. – Kazan: Insan, 140s. (in Tatar)
- Mankeeva Zh. (1997) Madeni leksikanin ultiyk sipatı. – Almaty: Gylym, 1997.– 272 b. (in Kazakh)
- Mudrak O.A. (2009) Klassifikasiya tyurkskih yazykov I dialektov. – Moskva: Institut vostochnyh kultur I antichnosti. – 191 s. (in Russian)
- Musayev K.M. (1984) Leksikologiya tyurkskih yazykov. – Moskva: Nauka. – 232 s. (in Russian)
- Räsänen, M. (1935) Türkische Lehnwörter in den permischen Sprachen und im tscheremissischen. FUF. XXIII. (in German)
- Ramstedt, G. J. (1957), Vvedeniye v Altayskoye Yazikoznaniye, Morfoloji, Moskova. (in German)
- Róna-Tas, A. (1982). The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. Chuwash Studie. Budapest. (in English)
- Samoilovich A.N. (2005) Tyurkskoe yazykoznanije. Filologiya. Runika. – Moskva: Vostochnaya literatura RAN, 2005. – 1053 s. (in Russian)
- Syzdykova R. (1981) XV-XVII v. Kazakskiy yazyk, literatura, istoriya I puti razvitiya. – Almaty, 60-86s. (in Kazakh)
- Tekin T.A. (1990) A new classification of the Turkic languages. Türk dilleri araştırmaları. – Ankarauhm. – S. 5-18. (in Turkish)
- Tekin T. (2000) Orhun Türkçesi Grameri, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. – Ankara: Sanat Kitabevi. – 290 s. (in Turkish)
- Tenishev E.R. (1976) O naddialektnom kharaktere yazyka tyurkskih runicheskikh pamyatnikov/ Turcologica. – Leningrad: Nauka. – 165s. (in Russian)
- Tryarskiy E. (1976) Yeshe raz o sposobe publikasiyii runicheskikh nadpisei. Moskva: Nauka. – 326 s. (in Russian)
- Zhirmunskiy V.M. (1966.) O nekotoryh voprosah lingvisticheskoi geografiy tyurkskih dialektov. Moskva. – 56 s. (in Russian)

S.S. Sayakhmet*, A.B. Tumanova

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: saya_0608@mail.ru

THESAURUS AS A MANDATORY ELEMENT IN THE TRAINING OF THE FUTURE SPECIALIST

The article is devoted to the problem of forming a thesaurus of a future specialist. It provides a brief overview of the definitions of the term «thesaurus». The paper emphasizes that in the field of professional training of specialists, modern terminological dictionaries, in particular special thesaurus dictionaries, are of particular relevance. The need to improve the quality of training of the future specialist on the basis of the formation and improvement of his thesaurus as one of the important components of the language personality is emphasized. The authors present an attempt to show that a gradual, systematic and in-depth study of major disciplines (in particular, within the framework of postgraduate professional education) in order to form a special dictionary (thesaurus) will contribute to improving the quality of professional training of the future philologist. Examples of disciplines from the updated educational programs in the specialty «Russian Philology» (master's and doctoral studies) are given for illustration) Al-Farabi Kazakh National University. In conclusion, the authors come to the conclusion that for the successful formation of the thesaurus of postgraduate professional education, it is necessary to rely on a wide range of provided disciplines of the educational program in the specialty direction, which will allow more fully forming the content of the professional thesaurus.

Key words: thesaurus, specialist, multi-level education system, educational program, profile disciplines.

С.С. Саяхмет*, А.Б. Туманова

Әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: saya_0608@mail.ru

Болашақ маман дайындауда тезаурусты міндетті құрал ретінде қарастыру

Мақала болашақ маманың тезаурусын қалыптастыру мәселесіне арналған. Онда «тезаурус» терминінің анықтамаларына қысқаша шолу жасалады. Жұмыста заманауи терминологиялық сөздіктер, атап айтқанда арнайы сөздіктер – тезаурустар мамандарды көсіби даярлау саласында ерекше өзектілікке ие екендігі баса айтылған. Осы мәселе бойыншағылымы ақпаратты жалпылау және жүйелуе негізінде зерттеушілер болашақ маман даярлау профилінде белгілі бір пәннің оқу-әдістемелік кешенінің қажетті компоненті ретінде тезаурустың мүмкін жолдарын ұсынды. Тілдік тұлғаның маңызды құрамдас бөлігі ретінде болашақ маманың тезаурусын қалыптастыру және жетілдіру негізінде оны даярлау сапасын арттыру қажеттілігі ерекше атап өтілді. Авторлар арнайы сөздіктер (тезаурусты) қалыптастыру мақсатында бейіндік пәндерді (атап айтқанда, жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білім беру шенберінде) кезең-кезеңімен, жүйелі және терең зерделеу болашақ филологияның көсіби даярлығының сапасын арттыруға ықпал ететінің көрсетуге талпыныс жасады. Иллюстрация үшін әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Орыс филологиясы» (магистратура, докторантурा) мамандығы бойынша жаңартылған білім беру бағдарламаларынан пәндердің мысалдары көлтірілген. Корытындылай келе, авторлар жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік білім берудің тезаурусын сәтті қалыптастыру үшін мамандық бағыты бойынша білім беру бағдарламасының берілген пәндерінің кең спектріне сүйену керек деген қорытындыға келеді, бұл көсіби тезаурустың мазмұнын неғұрлым толық қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тезаурус, маман, көп деңгейлі білім беру жүйесі, білім беру бағдарламасы, бейінді пәндер.

С.С. Саяхмет*, А.Б. Туманова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: saya_0608@mail.ru

Тезаурус как обязательный элемент в подготовке будущего специалиста

Статья посвящена проблеме формирования тезауруса будущего специалиста. В ней представлен краткий обзор определений термина «тезаурус». В работе подчеркивается, что в сфере профессиональной подготовки специалистов особую актуальность приобретают современные терминологические словари, в частности специальные словари – тезаурусы. На основе обобщения и систематизации научной информации по данному вопросу исследователи представили возможные пути создания тезауруса как необходимого компонента учебно-методического комплекса той или иной дисциплины по профилю подготовки будущего специалиста. Особо отмечается необходимость повышения качества подготовки будущего специалиста на основе формирования и совершенствования его тезауруса как одной из важных составляющих языковой личности. Авторами представлена попытка показать, что поэтапное, системное и глубокое изучение профилирующих дисциплин (в частности, в рамках послевузовского профессионального образования) с целью формирования специального словаря (тезауруса) будет способствовать повышению качества профессиональной подготовки будущего филолога. Для иллюстрации приведены примеры дисциплин из обновленных образовательных программ по специальности «Русская филология» (магистратура, докторантур) Казахского национального университета имени аль-Фараби. В заключение авторы приходят к выводу, что для успешного формирования тезауруса послевузовского профессионального образования необходимо опираться на широкий спектр предоставленных дисциплин образовательной программы по направлению специальности, который позволит более полно сформировать содержание профессионального тезауруса.

Ключевые слова: тезаурус, специалист, многоуровневая система образования, образовательная программа, профилирующие дисциплины.

Introduction

It is known that in the last decades of the XXI century, serious changes have taken place in modern science, which is characterized by polyparadigmality and interdisciplinarity, expansion and explanation. They contributed to the modernization of the education system in the post-Soviet space: the introduction of a multi-level education system, a credit system of training, etc. In general, this is reflected both in the content of standard and working programs in the areas of training of specialists, and in the methodology and methodology of training. In addition, the processes of globalization and integration in the modern world have expanded and accelerated information flows, creating certain difficulties in assimilating a large amount of scientific, scientific-journalistic, educational and special information and orientation in it. These transformations have set new challenges for the education system, changing the professional image and the role of the teacher in the school/university and society. The requirements for professional training of an educational specialist have increased especially in recent years due to the strengthening of their social role as

a professional specialist, who bears a large share of responsibility for training cultured, humane people who are able to implement both public decisions and their personal interests. The increasing role of an educational specialist in society changes and strengthens the role of teacher education, in which this specialist is trained (Shilova, 2001: 10). In this regard, when training specialists in a particular field of knowledge (in particular, philologists), publicly available and well-known lexicographic sources are not enough, and it is necessary to refer to the thesaurus – a special dictionary. The purpose of the article is to try to present possible ways of creating a thesaurus as a necessary component of the educational and methodological complex of a particular discipline in the profile of training a future specialist on the basis of generalization and systematization of scientific information on this issue.

Research Methods

In the course of this study, we used the following methods and techniques: analysis and synthesis, comparative analysis, generalization and systematization, descriptive method, etc.

Literature review

It is worth thinking about the definition of the word thesaurus and its differences from the general dictionary. To do this, first of all, you should refer to the interpretation of the term thesaurus, which are given by some scientists. The founder of modern thesauruses is considered to be P. Roger. In this thesaurus, each group is represented by the name of the concept, followed by synonyms for certain parts of speech, lists of related names, and then there are references to the names of other categories. It is important that Roger arranges words according to the parts of speech and the degree of their meaning: nouns, verbs, adjectives and adverbs. After each group of words, a group of words with opposite meanings is presented (Roget's thesaurus of English words and phrases).

A. O. Lavrenova in the Library encyclopedia notes that the term «thesaurus» has an ancient origin, and it was first used in the XIII century by Brunetto Latini in the work «The book of treasure». At that time thesauruses consisted without any connection with the needs of information activities (Lavrenova, 2000: 30). The advantage of previously published dictionaries was ease of use, quick search for synonyms and antonyms, etc. However, as V. V. Morkovkin notes, «the alphabetical arrangement of thematic groups hinders the realization of potential opportunities for ideographic classification of vocabulary. It creates a kind of screen behind which it is difficult to see the semantic and associative threads that stretch from one thematic group to another» (Morkovkin, 1970: 17). In 1956, a Cambridge group of scientists used the thesaurus in their work on automated translation. In their view, the thesaurus was a kind of converted explanatory dictionary. «If a word is found in an ordinary explanatory dictionary by its meaning, then a word or several words expressing the desired meaning are found in the thesaurus by the meaning written in a certain way» (Library encyclopedia, 2007: 1090). The Dutch linguist P. V. Sterkenburg in the book «A Practical Guide to Lexicography» presents three different definitions of the thesaurus:

- explanatory dictionary, compiled to represent the entire vocabulary of the language;
- dictionary of synonyms;
- a thematic dictionary that «represents the meanings of words and phrases arranged in thematic categories» (Sterkenburg; 142-143). In the works of Kazakhstani researchers, we can also see studies of this term. So, E. Suleimenova and N. Shaimerdenova write that this is 1. A type of

dictionary used in automated information storage and retrieval systems. The thesaurus contains a list of keywords (indexes) that characterize the content of documents and indicate the semantic relationship between them. 2. Dictionary, as fully cover the vocabulary of a given language according to subject groups (instead of alphabetically) (Dictionary of sociolinguistic terms, 2007: 274).

The Explanatory dictionary of the Russian language S. I. Ozhegov gives the following definition of this word: Thesaurus-dictionary, which aims to describe the vocabulary of a given language in its entirety (Ozhegov, 2016: 1150). Today, in philological science, a thesaurus is understood as a dictionary-type component that connects the meanings of all words with semantic relations and reflects the relations of these concepts in some subject areas.

The thesaurus can be monolingual or multilingual. The main use of the thesaurus is data extraction. It is implemented either in the form of indexing the database (manually or automatically), or searching for information in this database (Aitchison; 5). Russian dictionary-thesaurus examples are the academic dictionary of the Church Slavonic Russian language (1847) and the explanatory dictionary of the great Russian language by V. Dahl. Researchers note that from the point of view of word selection, the thesaurus is a dictionary of the language of an individual writer and, in some cases, even their works.

The existing general language thesauruses, as a rule, are included in the number of onomasiological dictionaries, i.e., unlike alphabetic dictionaries, which are devoted to words as units of speech, they represent the connection from concept to word, placing words according to their semantic proximity, facilitate the achievement of the vocabulary closest to the intended meaning. From this point of view, there are no significant differences between a thesaurus and an ideographic dictionary (Hullen; 13).

The previously published linguistic dictionary States that theoretically, the thesaurus is one of the possible models of the semantic system of vocabulary and is used as a means of enriching the individual dictionary of the writer (Linguistic encyclopedia, 1990: 501). The dictionary of the Russian language gives the following definition: Thesaurus, in the General sense-special terminology, more strictly and subject – a dictionary, a collection of information, a corpus or a set that fully covers the concepts, definitions and terms of a special field of knowledge or field of activity, which

should contribute to proper lexical, corporate communication (understanding in communication and interaction of persons associated with the same discipline or profession); in modern linguistics, it is a special type of dictionary that specifies semantic relations (synonyms, antonyms, paronyms, etc.) between lexical units. Thesaurus is one of the most effective tools for describing individual subject areas (Dictionary of the Russian language, 1999: 688). In our research, we take this definition of the thesaurus as a basis. Further, there is also a mention that, unlike an explanatory dictionary, the thesaurus allows you to identify the meaning not only by definition, but also by correlating the word with other concepts and their groups, so it can be used without filling the knowledge bases of artificial intelligence systems. The authors say that in the past the term thesaurus was primarily used for dictionaries that represented the language vocabulary with maximum completeness and examples of its use in texts, but now it has expanded its definition and is also used in information theory to refer to the totality of all information that a subject possesses (Dictionary of the Russian language, 1999: 688).

A review of the scientific literature on this topic suggests that the term thesaurus has a long history and it is interpreted differently in various dictionaries: in a broad and narrow sense. For example, a thesaurus as a description of the system of knowledge about reality that an individual media/group of media has. The same carrier can also serve as a receiver of additional information in a certain situation, which changes its thesaurus. The source thesaurus defines a person's ability to receive semantic information. On the other side when studying systems with artificial intelligence, the properties of the individual's thesaurus are considered, which are manifested in the perception and understanding of information. The thesaurus contains not only information about reality, but also meta-information (information about information), which provides the possibility of receiving new messages, is a type of dictionary that reflects the full vocabulary of the language as accurately as possible, it is also used in the meaning of «ideographic dictionary», a special dictionary (a certain field of knowledge), etc. (Starichenok, 2008: 595). Being aware of your identity to the professional community, including through the use of special terminology, students have a need to improve their own communication skills and, consequently, increase their overall motivation to learn (Valitova, 2016: 41).

Results and discussion

In the context of social changes, we can see increasing requirements for the professional training of a specialist responsible for training cultured, humane people who are able to implement personal and social decisions. Against the background of these changes and the principles of interaction of knowledge from various Sciences, a situation of «information and terminological explosion» arises, which must be masterfully resolved. In this regard, the problem of forming a thesaurus of a future specialist is of particular relevance.

Today, there are qualities of specialist training in the information society such as:

- knowledge of information and educational technologies;
- representation of the essence and elements of the information picture of the world;
- formation of scientific and pedagogical style of thinking;
- striving for continuous education and growth of professional competence by means of traditional and constantly improving information pedagogical technologies and tools.

The purpose of the thesaurus expanded when, by the middle of the last century, it began to be used as a tool for creating information-search thesauri in various fields of science. There are many dictionaries that contain not just a list of words, but a whole material of data on a specific issue in a specific field of knowledge.

In order to provide high-quality training for specialists in the scientific and educational sphere of higher educational institutions, al-Farabi Kazakh national University offers a program developed by teachers of the Department of Russian Philology and world literature. It is aimed at forming a professional personality of a specialist (master of pedagogical Sciences) and a highly qualified specialist in the field of teaching methods of Russian language and literature (PhD doctor). Russian language and literature and Russian Philology majors are represented in the catalogues of disciplines approved by the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan (Nur-Sultan, 2020). The catalog of disciplines helps to build an individual trajectory for the educational program, represented by cycles of disciplines: the cycle of General education disciplines, the cycle of basic disciplines and the cycle of profile disciplines. The cycle of General education disciplines includes

subjects of the mandatory component, which are determined by the State General education standard and are mandatory for all students in the educational program (Almaty: KazNU, 2019).

Let's consider a number of linguistic disciplines that contribute to the effective formation of the basic thesaurus of a teacher of Russian language and literature. The list of compulsory subjects in the educational program includes «Hermeneutics of literary text», «Text Linguistics», «New paradigm of literary studies», «New paradigms of linguistics», «Technology research in Philology». As elective subjects presented: «Eastern literary Renaissance», «Gender literary studied», «Linguistic imagology», «New directions of foreign linguistics», «Artistic discourse of Russian literature abroad», «communicative linguistics» and etc. (Almaty: KazNU, 2019). The mandatory courses for the next stage – doctoral studies include: «Research methods?», Methodology of preparation of scientific articles «Scientific dominants of Russian Philology of the second half of the XX century – early XXI century», «Academic writing». The elective cycle includes the following courses: «Interdisciplinary research in literary studies», «Interdisciplinary research in linguistics», «Methodology of modern linguistic research», «Evolution of Russian realism of the twentieth century, Research design in literary studies», «Research design in linguistics», etc. (Almaty: KazNU, 2019).

Materials for the formation and completion of the thesaurus of the future philologist are educational and methodological complexes, special and additional literature on the direction of training students. To illustrate, let's take a description of the disciplines of the University component of the profile cycle of educational programs of the specialty «Russian Philology» in postgraduate professional training (master's and doctoral studies). For example, the master's degree program includes the discipline «New paradigms of linguistics», which focuses on the research and analysis of the latest new technologies, as well as methods for analyzing the facts of language, principles of research of linguistic phenomena in the framework of modern scientific directions and schools of linguistics. The main goal of the discipline is to develop the ability to critically evaluate the theoretical foundations of anthropocentric linguistics, with further application of these data in various research studies. It should be noted that this training course is aimed at forming the theoretical and methodological basis of scientific research, in particular linguistic research.

In the course of studying the discipline, it is planned to form the following abilities for undergraduates:

- identification of actual problems that were formed at the turn of linguistics with other Humanities, in addition, related to poorly studied aspects of the language and have not yet found a solution in Russian studies;
- application of knowledge on the main concepts, theoretical foundations and directions in the system of modern linguistics regarding the choice of theoretical positions in research;
- critical analysis of the main provisions of new linguistic theories, to focus on a more appropriate choice suitable for research;
- writing an analytical essay with an assessment of the degree of development in modern Russian studies of actual problems of Russian linguistics;
- conducting scientific discussions on current problems of modern Russian linguistics;
- argumentation of their point of view, comparing it with the main concepts, theoretical and methodological directions and foundations in modern linguistics.

While learning this discipline, undergraduates will study the following aspects:

- State of linguistics in the post-structuralist period.
 - The concept of a scientific paradigm, or paradigm of knowledge.
 - Basic principles of linguistics of the late XX-early XXI centuries. Also, their implementation in Russian studies.
 - Main areas and schools of Russian linguistics: functional grammar, communicative grammar, cognitive linguistics, semantics, linguoconceptology, pragmalinguistics, jurislinguistics, political linguistics, linguoculturology, gender linguistics, computer linguistics, corpus linguistics.
 - Linguistically and anthropocentric approaches to language.
 - Problems of the language picture of the world and language conceptualization of the world in modern paradigms of knowledge.
 - Connection of language and culture. Ethnic and linguistic consciousness.
- Within the framework of this discipline («New paradigms of linguistics»), the thesaurus is formed at a new qualitative level (updated, supplemented, concretized and improved knowledge of special terminology) by means of highly specialized terms: paradigm, poststructuralist period, linguocentric approach, anthropocentric approach, functional grammar, communicative grammar, cognitive

linguistics, semantics, linguoconceptology, pragmalinguistics, jurislinguistics, political linguistics, linguoculturology, gender linguistics, computer linguistics, corpus linguistics, protolinguistic, metagrammar, generative direction, language picture of the world, language conceptualization of the world and others.

The course «Scientific dominants of Russian Philology of the second half of the twentieth century – the beginning of the twenty first century», presented in the cycle of mandatory doctoral studies, is aimed at selecting and creating a scientific and methodological basis for dissertation research that corresponds to current areas of philological science. The purpose of discipline – to form a systemic vision of the dominant theories in modern philological science of the XX–XXI centuries; provides for the following tasks:

- To critically evaluate multiparadigm nature of dominant theories;
- To choose the optimal scientific and methodological basis for the dissertation research;
- To identify current problems of modern Philology;
- To implement interdisciplinary projects.

The main focus of this course is to study the theories and concepts of modern polyparadigmatic Russian linguistics and literary studies. In the course of studying the discipline, students should develop the ability to:

- identify and isolate the essence of traditional and new dominant scientific concepts;
- generalize the results of knowledge and use them as a means of obtaining new knowledge;
- choose appropriate methodological approaches to research in the field of Russian Philology, carry out their critical analysis;
- solve non-standard research tasks of various levels of complexity at a professional level using the scientific and methodological apparatus of Philology;
- integrate interdisciplinary knowledge into the research process;
- create an original scientific work (article) in the field of modern trends in Russian Philology;
- present the results of research activities to the scientific community.

Doctoral students studying in the educational program (PhD) «Russian Philology» will study the following aspects of linguistics and literary studies:

- Linguistically and anthropocentric approaches to language.
- Worldview as a General scientific category.
- External and internal linguistics.

- Neo-mythological consciousness in Russian prose and poetry of the late nineteenth and early twentieth centuries.

- Comparative study of literature in the light of the concept of Dialogic art.

- Semiotics as a field of scientific research in literary studies.

As part of the study of this discipline, there is a need to learn and know such terms as: dominants, polyparadigmality, neofunctionalism, worldview, external and internal linguistics, neo-mythological consciousness, suggestive linguistics, reflexive linguistics, noolinguistics, tender approach, neo-Freudianism, existentialism, neo-positivism, linguistic expansionism, semiotics, transculturation, narratology, hypertext, etc. and their active use by future specialists in research and practical, professional activities.

In our opinion, the use of such a staged and interdisciplinary approach to the study of scientific knowledge in linguistics and literary studies will help to expand and enrich the thesaurus of students.

Accordingly, within the framework of a multi-level system of training future philologists (bachelor's, master's, doctorate) in the process of postgraduate training programs, the professional (language) competence is further formed and improved. Students should be able to manage terminology in accordance with technological progress. (Beliaeva L.; 30). And the basis for this is the further development of the next level of professionally oriented special dictionary of the student's language personality – the thesaurus.

Conclusion

Summing up, it can be noted that the level of education (level of professional knowledge) of a future specialist can be traced on the basis of his thesaurus – a special dictionary. In our opinion, the thesaurus of the language personality of the student should be a set of general scientific and highly specialized terminological units for the profession, acquired from the content of basic, specializing and elective disciplines corresponding to the direction of training in a particular specialization. In this regard, the graduating departments together with the language teachers (Russian, Kazakh and English) should systematically work on the formation and expansion of the thesaurus of the future specialist. One solution to this problem is the combined work of linguists and teachers majors to develop joint training programs, educational-

methodical complexes of disciplines at the choice of the system of methods and techniques of work. For a more successful formation of the thesaurus of postgraduate professional education, it is necessary to rely on a wide range of disciplines provided for

in the educational program in the direction of the specialty, which will allow you to more fully form the content of the thesaurus. In the future, this will ensure the active use of the thesaurus in educational, research and future professional activities.

References

- Шилова О.Н. Теоретические основы становления информационно-педагогического тезауруса студентов в системе высшего педагогического образования: автореферат дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / Шилова О.Н. – СПб., 2001. – 38 с.
- Roget's thesaurus of English words and phrases / 150th Anniversary Edition by Peter Roges and George W. Davidson. Penguin books, 2002. – 498 p.
- Лавренова О.А. Есть такая запись в электронном каталоге// Библиотека. 2000. №2. – С. 30-33
- Морковкин В.В. Идеографические словари. – М.: Издательство Московского университета, 1970. – 69 с.
- Библиотечная энциклопедия. – М.: Пашков Дом, 2007. – 1300 с.
- Sterkenburg, P.V. Onomasiological Specifications and a Concise History of Onomasiological Dictionaries, A Practical Guide to Lexicography[Текст]/P.V. Sterkenburg John Benjamin's Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2003. – р. 142-143.
- Словарь социолингвистических терминов. – Изд. 2-е, доп. / Э.Д. Сулейменова, Н.Ж. Шаймерденова, Ж.С. Смагулова, Д.Х. Аканова. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 330 с.
- Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – 27-е издание, исправленное. – М.: Мир и образование, 2016. – 1360 с.
- Aitchison J. Thesaurus Construction and Use: a Practical Manual[Текст]/J. Aitchicon. – Iran,2000. – 218 р.
- Hullen, W. English Dictionaries 800-1700: The Topical Tradition/W. Hullen – Oxford Claredon Press, UK, 2006. – 525 р.
- Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. Ярцева В.Н., – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
- Словарь русского языка: в 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; под ред. А. П. Евгеньевой. – 4-е изд. – М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. – 800 с.
- Стариченок В.Д. Большой энциклопедический словарь. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 811 с.
- Валитова Н.Р., Паутов А.Д. Значение профессионального тезауруса при обучении профессиональной речи бакалавров в области рекламы и связи с общественностью // Вестник ТГПУ. – 2016. – №8. – С. 40-43.
- Каталог дисциплин на 2019-2020 учебный год. Специальность «8D01704 – Русский язык и литература» (Докторантура). – Алматы: КазНУ, 2019.
- Beliaeva L., Chernyashinskaya V. Technical writer in the framework of modern natural language processing task // Journal of Siberian Federal University. Series: Humanities. 2019. №12 (1). P. 30-31

References

- Aitchison J. Thesaurus Construction and Use: a Practical Manual J. Aitchicon. Iran. 2000. 218 p.
- Beliaeva L., Chernyashinskaya V. (2019). Technical writer in the framework of modern natural language processing task. Journal of Siberian Federal University. Series: Humanities. №12 (1). Pp. 30-31.
- Bibliotechnaya encyclopediya. (2007). [Library encyclopedia]. M.: Pashkov House. 1300 p. (In Russian)
- Hullen, W. (2006). English Dictionaries 800-1700: The Topical Tradition W. Hullen. Oxford Claredon Press. UK. 525 p.
- Katalog disciplin na 2019-2020 uchebnyi god. Spetsial'nost' «8D01704 – Russkyy yazyk i literatura» (Doktorantura). (2019). [Catalog of subjects for the 2019-2020 academic year. Specialty «8D01704 – Russian language and literature» (Doctorate)]. Almaty: KazNU. (In Russian)
- Lavrenova O.A. (2000). Yest' takaya zapis' v kataloge. [There is such an entry in the catalog]. Biblioteka. №2. Pp. 30-33. (In Russian)
- Lingvisticheskiy encyclopedicheskyy slovar'. (1990). [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. Ch. ed. Yartseva V.N. M.: Soviet Encyclopedia. 685 p. (In Russian)
- Morkovkin V. V. (1970). Ideograficheskie slovari. [Ideographic dictionaries]. M.: Moscow University Press. 69 p. (In Russian)
- Ozhegov S.I. (2016). Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. [Explanatory dictionary of the Russian language]. 27th edition, revised. M.: Peace and Education. 1360 p. (In Russian)
- Roget's thesaurus of English words and phrases. (2002). 150th Anniversary Edition by Peter Roges and George W. Davidson. Penguin books. 498 p.
- Shilova O.N. (2001). Teoreticheskiye osnovy stanovleniya informatsonno-pedagogicheskogo tezaurusa studentov v sisteme vysshego pedagogicheskogo obrazovaniya [Theoretical foundations of the formation of information and pedagogical thesaurus of

students in the system of higher pedagogical education]: avtoreferat dis. ... d-ra ped. nauk: 13.00.08. Shilova O.N. SPb. 38 p. (In Russian)

Slovar' russkogo yazyka. (1999). [Dictionary of the Russian language: in 4 volumes]. RAS, Institute of Linguistics. Research; under the editorship of A.P. Evgenyeva. 4th ed. M.: Rus.yaz. 800 p. (In Russian)

Slovar' sotsiolingvisticheskikh terminov. (2007). [Dictionary of sociolinguistic terms]. 2nd ed., add.: E.D. Suleimenova, N.Zh. Shaimerdenova, Zh. S. Smagulova, D.H. Akhanova. Almaty. 330 p. (In Russian)

Starichenok V.D. (2008). Bol'shoi enciclopedichesky slovar' [Big encyclopedia]. Rostov n/A: Phoenix. 811 p. (In Russian)

Sterkenburg, P.V. (2003). Onomasiological Specifications and a Concise History of Onomasiological Dictionaries, A Practical Guide to Lexicography P.V. Sterkenburg John Benjamin's Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia. Pp. 142-143.

Valitova N.R., Pautov A.D. (2016). Znachenie professional'nogo tezaurusa pri obuchenii professional'noi rechi bakalavrov v oblasti reklamy i svyazi s obsh'estvennost'iu [The value of the professional thesaurus in teaching professional speech to bachelors in advertising and public relations]. Bulletin of TSPU. No. 8. Pp. 40-43. (In Russian)

A.K. Taussogarova , **D. Tuzelbayeva** *

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: tuzelbaeva.diana@gmail.com

FROM THE EXPERIENCE OF STUDYING THE IMAGE OF THE STATE IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

The article considers the reflection of ethnostereotypes in mass media publications in the language consciousness, the place in the formation of the image of the state. Along with the unity of origin, language, mentality, historical and spiritual values, from the point of view of the spirit of patriotism, in preserving national identity and identifying the whole country with one nation, among the above images, the image of the nation occupies a central place. The positive image of the nation and the state, its place on the world level not only evoke a sense of pride of its people, but also contribute to its internal unity and integrity. The object of the study was negative stereotypes formulated in the publications of specific authors on ethnic topics. A special place of mass media in the promotion of a number of social, economic and cultural indicators that serve the image of the state and the nation is occupied by a sociological survey to study the manifestations in the language consciousness of ethnostereotypes obtained from mass media products. Quantitative and qualitative analysis of the questionnaire data obtained from respondents is carried out. As a result of the study, the structure of ethnostereotypes in the language consciousness, cultural and mental features, transience (temporality), mythical features are revealed. Discussion on the content of ethnic stereotypes in the mass media product in social linguistic consciousness is ambiguous. The influence of stereotypes contained in the content of information on ethnic topics, on the image of the state, the consolidation of the nation is formulated.

Key words: image of the state, mass media, language consciousness, sociological survey, quantitative analysis, qualitative analysis, national consolidation.

А.К. Таусоғарова, Д. Түзелбаева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: tuzelbaeva.diana@gmail.com

Мемлекет имиджінің тілдік санадағы көріністерін зерттеу тәжірибесінен

Мақалада масс-медиа жарияланымдарындағы этностереотиптердің тілдік санадағы көрінісі, мемлекет имиджі қалыптасуындағы орны қарастырылады. Тері, тілі, менталитеті, тарихи, рухани құндылықтары бірлігімен бірге отаншылдық рухы тұрғысынан да тұтас елдің өзін бір ұлтпен сәйкестендіріп, ұлттық бірегейлікті сақтауында жоғарыда көрсетілген имидждер ішінде ұлт имиджі басты орын алады. Ұлттың я мемлекеттің жағымды образы, әлемдік деңгейдегі орнының болуы оның халқының мақтаныш сезімін тудырып қана қоймай, оның ішкі бірлігіне, тұтастығына ықпал етеді. Зерттеу нысанына нақты авторлардың этникалық тақырыптағы жарияланымдарында түжірымдалған жағымсыз стереотиптер алынды. Мемлекет я ұлт имиджіне қызмет ететін әлеуметтік, экономикалық және мәдени көрсеткіштер қатарының насиҳатталуында масс медианың орны айырықша деуге болады. Ол қайсыбір этникалық қауымдастыққа байланысты көпшілік санасында туындастырылған бірдей ассоциациялар мен біршама тұрақты стандартты түсініктер ретінде қарастырылады. Мемлекет имиджі мен осы мемлекетке үйіткы ұлт имиджі өзара астасып жататыны мақалада көлтірілген зерттеушілер пікірлері мен мысалдардан айқын көрінеді. Әсірепе, мемлекет атауы оны құрайтын ұлт атауы – этнониммен сәйкестікте табылғанда олар бірін-бірі толықтырып тұрады.

Масс медиа өнімінен алынған этностереотиптердің тілдік санадағы көріністерін зерттеу үшін әлеуметтік саулама жүргізілді. Респонденттерден алынған саулама мәліметтеріне сандық және сапалық талдау жасалады. Зерттеу нәтижесінде этностереотиптердің тілдік санадағы құрылымдануы, мәдени және менталдық ерекшеліктері, өткіншілік (уақытша), мифтік сипаттары анықталады. Масс медиа өніміндегі этностереотип мазмұнының әлеуметтік тілдік санада талқылануы бірдей емес. Этникалық тақырыптағы ақпараттар мазмұнында қамтылатын стереотиптердің мемлекет имиджіне, ұлттың үйісүйнен әсері түжірымдалады.

Түйін сөздер: мемлекет имиджі, масс медиа, тілдік сана, әлеуметтік саулама, сандық, талдау, сапалық талдау, ұлттық үйисү.

А.К. Таусогарова, Д. Тузельбаева*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: tuzelbaeva.diana@gmail.com

**Из опыта исследования имиджа государства
в языковом сознании**

В статье рассматривается отражение этностереотипов в публикациях масс-медиа в языковом сознании, место в формировании имиджа государства. Наряду с единством происхождения, языка, менталитета, исторических, духовных ценностей, с точки зрения духа патриотизма, в сохранении национальной идентичности и отождествлении всей страны с одной нацией, среди вышеуказанных образов имидж нации занимает центральное место. Позитивный образ нации и государства, его место на мировом уровне не только вызывают чувство гордости его народа, но и способствуют его внутреннему единству, целостности. Объектом исследования стали негативные стереотипы, сформулированные в публикациях конкретных авторов на этническую тематику. Особое место масс-медиа в пропаганде ряда социальных, экономических и культурных показателей, служащих имиджу государства и нации, занимает социологический опрос для изучения проявлений в языковом сознании этностереотипов, полученных из масс-медиа-продукции. Проводится количественный и качественный анализ анкетных данных, полученных от респондентов. В результате исследования выявляются структура этностереотипов в языковом сознании, культурные и ментальные особенности, мимолетность (временность), мифические черты. Обсуждение содержания этностереотипа в масс-медиа-продукте в социальном языковом сознании неоднозначно. Формулируется влияние стереотипов, содержащихся в содержании информации на этническую тематику, на имидж государства, консолидацию нации.

Ключевые слова: имидж государства, масс медиа, языковое сознание, социологический опрос, количественный анализ, качественный анализ, национальная консолидация.

Introduction

It is clear that the preservation of a national identity is indisputable in the current globalization process based on the creation of a global space in all areas of public importance, such as information, economic, political, cultural, education. In general, science there is a concept of country, people, state, ethnos, nation formed in the process of historical development from time immemorial, as a result of scientific research in various areas (anthropological, psychological, ethnographic, cognitive-mental, cultural studies, etc.). The creation of a pure universal unity leads to the confrontation of objective concepts, the foundations of which are well-established, and the denial of one another. In addition, despite the factors that promote the process of globalization, such as the cultures' dialogue, cross-cultural, political, economic, international relations, national identity, the image of an individual state or country, the national mentality are becoming more important.

The importance of national identity (conformity) for any country or nation in the process of globalization can be considered in terms of its properties, which are shown by its researchers: «National identity, of course, can be changed due to the external factors only externally, but its core, main root can be left unchanged. In this way, it has its own impact. In this case, the uniqueness serves

as a protection. This uniqueness that facilitates the adaptation of the nation to the demands of the times» (Kolumbayev, Shumatova, 2013: 97).

We can firmly say that the positive image of the nation or state has a special place in international relations along with other factors in the preservation of national identity, which is closely linked with the identification of the whole country with a nation on the basis of unique roots, language, mentality, spiritual values, history, etc. After all, a positive image of a nation or a state, the presence of a world-class position not only creates a sense of pride of its people, but also contributes to its internal unity and integrity.

In general, the definition of *image* is as follows: «In English, the word «image» has many meanings: image, appearance, and according to the meaning of these words, image is understood as a visual phenomenon, but the social and psychological nature of the image is not a prominent phenomenon. It also means *prestige*, *authority*, *image*, *character*. When considering the first historical concepts of the definition of the word *image*, it is shown that it belongs to the category of «the phenomenon of influence, impact» (Yeliseeva, Vershinina: 2015, 270).

However, E.N. Remchukova, B.A. Omelyanenko distinguish between «*image*» and «*prestige*» based on the opinions of several researchers. The peculiarity

of the image is the «spontaneous formation of the object's concept», «the prestige is the purposeful introduction of the object image in the public consciousness», i.e. the result of purpose-directed action (Remchukova, Omelyanenko: 2017, 343).

As above mentioned by authors, the concept of image has many definitions and concepts, which shows its universal, multifaceted nature. After all, in today's competitive society, the image includes a hierarchy from the individual (image of a specialist, individual company, educational institution, etc.) to the state, depending on the objectivity, the influence of the object on appearance, image attractiveness, function and other properties, honor and prestige. From this point of view, the presence or formation of the image requires that the object has only positive, influential qualities.

Among the above-mentioned opinions, the image of the nation plays the key role in the identification of the whole country with one nation and the preservation of national identity, as well as in the spirit of patriotism, along with the unity of origin, language, mentality, historical and spiritual values.

Theoretical conceptualizations in the social sciences have turned it into an important and complex notion that refers not only to its geographical meaning. A sociological and anthropological dimension considers cultural, social and personal imprints on places (Cuba & Hummon, 1993); a psychological approach focuses on the cognitive and emotional relationships that individuals establish with their environment (Stokols, 1995), also on the identities and attributions that influence people's perceptions and how they construct significance around places.

It is well-grounded to say that the image of the nation, on the one hand, is a positive image of the nation in the public consciousness in terms of achievements and values in various fields (culture, economy, politics). In the current process of globalization, when the interaction of different cultures is widespread, raising the image of the nation, first of all, has a positive impact on national identity, that is, the identification of the whole country with this nation. The lack of the nation's image, as well as the frequent coverage of negative information about the nation in the media, in our opinion, leads to the situation shown by researchers: «The nation's inferiority to any other nation prevents its bold development and revival» (Kaba: <https://aikyn.kz/2017/05/20/13938.html>).

Country is not one static political entity with defined borders but it is also formed by smaller differentiated units with their own characteristics.

Any of these could constitute a decisive element for the creation of a unique brand and affect the performance of the whole. While a brand is part of the deliberate creation of a product (Nikolova & Hassan, 2013), perceptions of it take place at the personal level, depending on the capacity, competence and adopted conventions of each individual. Attitudes are formed therefore far from the direct control of brand experts or managers. Appreciations of meaning and value are subjective and multifaceted processes, difficult to trace and verify. This is how perceptions about countries are embedded with beliefs and why emotions turn into attitudes, in the same way it happens about other people, products, ideas, or companies. Kotler and Gertner (2002, p. 249) assure that «brands incite beliefs, evoke emotions and prompt behaviours.» It is also noted that the formation of the nation's portrayal or the image of the state has a special place ethnic stereotypes about the nation that makes up that state: «The image of the state, its reputation is often based on the elements of myth, generalized stereotypes about the ethnus. The share of similar «myths» in the politics is great. Thinking by stereotypes is the characteristic feature of human psychology, the use of the cliché allows a person to save effort in the orientation of the surrounding activity, simplifies the process of cognition. Nevertheless, stereotypes cause the great damage to the image of the country» (Panasyuk: 2008, 30).

Moreover, a nation's brand image is not based solely on people's experiences. It is also influenced by previous knowledge and beliefs, stereotypes of its people, the prevailing social, political and economic conditions (Fan, 2010; see also Beerli and Martin, 2004).

Mass media of ethno-stereotypes, which are considered to be the same associations and more stable standard concepts that arise in the public consciousness in relation to a particular ethnic community, or defined as «more stable notions of moral, mental, physical characteristics of different ethnic communities». It is undisputable that the information created by the media affects the image of the country. Even in many scientific studies, the close connection between the concepts of ethno-stereotype, image and identity, and the fact that they are inseparable from each other, E. Hoffman shows in the analysis of the works of several scientists: «Existing positive and negative stereotypes are the basis that can be used at any time depending on specific political or economic interests. The historical development of the contradictory image of Russia is described in detail by Gavrilova. She unites in one group the constants of this image as

stereotypes about Russia and cites as examples of vodka, the Russian threat, Russia as anti-Europe, people's ability to endure and suffering and the Russian soul. This stereotypical picture often deters journalists from presenting balanced and comprehensive information about Russia. Instead, journalists seek and find stereotypes and stage events around them.» (Hoffman: 2017, 13).

Thus, from an insightful point of view, the image is defined as «information about the description, structure of the object, the reproduction of the object in the mind» or «existing subjective notions formed voluntarily or spontaneously in the minds of the masses» and «goal-oriented and consciously constructed notions». The integration of ethno-stereotypes into the image is inevitable.

The role of the mass media in the promotion of a number of social, economic and cultural indicators that serve the image of the state or nation is significant. In this regard, Andrei Polonsky has proposed the following idea: «The mass media have a unique ability to generate intense information-semantic (cognitive) flows and rigidly control them. Included in the production of meanings, images and metaphors, in the production of mass information (content), mass consciousness and mass audience, mass media have a strong influence on the nature of public consciousness, on the nature of its dominant intentions and the features of its content forms. Mass media, thus, act as an intermediary not only between social subjects, ensuring their interaction, but also between social reality and society, each time showing its subjective, that is, worldview, value-oriented position» (Polonsky: <http://discourseanalysis.org/ada6/st43.shtml>).

Experiment

The image of the ethnos should also be considered as «a way of psychological influence on the motivation of social behavior, a mechanism for managing individual and public consciousness».

We see the emergence of proverbs and stereotypes that illustrate the negative conditions and qualities that are often expressed by individuals of the ethnic group, and it is assessed as a negative behavior in the mentality of the modern Kazakh ethnicity: 1) «Kazakh without show offs-crumbly Kazakh», 2) «I am from Bakei (Sakei, Makei, etc.)», (Eldar Zhumagaziev. Who are you, a modern Kazakh? // Kazakh newspaper, January 5, 2015).

The meaning of the first proverb about the arrogant behavior of modern Kazakhs is explained in the context of the following events which have

become commonplace in this article: This is where we buy very expensive Jeep cars and drive them to the city to demonstrate their «coolness». We buy expensive smartphones, and then we do not even use them at 20% of their capabilities, because the services that offer these gadgets are inaccessible and irrelevant in our country. You know, probably, the picture is a rural cemetery, brick or stone mazars, shining domes and neat graceful paths, and within half a kilometer – an indescribable dirty village, steep walls, curved fences, no roads. That is our «show offs».

The cliché «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)» is rooted in solving a problem, getting a job, in particular, in terms of mediating an acquaintance in a certain position. *Bakei, Sakei, Makei*, etc. in this cliché – are abbreviated as personal names. According to the traditional Kazakh culture, abbreviations of some sounds or syllables in a person's name are considered as a tribute to an older or respected person, and in later times, as mentioned above, in the case of employment, solving a problem, this form of a person's name is also used to express his authority or the usage of his name in influencing on something.

The author also notes that in the context of this cliché there is a joke: «The quintessence, so to speak, of mentality. A completely separate topic is the situation «I am from Bakei (Sakei, Makei, etc.)». As we joke, «the Kazakh resume is the shortest in the world.» It's also a piece of mentality. This is a huge problem. I just know a lot of people who have become successful just because they are from Bakei or from Sakei. Businessmen, politicians, artists, etc. succeed in this way. Not everything, of course, is so sad» (Eldar Zhumagaziev. What are you, a modern Kazakh? // Kazakiya newspaper, January 5, 2015).

Positive self-stereotypes of one nation's own hospitality, kindness, generosity are being replaced by hetero-stereotypes of another nation, especially in developed countries, which value it as a negative trait, such as wastefulness and pride. It is no coincidence that such characteristics of ethnic groups are assessed by developed and developing countries in two different and, most importantly, contradictory ways. The following examples show the transition from a positive self-stereotype about the Kazakh people to a negative self-stereotype of the above nature: 1) We are always interested in the lives of others, we imitate others; 2) We are obedient to others, or at least we tolerate; 3) We are proud of this character: «We are as generous as the steppe, as wide as the lake»; 4) We do not want to know that behind generosity there is disgrace behind arrogance and benevolence (S. Baibosynov. Kazakh

and slavery consciousness//Kazakh newspaper). Here, the negative self-stereotypes in 1st and 2nd sentences are due to the lack of full confidence in the high status of the ethnus, which has not risen to the level of a developed country, and the last 3rd, 4th sentences and the following sentence. We are kind people, sometimes to the point of naivety; hospitable and generous, sometimes to the point of comic. (Eldar Zhumagaziev. Who are you, a modern Kazakh? Kazakh newspaper, 05.01. 2015).

Results and discussion

Eldar Zhumagaziev's «Who are you, a modern Kazakh?» (Kazakh newspaper, January 5, 2015) on the content of the issue, in particular, as we joke: «Kazakh resume – the shortest one in the world». After all, it's a piece of mentality. This is a huge problem. I just know a large number of people who became successful only because they were from Bakei or Sakei. For example: businessmen, politicians, artists and so on. In order to study the manifestations of the problem in the linguistic consciousness, a survey was

conducted among various social groups. Quantitative analysis of the questions in the questionnaire and their answers allowed us to determine the data in the diagrams below.

According to the numerical indicators of the diagram, in E. Zhumagaziev's article, it was found that the phrase «Kazakh resume is the shortest resume in the world», «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)» as a standard notion of employment of Kazakhstanis, i.e. stereotype, means the following: «Employment in Kazakhstan is based on acquaintances, but very rare (56.8%); «Employment in Kazakhstan is based on acquaintances (24.3%)», «There are three types of employment: acquaintance, resume and special search through acquaintances (2.7%); «Bakei, Sakei», localism, family relations – predominant in the Kazakh environment (2.7%)»; «There is a job placement using acquaintances, most people choose this path to get a career faster (2.7%)»; «I can't say no (the employment based on acquaintances). In particular, I believe that high positions will be filled with such «respect» (2.7%)»; «There are such cases, but I do not say that in all (2.7%)».

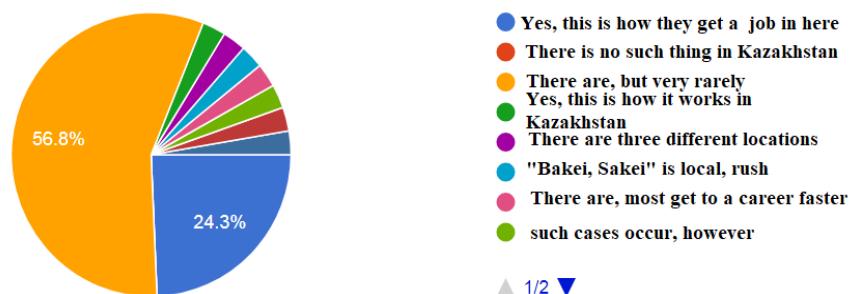

Diagram 1 – A real-life manifestation of the stereotype «Kazakh resume – the shortest resume in the world», «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)» (the beginning).

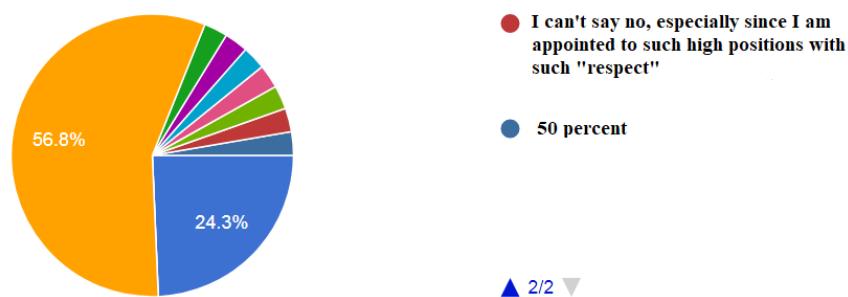

Diagram 1.1 – A real-life manifestation of the stereotype «Kazakh resume – the shortest resume in the world», «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)» (continued).

Qualitative analysis of these quantitative data allowed to draw the following conclusions:

First, the implicit ethno-stereotype «I am from Bakei (Sakei, Makei, etc.)» is mythical. Although this ethno-stereotype means «employment with the use of acquaintances, an influential person», it turns out that, in general, employment does not only take place in this way. Because from the point of view of the myth, which is defined as «to some extent bordering on the truth» (Khorgosbek, 2020: 5), the above ethno-stereotype, which is widespread in society, is not a complete truth or a lie. Rarely, in the semantics of the stereotype «I am from Bakei (Sakei, Makei, etc.)» is about the occurrence of employment through a reputable relative or acquaintance, is appointed «with such

respect to high positions», chooses this path to a quick career, local, family-dominated in the Kazakh environment».

Secondly, the phrase «Kazakh resume is the shortest resume in the world», «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)» is characterized by a stereotypical character, while it is a transient phenomenon, i.e. a temporary stereotype. This conclusion was formulated in this type of study. A computer Google-form web page was also used to determine whether this stereotype was perceived and understood by the addressees or language speakers as a symbol. In connection with the semantic understanding and acceptance of this stereotype, the following responses were received from respondents.

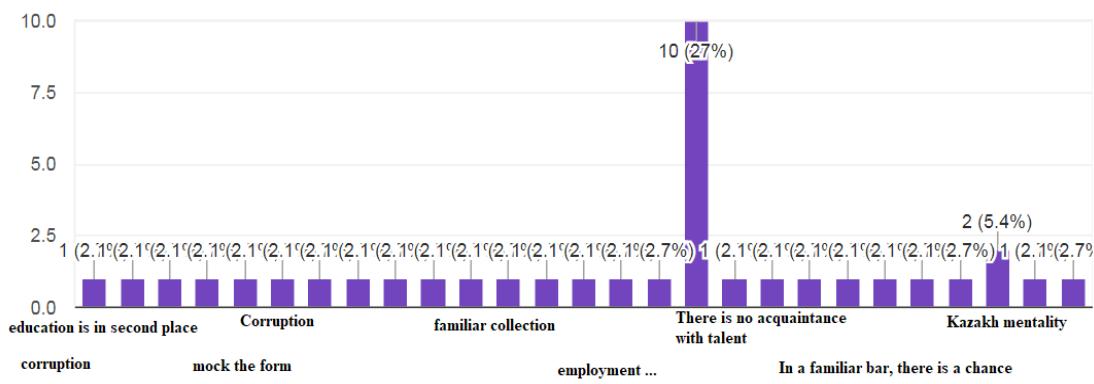

Diagram 2 – Interpretation of the stereotype «I am from Bakei (Sakei, Makei, etc.)»

The data of the diagram show that the phrase «Kazakh resume – the shortest resume in the world», «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)» was formed in society as a stereotype. For example, in the diagram, the metaphors «when there is an acquaintance, there is a chance», «there is talent, there is no acquaintance» are based on this stereotype, which reveals its content. The majority of respondents' answers are about the main topic of «employment using acquaintances» and its peripheral areas: «there is talent, there is no acquaintance» (27%), «education is secondary» (2.1%), «corruption» (2.1%), «gathering acquaintances» (2.1%), «there is a chance when there is an acquaintance» (2.1%). It is time to accept the stereotype as a national behavior in the context of employment, i.e. «Kazakh mentality» (5.4), and to act in accordance with this standard, and not in terms of «employment, corruption or bribery using acquaintances». There is also a notion

in the society that «time is changed, and now it is unlikely that Bakei will take to the service of a stupid relative.» These last two opinions or views show that this stereotype is a transient phenomenon.

Third, the perception of the stereotype «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)» is accepted not in terms of «employment, corruption or bribery using acquaintances», but in terms of national behavior in the context of employment, i.e. «Kazakh mentality». We believe that this is consistent with the notion of «informal employment recommendations» given in the chart below.

Figure 3 above, which allows us to get information about the semantic layers of the considered stereotype, shows its «informal employment recommendations» (33.3%), «employment of disabled people using acquaintances» (8.3%), «influence of an authoritative person», employment through prestige »(54.2%), (I think all the answers are true, 1.42%).

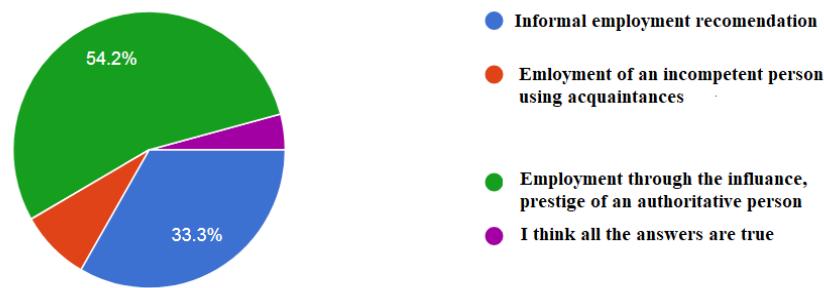

Diagram 3 – The corresponding meanings of the phrase «Kazakh resume – the shortest resume in the world», «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)»

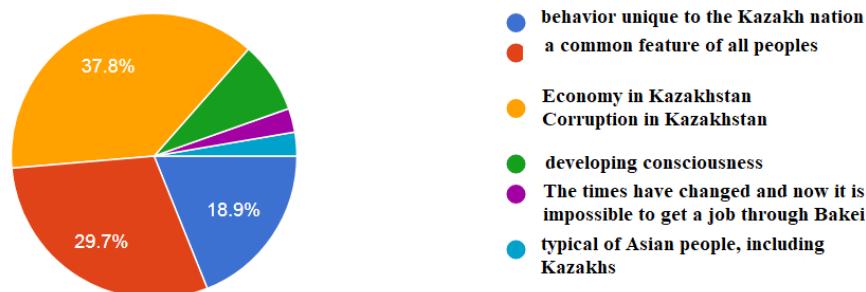

Diagram 4 – The national character of the stereotype «Kazakh resume – the shortest resume in the world», «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)».

Fourth, the stereotype «Kazakh resume is the shortest resume in the world», «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)» does not apply to a particular ethnic group. If we solve the question of the ethnic nature of the considered stereotype through the data in the diagram, then we see that this stereotype does not apply only to the Kazakh ethnoses. Among these stereotyped respondents, only 18.9% said that «characteristic is applied to the Kazakh nation», 29.7% said that it is «characteristic of all people», and 2.7% said that «Asian people, among them are more typical to Kazakhs», 37.8% indicated that it is in terms of «Economy in Kazakhstan, corruption in Kazakhstan», 8.1% «Developing consciousness».

Eldar Zhumagaziev's «Who are you, a modern Kazakh?» the next ethno-stereotype in the article (Kazakh newspaper, January 5, 2015) is «Kazakh without show offs – crumby Kazakh.» Although the general condition of the person is not significant, he takes out a loan for a lavish wedding, drives expensive cars, keeps expensive gadgets, etc. The Kazakh nation has a «proud» attitude that seeks to present itself as «wonderful». In response to

the stereotype, the survey showed that the notion of «pride» and «Kazakhstani corruption» in the ethnic mentality was predominant in the language consciousness of the respondents. Qualitative analysis of survey responses often links the negative attitudes about Kazakhstan or the Kazakh ethnoses, such as «glory, pride, external brilliance,» to low public awareness and economic development. In general, these stereotypes have a negative impact on the formation of its internal image (the image of the state within itself, in front of its people).

While the image of the state is important in the organization of its people, in its relations with other countries it is the purposeful introduction of its image in the minds of the outside world, i.e. the result of purposeful action (Remchukova, Omelianenko, 2017: 344).

The national image is one of the factors in the formation of the state image, as evidenced by the following opinion of researchers: «The concept of the state image is understood by the majority of the nation, the nation represents the state, its image. The image of the country is an emotionally

colored image formed in the public consciousness by various means, which is based on the national image-symbols» (Anholt, 2007: 60).

Conclusion

It is clear from the comments and examples of the above researchers that the image of the state and the image of the nation is the source of this state that are intertwined. Especially when the name of the state is found in accordance with the name of the nation that makes it up – the ethnonym, they complement each other.

From this point of view, the content analysis of the information of the above-mentioned authors on ethnic issues proves that mass media resources can also be a factor in the formation of negative ethno-stereotypes. At the same time, a qualitative analysis of the survey data showed that it is not always correct to formulate «absolutely» the characteristics of a corrupt nature, as reflected in the mass media product discussed in this

article, as a phenomenon unique to the Kazakh ethnus. After all, the phrases «Kazakh resume – the shortest resume in the world», «I'm from Bakei (Sakei, Makei, etc.)», «Kazakh without show offs – crumby Kazakh» are not common in the minds of some respondents, but in some cases are typical of many other countries. Some respondents now interpret this «resume» as a legal guarantee or recommendation for employment in the Kazakh environment, namely, an «informal employment recommendation». Therefore, it is inefficient to advertise negative ethno-stereotypes in the mass media which have a negative impact on the internal organization of the population, the nation, the image of the state are not formed in the public consciousness as a whole. The optimal formation of the image of the state, which is important for the unity and uniqueness of the Kazakh people, as many ethnic groups in Kazakhstan identify themselves with this country, unity in the Kazakh ethnonym depends on the content of ethnic information in the media.

References

- Anholt S (2007) Sozdanie brenda strany. Brend menedzhment [Country brand creation. Brand management] №1. 57-64 pp (in Russian).
- Beerli A., Martin, J.D. (2004) Factors influencing destination image, Annals of Tourism Research, Vol. 31 №3, 657-681 pp (in English)
- Cuba L., Hummon D. M. (1993) A place to call home: Identification with dwelling, community and region, The Sociological Quarterly, vol. 34, №1 111–131 pp (in English)
- Yeliseeva Zh.M., Vershinina M. V. (2015) Imidzh nacii I etnicheskaya identichnost Vestnik Universiteta Gosudarstvennyi universitet upravleniya. [Image of the nation and ethnic identity Bulletin of the University (State University of Management)] №3. 270 -274 pp (in Russian).
- Fan Y. (2010), «Branding the nation: towards a better understanding», Place Branding and Public Diplomacy, Vol. 6 No. 2, pp. 97-103 (in English).
- Kaba A. (2017) Ultyq sanany qalai zhangyrtkan zhon? «Aiqyn gazeti», mamyr 20 <https://aikyn.kz/2017/05/20/13938.html> [How to revive the national consciousness?] Aikyn newspaper, May 20, <https://aikyn.kz/2017/05/20/13938.html> (in Kazakh).
- Kolumbayev B.E., Shumatova M.M. (2013) Ultyq biregeilik tauelsizdiktin syrtky korinisi retinde. Qaragandy universitetinen habarshysy. Tarih seriyasy. – Karagandy
- [National identity as an external manifestation of independence Bulletin of Karaganda University. History series] (in Kazakh).
- Qorgasbek Zh. Magauin mify (2020) Yegemen Qazaqstan gazeti, 2 aqpan [The myth of Magauin Egemen Kazakhstan newspaper, February 2, 2020] (in Kazakh).
- Kotler P. & Gertner, D. (2002), 'Country as brand, product, and beyond: a place marketing and brand management perspective,' Journal of Brand Management, vol. 9, no. 4/5, pp. 249–261. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.bm.2540076> (in English).
- Nikolova M. S. & Hassan S. S. (2013), 'Nation branding effects on retrospective global evaluation of past travel experiences,' Journal of Business Research, vol. 66, no. 6, pp. 752–758. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.09.014> (in English).
- Remchukova E.N., Omelyanenko V.A. (2017) Yazykovye sredstva formirovaniya imidzha Rossii v sovremennoi reklame Vestnik RUDN. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika [Linguistic means of shaping the image of Russia in modern advertising Bulletin of RUDN. Series: Language Theory. Semiotics. Semantics.] №2 341 -349 pp (in Russian).
- Panasyuk A. Yu. (2008) Formirovanie imidzha. Strategiya, psihotekhnologii, psihotekhniki. – M.: OMEGA-L. ISBN 978-5-370-00028-7, ISBN 5-370-00028-X. [Image formation. Strategy, psychotechnology, psychotronics] 266 p (in Russian).
- Polonskyi A. Media – diskurs – konsept: opyt problemnogo osmysleniya [Media – discourse – concept: experience of problem thinking] (in Russian) <http://discourseanalysis.org/ada6/st43.shtml>.
- Stokols, D. (1995), 'The paradox of environmental psychology,' American Psychologist, vol. 50, no. 10, pp. 821–837. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.50.10.821>
- Hoffman E. (2017) Obraz rossiiskogo biznesa v nemeckogvoryashih stranah. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-teoreticheskoi konferencii: Aktualnye problemy filologii v XXI veke. – Almaty: Qazaq universiteti [The image of Russian business in German-speaking countries. Materials of the international scientific-theoretical conference: Acute problems of philology in the XXI century] Almaty: Kazakh University, 12-17 pp. (in Russian).

Г.И. Фархадова

Азербайджанский университет языков, Азербайджан, г. Баку
e-mail: gulyaadu2@gmail.com

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА ОБОГАЩЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОГО ФОНДА СОВРЕМЕННЫХ ЯЗЫКОВ

В статье рассматривается влияние глобализации на обогащение лексического фонда на материале английского и других языков.

Сегодня мир ускоренно меняется как в экономическом, так и политическом отношении, что приводит к повышению спроса на современные средства коммуникации и производственные технологии. Английский язык как один из мировых языков тесно связан с текущей глобальной экономической модернизацией и промышленным развитием.

После обретения независимости у государств СНГ появилась возможность установить равноправные отношения с разными странами. В основе этих отношений лежали как экономические и политические факторы, так и исторические и культурные особенности. При этом в процессе интеграции языковой фактор играет ключевую роль.

Изменения в обществе оказывают серьезное влияние на язык. Эти нововведения создают изменения в мире, в том числе в лексике языка в различных направлениях. Язык – явление общественное, он живет и развивается вместе с обществом. В связи с изменением общественно-экономических и политических отношений, появлением непрерывных инноваций в области науки, техники и культуры в языке появляются все новые и новые слова. Словарный состав языка постоянно меняется, растет и обогащается. Анализ показал, что глобализация способствует возникновению неологизмов.

Ключевые слова: глобализация, язык, неологизм, мир, межкультурная коммуникация, речь.

G.I. Farhadova

Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan, Baku
e-mail: gulyaadu2@gmail.com

The Impact of Globalization on the Enrichment of the Lexical Background of modern Languages

The article discusses the impact of globalization on the enrichment of the lexical fund based on the material of English and other languages.

The article examines the impact of globalization on the enrichment of the lexical fund based on the material of English and other languages.

Today, the world is rapidly changing both economically and politically, which leads to an increased demand for modern means of communication and production technologies. English as one of the World languages is closely linked to the current global economic modernization and industrial development.

After gaining independence, the CIS states had the opportunity to establish equal relations with different countries. These relations were based on both economic and political factors, as well as historical and cultural features. At the same time, the language factor plays a key role in the integration process.

Changes in society have a serious impact on the language. These innovations create changes in the world, including the vocabulary of the language in various directions. Language is a social phenomenon, it lives and develops together with society. Due to the changes in socio-economic and political relations, the emergence of continuous innovations in the field of science, technology and culture, new words are appearing in the language. The vocabulary of the language is constantly changing, growing and enriching. The analysis showed that globalization contributes to the emergence of neologisms.

Key words: globalization, language, neologism, world, intercultural communication, speech.

Г.И. Фархадова

Әзіrbайжан тілдер университеті, Әзіrbайжан, Баку қ.
e-mail: gulyaadu2@gmail.com

**Жаһанданудың қазіргі тілдердің
лексикалық қорының байытылуына әсері**

Мақалада ағылшын және басқа тілдер материалы негізінде жаһанданудың лексикалық қорды байытуға әсері қарастырылады.

Бұғынгі таңда әлем экономикалық және саяси жағынан қарқынды түрде өзгеруде. Аталған жайт қазіргі заманғы қарым-қатынас құралдары мен өндіріс технологияларына деген сұраныстың артуына әкеледі. Әлемдік тілдердің бірі ретінде ағылшын тілі жүргізіліп жатқан жаһандық экономикалық жаңғыру және индустримальық, дамумен тығыз байланысты.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ТМД мемлекеттері әр түрлі елдермен тең дәрежеде қатынас орнатуға мүмкіндік алды. Бұл қатынастар экономикалық және саяси факторлармен қатар, елдердің тарихи және мәдени ерекшеліктеріне негізделді. Оған қоса, интеграциялық үдеріс барысында тілдік фактор шешуші рөл атқарады.

Қоғамдағы өзгерістер тілге тікелей әсер етеді. Түрлі жаңашылдықтар әлемде, соның ішінде кез келген тілдің сөздік қорында әр түрлі бағытта өзгерістердің орын алуына алып келеді. Тіл – әлеуметтік құбылыс, ол қоғаммен бірге өмір суреті және дамиды. Әлеуметтік-экономикалық және саяси қатынастардың өзгеруіне, ғылым, техника және мәдениет саласындағы үздіксіз жаңалықтардың пайда болуына байланысты тілде жаңа сөздер көптеп пайда болуда. Тілдің сөздік қоры үнемі өзгеріп, өсіп, байып отырады. Таңдау нәтижелері көрсеткендей, жаһандану процесі неологизмдердің пайда болуына ықпал етеді.

Түйін сөздер: жаһандану, тіл, неологизм, әлем, мәдениетаралық қарым-қатынас, сөйлеу.

Введение

Глобализация – это устойчивый процесс, который обусловлен развитием отношений и расширением связей между странами. Правильное его использование считается одним из основных факторов, определяющих развитие.

С этой точки зрения в языке наблюдаются изменения. Многогранная природа языка повлияла также на слово. Слово как лексическая единица, в то же время перемещаясь в прямых и разных «мирах», может превращаться в богатую и динамичную единицу, в нем и стабильность, и относительность смысла и применения, будучи визуальными, словно чередуется с особенностью нестабильности (Abdullayev, 1984: 160).

Общество постоянно развивается, что находят свое отражение и в языке. В языке появляются новые слова и новые наименования, что напрямую влияет на изменение процесса общения. Здесь мы согласны, что «общение – это не последовательность фонем, не последовательность слогов, оно возникает в результате переплетения более сложных нейрофизиологических, психологических и социолингвистических процессов» (Veyselli, 2003: 258).

В эпоху глобализации лексический фонд языка пополняется большим количеством новых слов.

Неологизмы являются результатом процесса глобализации. В этом плане эволюция неоло-

гизмов представляется нам особым предметом изучения. Изменения во всех ведущих аспектах жизни отражаются в языке. Эволюция неологизмов особенно мотивирует изучать их в разных ракурсах научного лингвистического исследования. Новые изобретения, открытия, слова требуют пополнения словарного фонда новыми словами, которые являются продуктом человеческой мысли. Войдя в научный оборот, такие слова постепенно начинают использоваться и в повседневном общении.

Эксперимент

В ходе эксперимента мы пришли к выводу, что большинство неологизмов возникло при разделении на социальные классы. Ф.Я.Вейсалли, настаивающий на том, что богатый языковой материал, собранный на современном этапе лингвистики, должен быть отфильтрован экспериментально и что объективные выводы должны быть сделаны на основе неоспоримых фактов, пишет: «Изучение любого фонетического материала может быть качественным только в том случае, если оно основано на эксперименте, а не на наблюдении» (Veyselli, 2013: 84). Лингвист здесь в целом при анализе языковых фактов выдвигает на первый план важность эксперимента.

В 70-е годы XX века неологизмы проникли в самые разные сферы жизни. Так, появилось множество слов в связи с эпохой компьютериза-

ции (multi-user, neurocomputer, liveware, telepost, telebanking, finger-print), открытием космоса (space-bike, cargo-module, link-up), развитием искусства (soft art, action painting, kinetic art), развитием кино, телевидения, видео (inflight video system, satellite-delivered show, kidvid), появлением театрального искусства (theatre of absurd, son et lumiere, revolve), социальным развитием (Lib movement, libbie). По этой причине были переименованы некоторые виды искусства и профессии. Например, «cameraman» был заменен на «оператор», «fireman» на «firefighter», «chairman» на «chairperson», а «policeman» на «police-officer» (Николаева, 2000: 345).

Вышеуказанные примеры позволяют сделать вывод о том, что слова, которые когда-то считались старыми и вышли из общеупотребительной лексики, в эпоху глобализации обрели новую форму и легко возвратились в основной лексический фонд языка.

Интересно, что в этот период подверглись изменениям слова, обозначающие женские профессии. Так, слово stewardess был заменен flight attendant, nurse – male nurse, male – secretary. В 80-90-х годах XX века неологизмы появились в образе жизни (belonged, ladies who lunch, theme pub), компьютеризации (laptop, to back up, to toggle), экономике (sunrise industry, dawn raid), музыке (acid house, MTV, New Age music), СМИ (video nasty, video piracy, tabloid television), искусстве (crossfades, body-hopping), медицине (to burn out, PWA, ME), образовании (baker day, City technology college), моде (body conscious, leisure wear), кулинарии (jaket crisp, tapas) (Гальперин, 1981: 78).

Таким образом, круг использования новых слов стал расти.

Старые слова, употребляемые в новом значении, также можно считать неологизмами. Согласно статистике, представленной «Barnhart Dictionary Companion», в словарь ежегодно включается 1500-1600 слов.

А.Мамедов и М.Мамедов в своих исследованиях отмечают: «Таким образом, люди, являющиеся членами общества, пользуясь всеми имеющимися в их распоряжении языковыми средствами, с помощью текста или других семиотических систем делятся с другими своими желаниями (эти желания определяются социальным контекстом с соответствующей социальной составляющей и коммуникативным контекстом, связанным с конкретной ситуацией) и в результате имеет место очень сложный психологиче-

ский, социологический, лингвистический, семиотический и культурный феномен, называемый дискурсом» (Мәммәдов, Мәммәдов, 2016: 64).

Результаты и обсуждение

В эпоху глобализации наблюдается большое количество способов вхождения слов в лексический фонд языка.

Проведенный анализ показал, что старые слова в языке могут пройти этап возрождения и нового употребления. Например, слово «google» ранее использовалось как глагол для поиска в Интернете. Кроме того, сочетание двух слов может дать начало новому слову. Например, web+master, lexpert (lexics+expert). Такое комбинированное слово называется «portmanteo». Источники неологизмов могут быть самыми разными. Примеры неологизмов можно найти в различных областях науки, художественной литературе, лингвистике и культуре. Научные слова и выражения создаются для обозначения новых научных открытий и изобретений. Например: Bluetooth, Broadband, Network, IW, Melatonin, Cyber stalking.

Рассмотрим следующие неологизмы из разных областей:

*x-ray или rentgenograph (1995); *black hole (1960); *laser from Light Amplification by stimulated Emission of Radiation (1960); *lidar from Light Detection and Ranging (1990); *alien space (1998); *genocide (1943); *homophobia (1969); *political correctness (1970); *pro-choice (1975); *doe-whistle politics (1990); *soccer mom (1992); *corporatocracy (2000); *saddle backing (2009); *Internet (1974); *queercore (1980); *plus-size (1990); *webinar (2000); *wardrobe malfunction (2004); *truthiness (2005).

Такие слова сейчас широко используются.

Неологизм определяется как новое слово. Но, необходимо определить, какие слова являются новыми. При этом возникают противоречия в связи с понятием «новшество». А новшество создает время. Это признак того, насколько слово может оставаться новым. Утверждается, что не существует отдельного критерия для определения неологизма как языкового явления (Маслов, 1987: 97).

В процессе глобализации выделяются различные типы слов, входящих в лексический фонд языка:

1. Совершенно новое слово;
2. Новое значение старого слова;

3. Новое значение, возникающее из существующего слова.

I тип включает слова, которые не существовали в течение определенного периода времени. Эти слова вряд ли можно встретить даже в письменных текстах. Сюда входит наименьшее количество лексических единиц. Например, слово «googling» не существовало в первой половине 90-х гг.

К II типу относятся слова, которые сохраняют свою старую форму и при этом меняют свое значение. Эти слова со временем утратили свой прежний смысл и приобрели новые значения. Например, web, net, mobile.

В определенный период развития языка неологизмы становятся частью словаря, гармонизируют с ним и теряют свой статус неологизма.

Таким образом, новые слова могут быть неологизмами только в самом начале своего использования в языке.

Вхождение в общее употребление является для слова явлением необычным. Так, это слово не должно выглядеть как другое слово и слова. Если слово или фраза не являются новыми, они долгое время не могут быть неологизмами. Должны пройти десятилетия, чтобы неологизмы устарели.

Неологизмы в каждом языке основаны на нововведениях. Почти каждый день ознаменуется появлением нового слова. В английском же языке количество новых слов быстро увеличивается. Поэтому анализ причин возникновения неологизмов в языке представляется особенно важным. Газеты являются одним из средств массовой информации, и они играют важную роль в зарождении и распространении неологизмов. Так, в газетах и статьях используются новые слова. Важно узнать, как появляются такие слова. Потому что неологизмы подвергаются воздействию определенных лингвистических процессов. Этот процесс называется словотворчеством.

Следует определить, к каким структурно-семантическим типам относятся неологизмы и в какой сфере жизни они чаще всего используются. Теоретическая область исследований позволяет нам высказать следующее:

1. Средства массовой информации – одно из основных средств в зарождении неологизмов. Здесь часто используются структурно-семантические типы неологизмов.

2. Семантико-структурные типы неологизмов, встречающиеся в газетах, представляют

собой неологизмы новой формы. В связи с этим неологизмы были определены по-разному.

3. Словари представляют неологизм как новое слово или новое значение нового слова.

В целом, «affixation» – самый важный метод создания новых слов. Для придания слову нового значения к нему добавляется «префикс» или «суффикс». Префиксы добавляются в начало слова. Например: префикс -im + polite. То, что добавляется в конец слова, называется суффиксом. Например: teach = eг. Чаще используются префиксы латинского и греческого происхождения. Такие слова, как declutter, defriend, debug, образованы латинским префиксом de-. Префикс de- означает что-то изменить. Латинский префикс –inter имеет значение «между». Этот префикс встречается в нескольких новых словах и считается продуктивным. Например: interleading, intersectionality. Примерами также являются префиксы auto- (autotune), mini- (ministroke), hyper- (hyperlocal), re- (retweet).

Есть и другие префиксы, которые больше всего отличаются своей современностью. Обратим внимание на слова, образованные с помощью префиксов e- и eco: e-cigarette, e-edition, e-skin, e-toll, eco-town, eco-friendly и eco-tourism.

Это те слова, которые появились недавно и ассоциируются с окружающей средой и электроникой.

Примером этого является слово fashion+ista. Этот суффикс происходит от испанского языка и используется людьми, работающими в индустрии высокой моды, т.е. модельерами, моделями, фотографами. Можно сказать, что этот неологизм возник в связи с открытием промышленных компаний, занимающихся модой. Так, в то время была необходимость в слове для обозначения людей, работающих в данной области промышленности, и так возникло это слово. Посмотрим на некоторые неологизмы с точки зрения семантики:

Cyberfemism – cyber (это слово, связанное с технологиями, компьютером) + фемин (женский) + существительное (учение, вера) – сообщество, связанное с феминистским движением в области кибернетики.

Ipod-i (интерфейс) + POD (взято из выражения, использованного в фильме, Open the pod bay door, HAL! Открыть дверную ручку). Это выражение возникло в связи с изобретением космического корабля.

Cyberessay-cyber (слово, связанное с компьютером, технологиями) + essay (небольшой отрывок, написанный в какой-либо области), тема в интернете.

Iraqification-Ирак + ation: Сила, данная иракцам.

Есть также несколько суффиксов, которые перешли в английский язык из других европейских языков и очень часто употребляются в последние годы. Английский суффикс -ist совпадает с испанским суффиксом -ista. Например: fashionista, barista. Этот суффикс иногда добавляют к именам людей. Например: Obamista, Blairista. Кроме того, суффикс -azzi, будучи связанным с людьми, образует существительные во множественном числе, и этот суффикс происходит от итальянского имени «Paparazzo». Есть и другие слова, которые включают этот суффикс, например stalkerazzi, snaparazzi. Здесь суффикс -azzi используется во множественном числе, а слова, оканчивающиеся на этот суффикс, иногда дополняются английским суффиксом -s (Veyselli, 2003: 145).

Интересной особенностью некоторых слов, относящихся к новым технологиям в контексте глобализации, является то, что они принимают различные типы суффиксов, а также участвуют в создании словосочетания «compounding, blending». В этом смысле от слов «tweeter» и «tweet» образовано несколько слов. Так, в этот ряду выделяются слова retweet, twitterati, twittersphere, twitterpated, twittercide, twittercation, twitterhoea, twisticuffs. В то же время многие слова произошли от слова «blog». Например: blogger, blogosphere, blogdom, bloglet, microblogging, moblog, blogpost, bloggerati, blook, blogroll и др.

В эпоху глобализации есть несколько основных способов создания новых слов:

1. Naming (именование) – некоторые неологизмы используются просто для обозначения нового понятия. Например, Murray Gell-Mann создает атомные частицы и вынужден давать им имена. Так, он называет их термином «quark».

2. Fusion (слияние) – новое слово образуется путем объединения двух или более слов или частей слов. Большинство английских слов представляют собой смесь греческого, арабского, латинского и других древних языков. В то время все эти слова были неологизмами. Эта ситуация ускоренно продолжалась.

Например: ebonics (ebony+phonics), wordplay, competition, carjacking, vegan и т.д.

3. Portmanteau – похоже на Fusion. Portmanteau – новое слово, объединяющее два слова.

Оно отличается от слова «fusion» тем, что сохраняет значение обоих слов. Например, jobstacle, burniture.

4. Description (описание) – Символ «/», предоставляемый компьютерными программами, известен как «backslash». Это слово описывает этот символ.

Таким образом, «turnstile» означает вращающуюся дверь, «gofer» означает исчезнуть, а «flip-flops» означает кожаный ботинок.

5. Contraction (сокращение) – некоторые слова сокращаются вместе с близкими к ним терминами. Например, сокращенная форма carbohydrate – «carb», telephone – «phone», electronic mail – «email», corduroy pants – «cords». Слово «Weblog» происходит от сокращений «World Wide Web» и «Log» и теперь сокращается до «blog». Есть несколько таких слов, например, «sitcom», «modem», «defocon», которые представляют собой сочетание двух слов.

6. Extension (добавление) – в языке есть слова, которые расширяются путем добавления частей слова в начало или конец слова. Например, «discography» (disc), «hyperactive», «bookage» и т.д.

7. Один из способов образования новых слов – акронимы. В настоящее время акронимы используются широко. По возможности сокращаются названия оборудования, правительств и организаций. В акронимах все буквы заглавные. Например, ASAP, FYI, NASA.

Военная аббревиатура G.P. (General Purpose) использовалась в армии США как «јеер», а теперь применяется как торговая марка. К другим примерам сокращений могут относиться слова «scuba», «laser», «okay» и «snafu».

8. Morphing – эти слова постоянно развиваются. Например, в предложении «Your mother might ring you on the telephone» слово «ring» употребляется и как существительное, и как глагол. Другой пример – «You might google» – здесь глагол, но слово «google» происходит от слова «Google TM».

9. Random (случайно) – иногда слова появляются внезапно и воспринимаются культурой. Например; your grandpa smoked «stogie» despite your «gramma's phooey» reaction (Оба термина, используемые в этом предложении, появились непроизвольно, случайно).

В английском есть некоторые неологизмы, которые перешли из других языков. Такие слова являются заимствованными. Английский словарь пополняется заимствованными словами. Иногда их звуковую систему не меняют. Такие

слова называются непрерывными неологизмами. Это характеризуется беспорядочным морфологическим, нетипичным для английского языка фонетическим делением (Москальская, 1989: 125).

Чтобы найти значение слова, которое создается способом «Blend», необходимо проанализировать компоненты, участвующие в образовании этого слова. В блендах либо первая часть присутствует в качестве корня, а последняя часть отбрасывается, либо вторая часть остается, а первая часть отбрасывается. Есть два типа блендов. Они различаются особенностями словосочетаний. Один из этих двух типов называется аддитивным, а другой – ограничительным. В ограничительном типе первая часть становится определительным словосочетанием, используемым в качестве детерминатора второго типа. Например: *cine* (*matographic pona*) *rama* – *cinorama*, *medicare* – *medical care*, *telecast* — *television broadcast*.

Тема является общей базой знаний как говорящего, так и принимающего. Без этих общих знаний, в принципе, невозможно двигаться вперед с точки зрения передачи информации. Именно такие общие знания составляют основу будущего развития мысли как трамплин и подготавливают его (Abdullayev, 1999: 95).

Появление новых значений у существующих слов доказывает продуктивность словаря. В эпоху глобализации расширение значения слов приводит к увеличению словарного запаса. Расширение значения слов – один из основных факторов, которые приводят к развитию и росту словаря. Расширение значения обуславливает многонозначность слов. Это приводит к созданию нового словаря и большого количества слов на этом фоне (Levchenko, 2010: 134).

Есть научные и технические термины, принесенные глобализацией, которые используются как специальные термины. Например: *read* – расшифровать, *messenger* – генетическое химическое вещество.

Есть некоторые термины, которые, обладая новыми значениями, используются также в других областях. Так, термины, относящиеся к одной области науки, получили развитие и перешли в другие области. Например, общий термин «*system*» используется в кибернетике в новом значении. В данном случае это означает что-то, состоящее как минимум из двух взаимосвязанных частей. А слово «*Logic*» используется в электронике в новом значении. В этом случае

подразумевается серия управляемых компьютером операций через электронные схемы (Buhler, 2011: 45).

В языке имеются разные семантические процессы. Сюда входят метафора, метонимия, расширение значения, сужение значения. Среди них преобладает метафора. Метафорическое значение требует поразительной аналогии. Адреналин – это гормон, стимулирующий сердце, но когда это слово используется в переносном смысле, его значение расширяется. Он используется в значении мобилизации чего-либо. Слово «*Brandy*» также требует аналогии со словом «*adrenalin*». Слово «*Brandy*» означает крепкий алкогольный напиток из виноградного сока, но он используется в новом смысле как нечто возбуждающее.

Составители словарей всегда интересуются этими нововведениями. Примером может служить «*Oxford English Dictionary*». Так, четверть слов, приведенных в этом словаре несколько лет назад, обновляются в соответствии с эпохой глобализации. В июне 2015 года в словарь было включено около 500 слов. Примеры включают слова *crowdfunding*, *decluttering*, *e-cigarette*, *FLOTUS* (First Lady of the US) и *twitterati*. Независимо от человека и места, создавшего их, способы образования новых слов практически одинаковы. Есть слова, которые не используются, то есть устарели. В таком случае эти слова удаляются из словаря. Хотя в языке используется несколько неологизмов, большинство из них недолговечны. Слово «*filofiction*» в словаре «*The Longman Register of New Words*» больше не используется. Тем не менее, другое слово из этого словаря, слово «шоколадный», все еще используется. Новые слова, создаваемые из самих слов, более удобны для учителей иностранных языков и студентов.

В процессе глобализации устаревшие слова сохраняют новое значение, не теряя своей сути. Эти слова используются как многозначные. Например: *surf*, *printer*, *cut* (Лузина, 1991: 73).

В условиях глобализации слова, входящие в словарный состав языка, не используются в одинаковой форме. Есть слова, которые используются часто, а есть слова, которые используются редко.

В активную разработку словаря входят слова, которые в настоящее время используются широко. Значит, в активную разработку словаря входят все слова, составляющие основной словарный фонд, а также слова и термины, исполь-

зуемые в разных областях языка в зависимости от специальности. Потому что, хотя такие слова, относящиеся к специальности, употребляют далеко не всеми, люди, работающие по той или иной специальности, активно их используют (Gardiner, 1951: 46).

Пассивная часть словаря включает слова, которые утратили свою употребляемость, остались в старой литературе и словарях и знакомы очень немногим людям, а также слова, которые появились в языке в связи с определенными отношениями и еще не нашли себе крепкую поддержку. Такие слова не используются большинством людей, говорящих на этом языке (Grice, 1975: 54).

Согласно когнитивному подходу, формирование речи рассматривается как мыслительный процесс, который также рассматривает когнитивные и лингвистические структуры в их постоянном взаимодействии и переплетении, однако для того, чтобы состоялся данный процесс, необходимо не только наличие в человеческом мозге операционных механизмов, но и наличие особой «стационарной» базы для их применения. Внутренняя лексика (неизменная часть памяти говорящего) изучается не как важный компонент речевой деятельности, а как система ее обеспечения (Abdullayev, 2008: 20).

Выводы

Один из наиболее очевидных примеров изменений в языке – введение в язык лексических единиц в ответ на требования времени. По мере того, как в мире происходило новое научное и социальное развитие, появлялись новые занятия и инновации, связанные с модой. По этой же причине появились новые слова.

Неологизмы принимаются в языке, но в то же время могут быть полностью исключены из общего употребления. Есть несколько способов признания неологизмов в языке. Основными причинами сохранения нового слова являются:

1. Полезность;
2. Устойчивость субъекта, использующего его;
3. Его потенциальные связи;
4. Расширения.

Если новое слово соответствует этим критериям, у него больше шансов остаться в современном лексиконе. Неологизм либо сразу входит в словарь, либо перестает называться новым. Но это все еще понимается как неологизм. Хотя большая часть недавно созданных слов может быть вполне полезным для многих. Особенно это актуально в повседневном разговоре. Если общественность продолжает использовать новое слово, оно считается общепризнанным.

Литература

- Abdullayev S. Dil və bədii qavrayış. – Bakı: Yaziçi, 1984. – 166 s.
 Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. – Bakı: Təhsil NPM, 2003. – 408 s.
 Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. – Bakı: Mütərcim, 2013. – 410 s.
 Nikolaeva T.M. От звука к тексту. – М.: «Языки русской культуры», 2000. – 680 с.
 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
 Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. – Bakı: BDU, 2016. – 112 s.
 Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М: Высшая школа, 1987. – 287 с.
 Москальская О.И. Языкознания. – М., 1989. – 225 с.
 Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri. – Bakı: Maarif, 1999. – 281 s.
 Levchenko Y. Neologism in the lexical system of modern English: on the mass media material: / Thesis/dissertation/ – Germany: GRIN Verlag, 2010. – 132 p.
 Buhler K. Theory of Language. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011. – 241 p.
 Лузина Л.Г. Проблемы стилистики в лингвопрагматической интерпретации // Прагматика и семантика. – М: ИНИОН, 1991. – С. 67-82.
 Gardiner A.H. The Theory of Speech and Language. – London: Oxford, Clarendon press 2nd ed, 1951. – 348 p.
 Grice H.P. Logic and conversation // Syntax and semantics. Vol.3, – New York, 1975. – p.41-58.
 Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. – Bakı: Sabah, 2008. – 248 s.

References

- Abdullayev E.E. (2008) Koqnitiv dilchiliyin esasları [Basics of cognitive linguistics]. Bakı: Sabah, 248 s. [In Azerbaijani]
 Abdullayev K.M. (1999) Azerbaycan dili sintaksinin nezeri problemleri [Theoretical problems of Azerbaijani language syntax]. Bakı: Maarif, 281 s. [In Azerbaijani]
 Abdullayev S. (1984) Dil ve bedii qavrayish [Language and artistic perception]. Bakı: Yazichi, 166 s. [In Azerbaijani]
 Buhler K. (2011) Theory of Language. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 241 p.

- Galperin I.R. (1981) *Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya* [Text as an object of linguistic research]. M.: Nauka, 140 s. [In Russian]
- Gardiner A.H. (1951) *The Theory of Speech and Language*. London: Oxford, Clarendon press 2nd ed, 348 p.
- Grice H.P. (1975) Logic and conversation // *Syntax and semantics*. Vol.3, New York, p.41-58.
- Levchenko Y. (2010) *Neologism in the lexical system of modern English: on the mass media material: / Thesis/dissertation* Germany: GRIN Verlag, 132 p.
- Luzina L.G. (1991) *Problemy stilistiki v lingvopragmaticskej interpretatsii* [stylistic problems in linguopragmatic interpretation] // *Pragmatika i semantika*. M: INION, s. 67-82. [In Russian]
- Maslov Yu.S. (1987) *Vvedeniye v yazykoznanije* [Introduction to linguistics]. M: Vysshaya shkola, 287 s. [In Russian]
- Memmedov A., Memmedov M. (2016) *Diskurs tedqiqi* [Discourse research]. Bakı: BDU, 112 s. [In Azerbaijani]
- Moskalskaya O.I. (1989) *Yazykoznanija* [Linguistics]. M., 225 s. [In Russian]
- Nikolayeva T.M. (2000) *Ot zvuka k tekstu* [From sound to text]. M.: «Yazyki russkoy kultury», 680 s. [In Russian]
- Veyselli F. (2003) *German dilchiliyinə girish* [Introduction to German linguistics]. Bakı: Tehsil NPM, 408 s. [In Azerbaijani]
- Veyselli F.Y. (2013) *Dilchiliyin esasları* [Basics of linguistics]. Bakı: Mutercim, 410 s. [In Azerbaijani]

3-бөлім

**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Section 3

**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**

Раздел 3

**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

A.B. Akhmetova^{1*} , G.E. Imambayeva² , B. Csapó³

¹University of Szeged, Hungary, Szeged

²Innovative Eurasian University, Kazakhstan, Pavlodar

³MTA-SZTE Research Group on the Development of Competencies, Hungary, Szeged

*e-mail: aigul0884@mail.ru

DEVELOPMENT OF READING SKILLS AND MOTIVATION IN LEARNING ENGLISH AS A FUNCTION OF YOUNG LEARNER`S PREVIOUS LANGUAGE BACKGROUND: KAZAKHSTANI CONTEXT

The article enhances practical effectiveness of English proficiency reading skills among young language learners in Kazakhstan requires the improvement and development of knowledge regarding Educational standard of European framework. Since 2009 when Kazakhstan has started to participate in the Program for International Students Assessment (PISA) low results of Kazakhstani 15-year-old students in the reading literacy ($M=390$ in 2009 to $M=387$ in 2018) could be worrying in terms of literacy development and the quality of education (OECD, 2020) because students have not received enough «key knowledge and skills essential for full participation in society» (PISA, 2018). The problem of low performances in reading domain still becomes obvious as reading plays one the pivotal role in the process of academic and intellectual processes of human beings. A brief overview of theoretical frameworks and stages in reading domain are represented and discussed, as well as the factors for motivating and developing reading skills in English as the foreign for young learners are defined. In particular, revealing the gaps and omissions in the system of secondary education in Kazakhstan preventing young learners to be proficient in English as a foreign language (EFL). Thus, the main aim of this study is, generally to investigate the niche of young learners' lower results in reading literacy, to find out what issues prevent to improve reading level in learning English as well as trying to construct and modify the framework for further English proficiency reading skills in the context of Kazakhstan.

Key words: reading skills, literacy, comprehension, motivation, EFL.

А.Б. Ахметова^{1*}, Ф.Е. Имамбаева², Б. Чапо³

¹Сегед университеті, Мажарстан, Сегед к.

²Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан, Павлодар қ.

³Құзыреттілікті дамыту жөніндегі МТА-SZTE ғылыми зерттеу тобы, Мажарстан, Сегед қ.

*e-mail: aigul0884@mail.ru

Ағылшын тілін менгерудегі оқушылардың ана тілі функциясы бойынша оку дағдылары мен ынталандыруларын дамыту: Қазақстан негізінде

Мақалада Қазақстандағы оқушылардың ағылшын тілін менгерудегі білім дағдыларын арттыруда тәжірибелің тиімділігі қарастырылып, Еуропалық білім беру стандартына қатысты білімді жетілдіру мен дамытудың талаптары көрсетілген. 2009 жылдан Қазақстан халықаралық студенттерді бағалау бағдарламасына (PISA) қатыса бастаған кезден қазақстандық 15 жастағы оқушылардың оқу сауаттылығы бойынша төмен нәтижелері (2009 ж. $M = 390$, 2018 ж. $M = 387$) сауаттылықты дамыту және білім сапасы түргысынан аландаушылық туғызуы мүмкін (OECD, 2020), өйткені білім алушылар «қоғам істеріне толығымен қатысу үшін қажетті негізгі білім мен дағдыларды» ала алмаған (PISA, 2018). Оқу сауаттылық, бөлімінде төмен көрсеткіштер мәселесі әлі де орын алғып, өзекті болып тұрғаны ескеруді қажет етеді, өйткені оқу адамның академиялық және интеллектуалды процестерін дамытуда маңызды бөліктердің бірі болып табылады.

Оқу саласындағы теориялық негіздері мен кезеңдерге қысқаша шолу ұсынылып, сонымен қатар орта деңгей жасындағы оқушылар арасындағы ағылшын тілінде шет тілі ретінде оқу дағдыларын ынталандыратын және дамытатын факторлар анықталып, талқыланады. Атап айтқанда, оқушылардың ағылшын тілін шет тілі ретінде (АШТ) оқуын тиімді менгеруіне жол бермейтін Қазақстандағы орта білім беру жүйесіндегі кемшіліктер мен олқылықтарды анықтау. Сонымен, бұл зерттеудің басты мақсаты – оқушылардың оқу сауаттылығында төмен нәтижелерге ие болатын ағылшын тілін орта деңгейде оқып-үйрену мәселелерін егжей-тегжейлі зерделеу, осыған қандай мәселелер оқушылардың ағылшын тілін менгеруде оқу деңгейін көтеруге кедергі

болатындығын анықтау жөне сол бағыттар арқылы Қазақстан жағдайындағы ағылшын тілін оқу дағдыларын одан әрі үйренуді бағалаудың негіздерін құруға тырысу.

Түйін сөздер: оқу дағдылары, сауаттылық, түсіну, ынталандыру, ағылшын тілі шет тілі ретінде.

А.Б. Ахметова^{1*}, Г.Е. Имамбаева², Б. Чапо³

¹Сегедский университет, Венгрия, г. Сегед

²Инновационный Евразийский университет, Казахстан, г. Павлодар

³Научно-исследовательская группа МТА-SZTE по развитию компетенций, Венгрия, г. Сегед

*e-mail: aigul0884@mail.ru

Развитие навыков чтения и мотивации учащихся при изучении английского языка на основе функций родного языка: на примере Казахстана

Статья рассматривает практическую эффективность навыков чтения на английском языке учащимися Казахстана, что требует совершенствования и развития знаний, связанных с европейскими образовательными стандартами. Следует отметить, что с 2009 года Казахстан начал участвовать в программе международной оценки студентов (PISA), низкие результаты казахстанских 15-летних учащихся по грамотности чтения ($M = 390$ в 2009 г., $M = 387$ в 2018 г.) вызывает беспокойство с точки зрения развития грамотности и качества образования (OECD, 2020), поскольку учащиеся не получили достаточно «ключевых знаний и навыков, необходимых для полноценного участия в жизни общества» (PISA, 2018). Проблема низких результатов в области чтения все еще становится очевидной, поскольку чтение играет одну из важных ролей в развитии академических и интеллектуальных процессов человека.

Представлен для обсуждения краткий обзор теоретических основ и этапов в области чтения, а также определены факторы, мотивирующие и развивающие навыки чтения на английском языке как иностранного у учащихся среднего звена. В частности, выявление пробелов и упущений в системе среднего образования в Казахстане, препятствующих учащимся эффективному овладению английским языком как иностранным (АИЯ). Таким образом, основная цель данного исследования состоит в том, чтобы более детально рассмотреть проблемы изучения английского языка учащимися среднего звена, которые имеют более низкие результаты по грамотности чтения, выявить проблемы, препятствующие улучшению уровня чтения при изучении английского языка, а также предпринята попытка формирования структуры оценивания дальнейшего овладения навыками чтения на английском языке в контексте Казахстана.

Ключевые слова: навыки чтения, грамотность, понимание, мотивация, английский как иностранный.

Introduction

The improvement of Kazakhstani young language learners reading level requires efforts, and time as well as well developed scheme, and instruction for reading strategy in learning English. As the reading skills are the crucial component in the learning process we suppose that this component can help young learners to develop motivation and be proficient while studying English as a foreign language. Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) (2017), defines reading literacy as «an individual's capacity to understand, use, reflect on and engage with written texts, in order to achieve one's goals, to develop one's knowledge and potential, and to participate in society» (p.51). Hulme and Snowling think that «Learning to read is a key objective of early education and difficulties in learning to read can have serious adverse consequences» (Hulme & Snowling 2013, p.1).

Wigfield et al. (2016) suppose that «Proficient reading comprehension is crucial for success in every academic domain». They also identify that in later childhood and adolescents a reader has to be «fluent in decoding and recognizing words, continually expand their vocabulary and knowledge base, and learn to use elaborate cognitive strategies to make inferences and analyze text critically» (p.190). Thus, the main aim of this study is briefly observe and investigate the number of researchers' viewpoints, principles, models, stages, and methods in order to reveal, and make an effort to find out the clues of lower results among young learners in reading literacy in the context of Kazakhstan.

Experiment

Theoretical framework of Reading. Reading is a complex cognitive process (Diaz et al., 2009; Hulme & Snowling 2013) where the performance

of reading as a process is crucially important. Researchers define (Flavell, 1979; Veenman & Elshout, 1995; Schraw, 1998; Coutinho, 2007; Pishghadam & Khajavy, 2013) that reading activity is belonged to the metacognitive awareness as this factor of reading influences learning process much stronger. Diaz et al. (2009), denote reading process as «the most important cognitive milestones in the human social environment.» (p. 441). They also confirm that reading process can be better explained by the «Double-Route Cascaded (DRC) Model» where two reading strategies are presented and participated, such as lexical and sublexical. They examined reading strategies of children who read well and with dyslexics of third and sixth grades, findings later showed that children who read well could easily use lexical and sublexical strategies not gaining much effort whereas the children with dyslexics were able to develop only lexical strategies as it was very hard for them to use and change various tactics in reading. Diaz et al. (2009), assume that the main important advantages of DRC model is that it would a helpful technique of intervention for «Developmental Dyslexia» while teaching reading.

By Carver (1974), reading skills and reading as a global and active activity of humans' development are determined in his theory of *input and storage* where «the reading process was conceptually divided into two primary components, *input and storage*. The differences between being able to (i.e., input -the words in a sentence), and being able to comprehend or understand (i.e., store – the complete thought in the set of words which make up a sentence) (p.3) have been taken into the very glance of Carver. Carver's findings were also shown in his book «The causes of high and low reading achievements» (2000), by name where he concentrates on some important factors that influence students to read and what students can take from reading during the school year as well as what the teachers are able and not able to do in order to increase students' reading rate and level. He also confirms that achievements of low and high reading are shown in the fusion of psychometrics and experimental psychology. In addition to this Bindra & Scheier (1954) explain how the distinctions of the experimental research and the psychometric research will be combined and obtain a reasonable benefit and advantage at the end of reading process.

Learning to read mostly and primary depends on the literal awareness of the person to recognize the words, pronounce them correctly, understand, and be able to explain, and interpret the meaning as well as to carry the information they include.

A great number of researchers and scholars offer various kinds of models and strategies that should be taken into account while teaching to read, and the reading as a process in itself. No doubt most of them are very useful and helpful in order to build up a certain kind of framework for the reading acquisition, be familiar, and well-informed with pseudo-words lexis while learning, and studying. Uta Frith (1985) reveals three stages in reading such as logographic where visual view of the words is defined; alphabetic – grapheme and phoneme rules are taken into account while the words are used; and orthographic where words are accepted as an independent concept.

Ziegler and Goswami (2005), also depict three main skills in reading such as «phonological processing» or phonological awareness –a certain kind of manipulating speech sounds into the words; «letter-speech sound processing» – recognizing and match a letter to a certain kind of speech sound; and «Rapid Automatized Naming (RAN)»- a kind of speed reading, an automatic visual pronunciation or call of the words into a sound. It should be noted that in Kazakhstan RAN or a speed limit of the children is checked and controlled at the beginning, and at the end of every period of children's studying only in primary school (from 1st till 4th grade) and the results are usually informed to parents, although low results in RAN should be solved together with student-teacher-parents interaction in order to help young learners to be literate and not to be out of school (e.g. parents tutor children to read at home, teacher is conducting some extra work in reading with these students).

According to Ehri (2000; 2005), she defines four stages of her model such as pre-alphabetic, partial alphabetic, full alphabetic, and consolidates where the boundaries among phonological, morphological, and semantics have already formed. Another model is represented by Share (2008), is also known as a «self-teaching» model where the recognition of words in reading directly depends on the phonological awareness of the words. Maryanne Wolf (2008) represents five stages of reading development as a major factor of literacy from the very young age of the human being till the adulthood, beginning from 6 months. The first stage is called –«the emerging pre-reader» (6 months till 6 years old); the second stage starts from the age 6 and finishes at 7 – «the novice reader»; then comes the stage of «the decoding reader» (from 7 till 9 years old); after that «the fluent, comprehending reader» (among 9-15 years old); and ends up by «the expert reader» (16 years and older). This model of dividing

the stages of reading development let us come up to the conclusion that reading process is the life-long activity of person's achievements, intelligence, prosperity that makes him literate as «Becoming virtually automatic does not happen overnight and is not a characteristic of either a novice bird-watcher or a young novice reader. These circuits and pathways are created through hundreds or ... thousands of exposures to letters and words» (Wolf, 2008, p.14). In contrast, Chall (1996), depicts six stages of reading developments that also as in Wolf's model starts from the 6 months till the adulthood and further that also proves that reading is the continues activity during the whole of human being. As the only one differences between Chall's and Wolf's models that Chall is in more detailed during the age of 9 till 13 (the 3rd stage of her model but the 4th in number) as the reader between these ages is reading for knowing something knew – «reading to learn». Therefore, while representing just only few strategies and models of reading framework we would like to define that reading is a complex, cognitive process that requires thinking abilities from people. The ability to think, interpret ideas, give suggestions, or solve the problem are highly-developed levels of the human being but all these components are possible only if the person can read, and be literate.

Reading in English as a Foreign Language (EFL)

Lien (2016), points out that influence of several factors «such as cognitive, sociocultural, language aptitude, age, and affective factors» (p.125) can prevent on achievements of foreign language learning and the learning process in itself. Concluding that low anxiety in reading predicts a better performance in learning foreign language and high anxiety derives low output in learning EFL. She also adds that «...metacognitive reading awareness and strategy instruction are vital to achieve effective EFL learning and to reduce the anxiety of EFL readers» (p.132). To support Lien's observation of learning a foreign language Anderson (2003), denotes that according to «strong metacognitive skills empower second language learners» (p.21) and presents five components of metacognition for effective reading such as (1) preparing and planning; (2) using particular reading strategies; (3) monitoring strategy use; (4) orchestrating various strategies (5) evaluating various strategies. He also explains that the revealed components cannot be used separately and one after another as all the mastery is definitely depends on the teacher (as he instructs), at first, and the learners as well. The appearance of

several metacognitive features can be revealed at once or further the idea suggested Anderson that the strategies of metacognition should be in the active circulation as «This empowerment not only improves learning but also transfers to other aspects of the students' lives» (p.22).

August et al. (2018), explore two ways of instructions while examining Spanish students of the second grade learning English as a foreign. In order to increase vocabulary in English language (EL) among young learners they offer four types of words (concrete cognate, concrete non cognate, abstract cognate, and abstract non cognate) were pronounced and then checked separately using «embedded and extended instructions». Finally, findings showed that extended instructions build up better preparation and opportunity in «vocabulary acquisition» then the embedded instructions.

Other findings were also presented by Bellocchi, Tobia, and Bonifacci (2017), in their longitudinal study on a transparent language while conducting an experience of reading abilities and comprehension among children of bilingual and monolingual language background. In the role of the transparent language was an Italian language as a foreign one (L2) for the children studying L2 at school. Both monolingual children (Italian), and bilingual (here the researchers explained that because of high immigration rate such nationalities as Albanian, Russian, Serbo-Croat, Spanish, Swedish, Finnish, Romanian, Urdu, Moroccan, and Sudanese) should have to do the test referred to reading achievements of decoding and comprehension skills in Italian. All children were doing the same test in Italian language (1 and 2 grades students), the results showed that bilingual learners morphosyntactic comprehension would be the most crucial predictor for developing reading comprehension skills. Monolingual children performed better than bilingual but the findings suppose that after 2 years of studying L2 the achievements of monolingual and bilingual learners can be the same as the decoding and comprehension skills are aligned. In addition to the proficient reading in English as a foreign some researchers suggest to pay attention to the instructional point and early intervention as these components will be significant factor in developing and promoting further reading skills and comprehension. For instance, Grimm, Solari, and Gerber (2018), denoting that early intervention and instruction is necessary required in the middle of primary school as their findings revealed that the development of English language is not promoting and stays at the same positions when the students come to the eighth grade (it

should be noted the Spanish minority students were investigated in California while learning English as L2). Moreover, they also suggest that early studying of vocabulary skills in English and Spanish (mother tongue) only positively affect to the development of English language.

Thus, we can suppose that in order to extent literacy development and be proficient in English as a foreign language the reading process of young learners should be organized simultaneously in mother tongue and in English as this could predict language development, and promote literacy, but of course with a certain kind of «scaffolding» in reading instruction and reading intervention as this is the crucial factor of reading activity in general in the early stages of learning. As,

«Literacy can be seen as dependent on instruction, with the corollary that quality of instruction is key. This view emphasizes the developmental nature of literacy — the passage of children through successive stages of literacy, in each of which the reading and writing tasks change qualitatively and the role of the instructor has to change accordingly.» (Chall, 1996 as referenced in Snow, 2006, p.4)

Motivational factor of reading comprehension

As motivation can be among central issues of reading comprehension «Through literacy, children are able to construct meaning, to share ideas, to test them, and to articulate questions ... [and have] an active role in their own development» (Verhoeven and Snow, 2001, pp. 4-5). Snow (2002) also says that in order to understand the improvements in reading comprehension a research agenda should be developed where a number of «most-pressing issues» are shown. Of course the issues of reading comprehension should be engaged and be in a tight relationship with motivation as Ludo Verhoeven and Catherine Snow (2001), think and consider that literacy, thinking, and motivation are very closely connected to each other and cannot be observed separately. They also depict that the crucial role in reading comprehension and literacy play talented teachers who help to motivate and engage children to read books in order to be literate as via literacy a child is able to think, shares ideas, constructs and builds up questions, argue and presents his own points of view and interact with the society. Such organization in the USA like Reach Out and Read (ROR), Reading Is Funda-mental (RIF) motivate people into the reading process –they give books to children to read for free, as well as prescribe a list of the book the parents have to read in this case Verhoeven and Snow say that library is playing in this process a central and key role.

Grellet (1981), confirms that motivation plays an important role in reading comprehension «...because being motivated means that we start reading the text prepared to find a number of things in it, expecting to find answers to a number of questions and specific information or ideas we are interested in»(p.18). In addition to this she says that while we are reading people usually make predictions that then further can be checked or accepted.

Guthrie & Wigfield (1999), think that if the person is not aware with the text he cannot understand it by chance therefore, a constructive explanation is important in the process of reading activity as «Constructing meaning during reading is a motivated act» (p.199). They also devote reading motivation to the man's goals and beliefs which then take a great impact on the person's performance, communication, and understanding of the text that can be revealed as the feature of correlation of motivation and cognitive processes in the comprehension. Wigfield (1997), also suggests his domain-specific approach to reading where he also explains several features and factors influencing on the process of reading and divide reading motivation into several aspects such as (1) competence and efficacy beliefs; (2) achievements, values, and goals; (3) social aspects of reading. Allan Wigfield also add that the research of reading and motivation should be examined together with cognitive skills as all the results and achievements of child's literacy is directly depend on the frequency and the performance of the reading process. Therefore, we can also depict that instruction, and clear explanation of necessity to read should be among main indicators of motivational reading.

Motivation as a key component to learn English

English proficiency reading skills among young language learners is under the focus on my research as English is an international and widely used language in the world, because people not only know English language as a foreign but also interact with the foreigners under the basis of their reading literacy. This is because «Reading strategies are associated with different aspects of language learning and cognitive processes, and the effects can only be observed if reading becomes a habit» (Rocío Ríos & Valcárcel Goyeneche, 2005). In addition, Rocío Ríos & Valcárcel Goyeneche (2005) define that while learning a foreign language the teacher has to know what the students' interest are in order to get enough input of young language learners. For instance, Protacio (2012) differentiates five motivational factors influencing in English reading process as a foreign language. First, social cultural environment – as surrounding and society generally

influence person's ability to learn and know more; second, integrative orientation – the way of making friend with foreign peers while learning a new language or while integrating into a new culture; third, an instrumental motivation is when the learners realize the importance of reading as they start to understand that reading will provide them the information of learning; forth, perceptive competence –this is the students' abilities that is related to motivation to read in English; fifth, reading materials not only teachers but the parents themselves have to be interested in what their child is reading or has read as this creates interest that is also pays an important part in motivation of reading literacy.

Another interesting findings towards motivation while learning English were revealed by Kiss and Nikolov (2005), where they examined 12-year-old learners' performances on aptitude, and proficiency tests in English from ten schools, in three schools the results of aptitude scores were a little bit higher or sometimes equal whereas in another schools the proficiency results were higher so then they came at the conclusion that the tendency of that because the way of quality of teaching, teaching process as well as lower motivational level to learn English, and even negative influence of the parents (educational level) could cause this problem. Further they also examined children's relationship between motivation, aptitude test and the test of proficiency and there they discovered that the motivation scores were the highest among proficiency and aptitude tests thus, they came to the conclusion that this is also proved that the way of teaching (less quality) or the process in itself should prevent children be proficient in English. Further the scholars would like to explore the length of foreign language whether time the children start learning L2 plays a significant role on the performance in English or not. Thus, we can suppose that the crucial point in learning the language as a «raw» material should be in motivation and embedded in active teaching process in order to engage young learners to be proficient.

Results and discussion

Reading development in Secondary schools of Kazakhstan: core curriculum for learning three languages. Being a part of Soviet Union Kazakhstan was using Soviet system of education, albeit in December, 1991 Kazakhstan gained independence, and several issues in education system started to be implemented although the whole system was the same as it was before.

In 1992, and in 1993 respectively, the core curricula for secondary and higher education in Kazakhstan were established. The objective of these documents was to provide and obtain free general compulsory education for everybody in Kazakhstan as well as to create certain conditions for a young democratic society. Education system of Kazakhstan has several stages such as pre-primary or kindergarten (ages 3-6), primary school (7-10), lower middle secondary (11-14 ages), senior higher secondary (15-17), vocational or technical schools, colleges and universities for getting higher and postgraduate education. Basic secondary education is mandatory in Kazakhstan from the age 7 to 15 years. Concerning vocational and technical schools students can enter them after completing basic secondary education in the ninth grade, which means basic compulsory school at the age of 15. The duration of studying in technical schools involves 4 years for ninth graders and 3 years for eleventh or twelfth graders respectively.

In Kazakhstan, the development of reading process begins from pre-school at the age of five and continues till the age of seven and eight. «*Sauat ashy*» in Kazakh language and «*Chitatelskaya gramota*» in Russian language is the name of the subject the students are learning in primary school, which means *Reading literacy*. Students begin learning language and literature as two separate subjects from primary school in the second grade. As the society of Kazakhstan is mostly bilingual Kazakh and Kazakh literature in Kazakh schools are taught in Kazakh, and Russian and Russian literature in Russian schools, albeit both types of schools are learning Kazakh and Russian as the second language and English as the foreign compulsory language.

The core curriculum for primary school has been build up and organized in a detailed forms taking into account a certain kind of principles and several stages in reading process, whereas curriculum for middle secondary school requires necessary attention to the stages and principles focused on several obligatory textbooks, which are really difficult and sometimes should have to take a certain effort from 12th and 14th years old children. This can make us think that Kazakhstani children beginning from the age of 11 start to lose their interests in reading as the core curriculum is getting harder and harder and teachers sometimes by themselves are not able to solve this problem. Therefore, an intervention or a kind of instruction for teachers and several modifications in the core curriculum in lower middle school should be improved or refocused on some necessary parts

in reading literacy so as to make a child be on afloat and not to drop out of the school.

Current issues and new trends in reading skills and motivation among Kazakhstani young language learners (12th and 14th year-olds children)

What criteria and standards of reading and motivation do young language learners have to correspond to in order to meet the requirements of international assessment? What prevent the process of learning English as a foreign among bilingual young language learners in Kazakhstan? What knowledge of instruction do Kazakhstani 6th and 8th grade students face in teaching reading skills? What ways of motivation do young learners obtain during learning English? The answers to these issues the education system in Kazakhstan needs modification and fundamental improvements as well as scrupulous, detailed investigation of each level of education and process of teaching and learning reading literacy skills.

Although having several achievements in economics, the quality of education in Kazakhstan in secondary schools is still not fully improved and may be quite far from the suitable standards of OECD. The current issues are still observable, and a great many aspects in teaching reading skills are sometimes not appropriate and have lower motivational effect among teachers and the students themselves in Kazakhstan. The standards to increase literacy through reading process are mostly not completely indicated in curriculum for teaching three languages especially in 6th and 8th grades. Although recent trends towards learning process have been announced and established, such as the official regulations and requirements of Law of Early Childhood Orphanage; free and mandatory pre-school and secondary education; an application the European aspects in the system of high education; still a great number of work should have been done, corrected, improved, and implemented in order to be suitable to the model of European education.

According to the Reviews of National Policies for Education «Secondary Education in Kazakhstan Assessment of learning outcomes and teaching quality in Kazakhstan OECD (2014) Kazakhstan has to refocus school education on developing the skills to apply knowledge in real-life situations, define criteria for comprehensive evaluation of the quality of teaching, develop a new professionalism in teaching as well as in school management, encourage teachers to develop research and creative skills in their students. This aspect should be taken into an account as being the members of organizations

of Bologna process, taken part in Programme for International Students Assessments (PISA) in 2009, 2012, 2015, 2018 as well as performing learning and teaching in three mainly dominated languages (Kazakh, Russian and English) are just few efforts in education system of Kazakhstan.

As most schools in Kazakhstan are bilingual students, teachers almost all official and business documents are presented and published in two languages Kazakh and Russian, and beginning from 2010 even in English language, teachers and students should have to be well-informed, literate in order to read these documents as this is also referred to the development of reading skills. However, due to international communication and regarding OECD Reviews of School Resources (Pons, Amoroso, Herczynski, Kheyfets, Lockheed & Santiago, 2015), there are several drawbacks and gaps in the system of secondary education that should be solved and reformed in the near future. For instance, teachers and principals are less interested and usually not involved into the process of choosing textbooks and the content of the texts for teaching reading skills, as almost great amount of textbooks for teaching and learning reading literacy are in the force and responsibility of the government and ministry of education and science. Thus, this «position» will create less motivation from teachers, school administration and from students as well as the process of teaching and learning should let young learners root ideas and develop their points of view; and this could be done only by teachers because they are in close relationship with children and quite familiar with their interests and preferences in reading.

Indeed, Kazakhstan has a considerable room to change and improve the achievements in reading skills and motivate young learners to develop reading comprehension as the main role should be given to the teacher, how does the teacher build the managerial process between students, as well as the «fully equipped» content of the course e.g. give an opportunity to the teachers fill the gaps of the course regarding interests and preferences through reading as this produce motivation and the students reading the information in order to know new, challenging and necessary for their further generation. In addition to this a well-known Kazakh researcher, and scholar Akhmet Baityrsynov in his books of «*Til tagymly*» (1992), (teaching the language), depicted that the schools consist of three main components – teacher, textbooks, and curriculum, as they predict further literacy of the individual, and increase the motivation.

Conclusion

Thus, defining particular issues that prevent young learners to increase proficiency reading skills in English by the age of fifteen could be considered as the problems of social economical background of the students themselves, or we could suppose that not clear instructions and management of school administration sometimes be an obstacle that would encourage teachers and students to research, and develop creative skills. In addition to our supposition Bowey & Underwood (1996), while conducting several experiments in Australia among

the students of second to fourth grades, and from fourth to six grades noticed that «Reading instruction probably placed less emphasis on decoding skills in the later grades, resulting in a diminishing rate of improvement in nonword reading» (p.544). This also proves that the same problem is still observable in the secondary schools of Kazakhstan. It should be taken into account that Kazakhstani young language learners have a great opportunity to develop English proficiency reading skills to the age of 15 when they are required to participate in PISA test, and the previous language background will positively effect on their learning process.

References

- Organisation for Economic Co-operation and Development. PISA 2015 Assessment and Analytical Framework: Science, Reading, Mathematics and Financial Literacy. OECD publishing, 2017. -267 p.
- Hulme C., & Snowling M. J. Learning to read: What we know and what we need to understand better. – Child Development Perspectives, 7: 2013. – P. 1–5.
- Wigfield A., Gladstone J. R., & Turci L. Beyond cognition: Reading motivation and reading comprehension. – Child development perspectives, 10(3): 2016. – P.190-195.
- Díaz G. S., del Rosario Torres M., Iglesias J., Mosquera R., Reigosa V., Santos E., & Galán L. Changes in reading strategies in school-age children. – The Spanish journal of psychology, 12(2): 2009. – P. 441-453.
- Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry. – American psychologist, 34(10): 1979. – P. 906-911.
- Veenman M. V., & Elshout J. J. Differential effects of instructional support on learning in simulation environments. – Instructional science, 22(5): 1994. – P. 363-383.
- Schraw G. Promoting general metacognitive awareness. – Instructional science, 26(1-2): 1998. – P.113-125.
- Coutinho S. A. The relationship between goals, metacognition, and academic success. Educate Journal, 7(1): 2007. – P.39-47.
- Pishghadam R., & Khajavy G. H. Intelligence and metacognition as predictors of foreign language achievement: A structural equation modeling approach. – Learning and Individual Differences, 24: 2013. –P.176-181.
- Carver R. P. Measuring the primary effect of reading: Reading-storage technique, understanding judgments, and cloze. – Journal of Reading Behavior, 6(3): 1974. – P. 249-274.
- Carver R. P. The causes of high and low reading achievement. – Routledge, 2000. – 199 p.
- Bindra D., & Scheier I. H. The relation between psychometric and experimental research in psychology. –American Psychologist, 9(2): 1954. – P. 69-71.
- Frith U. Beneath the surface of developmental dyslexia. – Surface dyslexia, 32: 1985. – P.301-330.
- Ziegler J. C., & Goswami U. Reading acquisition, developmental dyslexia, and skilled reading across languages: a psycholinguistic grain size theory. – Psychological bulletin, 131(1): 2005. – P.3-29
- Ehri L. C. Learning to read and learning to spell: Two sides of a coin. – Topics in Language Disorders, 2000. – P.19-36.
- Ehri L. C. Development of sight word reading: Phases and findings. – The science of reading: A handbook, 2005. – P.135-154.
- Wolf, M., & Stoodley, C. J. Proust and the squid: The story and science of the reading brain. Findaway World LLC. – New York: Harper Perennial, 2008. – P.147-148.
- Chall J. S. Stages of reading development, 2nd Edition. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers, 1996.
- Lien H.Y. Effect of EFL Individual Learner Variables on Foreign Language Reading Anxiety and Metacognitive Reading Strategy Use. Psychological Reports, 119(1): 2016. – P.124-135.
- Anderson N. J. Metacognitive reading strategies increase L2 performance. – The Language Teacher, 27(7): 2003. – P.20-22.
- August D., Artzi L., Barr C. & Francis D. The moderating influence of instructional intensity and word type on the acquisition of academic vocabulary in young English language learners. – Reading and Writing, 31(4): 2018. – P.965-989.
- Bellocci S., Tobia V., & Bonifacci P. Predictors of reading and comprehension abilities in bilingual and monolingual children: a longitudinal study on a transparent language. – Reading and Writing, 30(6): 2017. – P.1311-1334.
- Grimm R. P., Solari E. J., & Gerber M. M. A longitudinal investigation of reading development from kindergarten to grade eight in a Spanish-speaking bilingual population. -Reading and Writing, 31(3): 2018. – P.559-581.
- Snow C. E. What counts as literacy in early childhood? // Blackwell handbook of early childhood development. – Oxford: 2006. – P.1-20.
- Snow C. Reading for understanding: Toward an R&D program in reading comprehension. Rand Corporation, 2002. – 156 p.

- Verhoeven L., & Snow C. E. (Eds.). Literacy and motivation: Reading engagement in individuals and groups. – Routledge, 2001.- 295 p.
- Grellet F. Developing reading skills: A practical guide to reading comprehension exercises.- Cambridge University Press, 1981.
- Guthrie J. T., & Wigfield A. How motivation fits into a science of reading. – Scientific studies of reading, 3(3): 1999. – P.199-205.
- Wigfield A. Reading motivation: A domain-specific approach to motivation. – Educational psychologist, 32(2): 1997. – P.59-68.
- Ríos Olaya S. R., & Valcárcel Goyeneche A. M. Reading: A meaningful way to promote learning English in high school. – Profile Issues in Teachers Professional Development, (6): 2005. – P.59-72.
- Protacio M. S. Reading motivation: A focus on English learners. – The Reading Teacher, 66(1): 2012. – P.69-77.
- Kiss C., & Nikolov M. Developing, piloting, and validating an instrument to measure young learners' aptitude. – Language Learning, 55(1): 2005. – P.99-150.
- OECD. Reviews of National Policies for Education: Secondary Education in Kazakhstan, OECD Publishing, Paris: 2014. – 100 p.
- Pons A., Amoroso J., Herczynski J., Kheyfets I., Lockheed M., & Santiago P. OECD Reviews of School Resources. Paris: OECD Publishing, 2015.
- Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- Bowey J. A., & Underwood N. Further evidence that orthographic rime usage in nonword reading increases with word-level reading proficiency. – Journal of Experimental Child Psychology, 63(3): 1996. – P.526-562.

References

- Anderson N. J. (2003). Metacognitive reading strategies increase L2 performance. *The Language Teacher*, 27(7), 20-22.
- August D., Artzi L., Barr C., & Francis D. (2018). The moderating influence of instructional intensity and word type on the acquisition of academic vocabulary in young English language learners. *Reading and Writing*, 31(4), 965-989.
- Baitursynov A. (1992). Til tagylymy [Teaching language] (in Kazakh) – Almaty, «Ana tili», 448 p.
- Bellocchi S., Tobia V., & Bonifacci P. (2017). Predictors of reading and comprehension abilities in bilingual and monolingual children: a longitudinal study on a transparent language. *Reading and Writing*, 30(6), 1311-1334.
- Bindra D., & Scheier I. H. (1954). The relation between psychometric and experimental research in psychology. *American Psychologist*, 9(2), 69-71.
- Bowey J. A., & Underwood N. (1996). Further evidence that orthographic rime usage in nonword reading increases with word-level reading proficiency. *Journal of Experimental Child Psychology*, 63(3), 526-562.
- Carver R. P. (1974). Measuring the primary effect of reading: Reading-storage technique, understanding judgments, and cloze. *Journal of Reading Behavior*, 6(3), 249-274.
- Carver R. P. (2000). The causes of high and low reading achievement. Routledge.
- Chall J. S. (1996). Stages of reading development, 2 Edition. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers.
- Coutinho S. A. (2007). The relationship between goals, metacognition, and academic success. *Educate Journal*, 7(1), pp. 39-47.
- Díaz G. S., del Rosario Torres M., Iglesias J., Mosquera R., Reigosa V., Santos E., & Galán L. (2009). Changes in reading strategies in school-age children. *The Spanish journal of psychology*, 12(2), 441-453.
- Ehri L. C. (2000). Learning to read and learning to spell: Two sides of a coin. *Topics in Language Disorders*.
- Ehri L. C. (2005). Development of sight word reading: Phases and findings. *The science of reading: A handbook*, 135-154.
- Flavell J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. *American Psychologist*, 34(10), 906-911.
- Friith U. (1985). Beneath the surface of developmental dyslexia. *Surface dyslexia*, 32, 301-330.
- Grellet F. (1981). Developing reading skills: A practical guide to reading comprehension exercises. Cambridge University Press.
- Grimm R. P., Solari E. J., & Gerber M. M. (2018). A longitudinal investigation of reading development from kindergarten to grade eight in a Spanish-speaking bilingual population. *Reading and Writing*, 31(3), 559-581.
- Guthrie J. T., & Wigfield A. (1999). How motivation fits into a science of reading. *Scientific studies of reading*, 3(3), 199-205.
- Hulme C., & Snowling M. J. (2013). Learning to read: What we know and what we need to understand better. *Child Development Perspectives*, 7, 1-5.
- Kiss C., & Nikolov M. (2005). Developing, piloting, and validating an instrument to measure young learners' aptitude. *Language Learning*, 55(1), 99-150.
- Lien H.Y. (2016). Effect of EFL Individual Learner Variables on Foreign Language Reading Anxiety and Metacognitive Reading Strategy Use. *Psychological Reports*, 119(1), 124-135.
- OECD (2014). Reviews of National Policies for Education: Secondary Education in Kazakhstan, OECD Publishing, Paris, 100 p.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2017). PISA 2015 Assessment and Analytical Framework: Science, Reading, Mathematics and Financial Literacy. OECD publishing.
- Pishghadam R., & Khajavy G. H. (2013). Intelligence and metacognition as predictors of foreign language achievement: A structural equation modeling approach. *Learning and Individual Differences*, 24, 176-181.
- Pons A., Amoroso J., Herczynski J., Kheyfets I., Lockheed M., & Santiago P. (2015). OECD Reviews of School Resources. Paris: OECD Publishing.
- Protacio M. S. (2012). Reading motivation: A focus on English learners. *The Reading Teacher*, 66(1), 69-77.

- Ríos Olaya S. R., & Valcárcel Goyeneche A. M. (2005). Reading: A meaningful way to promote learning English in high school. *Profile Issues in Teachers Professional Development*, (6), 59-72.
- Schraw G. (1998). Promoting general metacognitive awareness. *Instructional science*, 26(1-2), 113-125.
- Snow C. (2002). Reading for understanding: Toward an R&D program in reading comprehension. Rand Corporation.
- Snow C. E. (2006). What counts as literacy in early childhood?. *Blackwell handbook of early childhood development*.
- Veenman M.V., & Elshout J. J. (1994). Differential effects of instructional support on learning in simulation environments. *Instructional science*, 22(5), 363-383.
- Verhoeven L., & Snow C. E. (Eds.). (2001). *Literacy and motivation: Reading engagement in individuals and groups*. Routledge. 295 p.
- Wigfield A. (1997). Reading motivation: A domain-specific approach to motivation. *Educational psychologist*, 32(2), 59-68.
- Wigfield A., Gladstone J. R., & Turci L. (2016). Beyond cognition: Reading motivation and reading comprehension. *Child development perspectives*, 10(3), 190-195.
- Wolf M., & Stoodley C. J. (2008). *Proust and the squid: The story and science of the reading brain*. Findaway World LLC. pp. 147-148
- Ziegler J. C., & Goswami U. (2005). Reading acquisition, developmental dyslexia, and skilled reading across languages: a psycholinguistic grain size theory. *Psychological bulletin*, 131(1), 3-29.

С.М. Иманқұлова* , **Н.Ж. Егізбаева**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: isalta_69@mail.ru

ТЫҢДАЛЫМ МӘТІНДЕРІН ІРІКТЕУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ БЕЙІМДЕУ ТҮРЛЕРИ

Мақалада тыңдалым дағдыларын қалыптастыруға арналған мәтін таңдау мен бейімдеу жолдары сөз етіледі. Тыңдалымның сәтті жүзеге асуы тыңдаушының белгілі бір тілдік дағдыларды қалыптастыруына байланысты қарастырылады. Тыңдаушының мәтіндегі негізгі үғымды қабылдауы, оны қосымшадан бөліп алуы, хабарламаны белгілі бір қарқынмен және белгілі бір ұзақтықта есте сақтауы, тілдік және мағыналық болжам жасауы, қарым-қатынас жағдаятын түсінуі және т.б. проблемалар, тыңдалым мәтіндерін түсінуге кедергі келтіретін білім, білік дағдылары талданады. Тыңдалымға арналған мәтіндер оқиғаны түсінуге, оның мағынасын қабылдауда тілді кеңейтуге, тілдік білімді толықтыруға, жаттықтыруға, яғни жаңа тілдік материалды бекітүге қызмет етеді. Мәтін таңдау мен іріктеу тілді менгертудің тиімділігін арттырады. Ол үшін аутентті мәтіндерді тілдік мақсатқа сай дұрыс іріктей алу керек. Тыңдалым мәтіндерінде коммуникативті жағдаяттарды анықтайтын құрылымдық бөліктер (түрі, стилі) басшылыққа алынады. Мәтіндегі шынайы оқиға, өмір, тіл үйренешінің қызығушылығын оятып, пікірталасқа түсуге жетелейді. Соңдай-ақ аутентті мәтіндер ауызша сөйлеудегі табиғи интонацияны, мысалы, шамадан тыс эмоционалдылық, бейнелілік, сипаттамаларымен шынайы эмоцияны сипаттайды. Мақалада авторлар аутентті мәтіндердің негізгі аспектілерін, аутентті емес мәтіндерден айырмашылығын, оны аудиторияға бейімдеудің жолдарын көрсетеді. Мәтінде бейімдеу себептері мен тәсілдеріне талдау жасайды.

Түйін сөздер: тыңдалым, мәтін, дағды, мәтін таңдау, мәтінді бейімдеу.

S.M. Imankulova*, N.Zh. Yegizbayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: isalta_69@mail.ru

The textbook as the main means of learning

The article discusses ways of choosing and adapting text to develop listening skills. Successful listening performance depends on the formation of certain language skills of the listener. The listener perceives the main concept of the text, separates it from the secondary, memorizes the message at a certain pace and for a certain period of time, makes linguistic and semantic predictions, understands the communication situation, etc. analyzes the problems, knowledge and skills that interfere with the understanding of texts by audition. Listening texts serve to understand the event, expand the language in the perception of its meaning, supplement linguistic knowledge, train, that is, consolidate new linguistic material. The text choosing and selection increase the efficiency of language learning. To do this, you need to be able to correctly select authentic texts in accordance with the language purpose. When listening to texts, they are guided by the structural parts (type, style) that determine the communicative situation. The real story in the text, life, arouses the interest of the language learner and leads to discussion. Authentic texts also describe natural intonations of speech, such as real emotions with extreme emotionality, images and descriptions. In the article, the authors show the main aspects of authentic texts, their differences from inauthentic texts and how they can be adapted for the audience. Analyze the reasons and ways of adapting the text.

Key words: listening, text, skills, text selection, text adaptation.

С.М. Иманқұлова*, Н.Ж. Егізбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: isalta_69@mail.ru

Отбор текстов для аудирования и виды их адаптации

В статье рассматриваются способы выбора и приспособления текста для развития навыков восприятия речи на слух. Успешное выполнение аудирования рассматривается в связи с формированием определенных языковых навыков у слушателя. Анализируются восприятие

слушателем основного понятия в тексте, выделение его из приложения, запоминание сообщения в определенном темпе и длительности, языковая и смысловая догадки, понимание ситуации взаимоотношения и другие проблемы, а также знания, умения и навыки, препятствующие пониманию текстов на слух. Тексты для аудирования служат для понимания события, расширения языка в восприятии его смысла, пополнения и обучения языковым знаниям, т. е. закрепления нового языкового материала. Подбор и отбор текста повышают эффективность изучения языка. Для этого необходимо уметь правильно подбирать аутентичные тексты в соответствии с языковой целью. В текстах для аудирования руководствуются структурными подразделениями (тип, стиль), определяющими коммуникативные ситуации. Реальные истории из жизни вызывают интерес у человека, изучающего язык, и привлекают к вступлению в дискуссию. Так же аутентичные тексты описывают естественную интонацию в устной речи, например, искреннюю эмоцию с особенностями чрезмерной эмоциональности, выразительности. В статье авторы раскрывают основные аспекты аутентичных текстов, их отличие от неаутентичных текстов, способы их адаптации к аудитории. Анализируют причины и способы адаптации текста.

Ключевые слова: аудирование, текст, навыки, выбор текста, адаптация текста.

Kіріспе

Тындалымға арналған мәтіндерді қалай таңдау керек, таңдалған материалдарды аудиторияның сұранысына сай қалай бейімдеу керек деген тақырып өте өзекті. Бұл мәселе туралы қазақ тілінде материалдар жоқтың қасы. Мәтінтану мәселесі теориялық түрғыдан талданғанымен, оны практикага бейімдеу мәселесі көп айтыла бермейді. Осылан байланысты мақаланың өзектілігі туындейді. Сөйлеу әрекетінің тындалым болігінің зерттелуіне қызығушылық болғандықтан, тындаушыға қандай талаптар қойылады, мәтінді іріктейтін әдіскер қабылдаушының материалды дұрыс түсініп, ұғынуы үшін өз ісінде неге мән беруі керек, тілдік норма занылыштарын сактап, белгілі бір мақсатқа бағытталған тілдік әрекетті қалай жүзеге асыруға болады деген мәселені көтердік.

Қазақ тілін менгеру деңгейін анықтауда сөйлеу әрекетінің ішінде «Тындалым» болігінің маңызы ерекше. Әдіскер ғалымдар есту арқылы қабылдауды, яғни тындалымды сөйлеу әрекетінің ең күрделі түріне жатқызады.

Тындалым ауызша хабарламаның мағынасын түсіну, қабылдау, тану және түсіну механизмдерінен тұратын сөйлеу әрекетінің өнімсіз түрі деп қабылданады. Тындалым – (лат. audire – есту) терминін Дэн Браун атты американдық психолог XX ғасырдың 30-жылдары ғылыми айналымға енгізгені белгілі.

Тындалым тындаушыдан жақсы дайындық пен жылдам реакцияны талап етеді, ол тындауға арналған материалды жақсылап ұғынып алмаса, оқылым болігі сияқты мәтінге кері қайта алмайды. Тындаушы: сөйлеу ағымын қабылдау, хабарлама тақырыбын анықтау, негізгі ұғымды қосымшадан бөліп алу, мәтінді мағыналық

беліктерге бөлу, логикалық байланысын табу, хабарламаны белгілі бір қарқынмен және белгілі бір ұзактықта есте сақтау, тілдік және мағыналық болжам жасау, қарым-қатынас жағдаятын түсіну және т.б. білім мен белгілілікке ие болуы керек. Оның есте сақтау мен қабылдау дағдылары, дыбыс пен интонацияны қабылдау мүмкіндігі, яғни, сөйлеудің дыбыстық жағы автоматты түрде қалыптасуы керек. Сондай-ақ, сөздер мен сөз тіркестерін түсіну дағдысы, морфологиялық және синтаксистік деңгейдегі сөйлеудің грамматикалық формаларын саналы түрде тану дағдысы қалыптасуы керек.

Алайда тіл үйренушілердің барлығы мұндай қабілеттерге ие бола бермейді. Танымдық мотивацияның әлсіздігі, дербес іс-әрекет етуге дайын еместік, білім, білік, қабілеттің жетіспеушілігі, қиялдаудың төмендігі, қабылдау мен ойлау процесінің жетілмеуі, шешім шығара алмау, эмоционалды тұраксыздық, бұйығылық, өзін өзі бақылау мен талдау жасай алмау, білім алу процесін дұрыс ұйымдастырмау, әлеуметтік қарым-қатынас жасау мен бейімделудің қындығы және т.б. қатысты проблемалар тындалым материалдарын сәтті жүзеге асыруға кедергі келтіреді.

Мәтінді тындауда адамдардың жаса ерекшелігін ескеру қажет. Мысалы, 18-25 аралығындағы жастарға тіл үйрену онайға түседі. Олардың негізгі психикалық танымдық процестері (назар аудару, жады, ойлау жүйесі) өз дамуының жоғары шегінде болады. 35 жастан асқан адамдарда танымдық процестер (сезінүү, қиялдау) бәсендереп калады. Ал 40 жаста назар аудару, ойлау жүйесі, жедел ойлау жадысы, жылдамдық реакциясы төмендереп кетеді.

Келесі мәселе – сөйлеушінің *сөйлеу қарқыны*. Сөйлеу қарқыны дегеніміз – сөз орамдары мен

оның элементтерінің айтылу жылдамдығы. Сөйлеу қарқыны түрлі себептерге: аудитория көлеміне, оның акустикасына, тындаушылардың санына, әңгіменің тақырыбына, айтушының жеке ерекшелігіне, ақпараттың жаңашылдығы мен маңыздылығына және т.б. байланысты. Негізгі ақпарат жай айтылады да, қосымша ақпарат тез айтылады. Қандай жағдай болмасын, сөйлеу қарқыны белгілі бір нормага бағынады. Мысалы, неміс тілінің орташа сөйлеу қарқыны минутына – 110-130 сөз. Ағылшындар одан да жылдамырақ сөйлейді, олардың көрсеткіші минутына – 140-150 сөз. Орыс тілінің орташа сөйлеу қарқыны минутына – 120 сөз, 240-250 буын. Эр тілге қатысты сөйлеу қарқының ескермесек, сөзді созылыңқы айту немесе жылдам айту сөйлеушінің интонациясын бұзып, дыбыстардың айтылу нормасын құртады. Мәтін 3 минуттан асып кетсе, мәліметтерді есте сақтау қындық тудырады.

Сондай-ақ сөйлеушінің жеке ерекшелігін де қосуға болады. Оның дикциясының анық болмасы немесе жас ерекшелігі де тындаушыға эсер етеді. Осындай жағдайда тындау қынға соғады.

Материал және әдістер

Тындалым мәтіндерін іріктеу және оны бейімдеу мәселелеріне қатысты зерттеу әдістерінде мәтіндегі ақпаратты қабылдау және жеткізу кезіндегі механизмдер, мәтін мазмұнындағы қажетті мәліметтерді есте сақтау мен оның санада орнығына қатысты мәселелер, ондағы тілдік бірліктер, аутенттілік, оның атқаратын қызметі, аутентті мәтіндерді іріктеп алып, аудиторияга бейімдеу және т.б. мәселелер қамтылады.

Лингвист әрі психолог ғалым Н.И. Жинкин «Механизмы речи» деген еңбегінде тындалымды психологиялық процесс ретінде қарастыра келе, ақпаратты қабылдау және жеткізу кезінде әсер ететін механизмдерді тәмендегідей жіктейді (Zhinkin, 1958:15).

Ақпаратты ұғыну механизми. Қабылдаушының материалдың мәнін түсінуі (акпаратты қабылдауы, оның маңыздылығы, қосалқылығы, және т.б.).

Есте сақтау механизмы. Сөз оралымдарын түсіну үшін белгілі бір кезенге дейін барлық сөздер мен оның құрамдас біліктерін есте сақтау керек, ал айтылғандардың барлығын түсіну үшін ең болмағанда айтылған оралымдардың негізгі құрамдас біліктерін есте сақтап қалу керек. Есте сақтаудың негізгі сипаттамасы айтылған матери-

алды есте ұзақ сақтау мен оның санада орнығы болып табылады.

Есте сақтау процесінің ұзақтығы 2-ге бөлінеді: қысқа мерзімді (жылдам қабылдау) және ұзақ мерзімді (ұзак қабылдау).

Қысқа мерзімдіге 10 сек аралығында жеке сөздерді, сөз оралымдарын қабылдау жатады, ал ұзақ мерзімдіге 10 сек аса уакытта қабылдау жатады және ол сөз саны мен грамматикалық құрылымына байланысты болады.

Егер сөйлем ұзақтығы қысқа мерзімді жадыдан асып кетсе, тындаушы фразаның басын ұмытып, оның мағынасын жинақтай алмай қалады. Сондықтан тіл үйренудің алғашқы сатысында алдымен қысқа мерзімді жадыны дамыту маңызды.

Алдағы көріністі болжау механизмі. Мәтінді тұтас болжау немесе оның кейбір элементтерін, ықтималдық жағдайларын болжау. Бұл механизм бойынша тындаушы материалды белгілі бір біліктері бойынша (дыбыс, буын, сөз) қабылдайды да, оған есте сақтау жеңіл болады. Яғни, фонематикалық есте сақтау. Мұнда тындаушы ауызша сөйлеуді қабылдауда оны мағыналық синтагмаға, сөз тіркесіне, сөзге бөліп, адамның дауыс ырғағын, жылдамдығын, тембр, интонациясын ажыратады. Бұл материалды дұрыс түсініп қабылдауға көмектеседі.

Әдебиетке шолу

Қазақ тіл білімінде: М.Серғалиев, Г.Смагұлова, Б.Шалабай, С.Жусанбаева, Г. Кәріпжанова, Г.Әбікенова және т.б. ғалымдар мәтін мәселесін көркем мәтін тұрғысынан қарастырды. Ғылыми еңбектерде көркем мәтінді лингвистикалық талдау, көркем мәтін семантикасы, көркем шығармадағы мәтінгүзімнің теориялық мәселелері сөз болды.

Ал отандық және шетел ғылымдары Р. Гальперин, Г. Солганик, Л. Лиер, Е.Носонович, О. Мильруд, Д. Нуман, Д. Хармер, К. Морроу, И. Франк К. Шо, Д. МакДоноу мәтінді бейімдеудің негізгі техникаларына тоқтала келе, практикалық тұрғыдан мәтінді бейімдеудің жолдарын көрсетті.

Тіл білімінде «мәтін» ұғымының дәл анықтamasы болған жоқ. Оны әр ғалым әр қырынан зерттеді. Себебі бұл жағдай осы ұғымның күрделілігімен түсіндіріледі, оның басқа тілдік бірліктерден айырмашылығы зор. Мәтін сөйлемнің жалғасы немесе сөйлемнен жоғары құрылымдық тілдік бірліктер ретінде анықталады.

И.Р Гальперин мәтіннің негізгі категорияларына а) акпараттық, ә) тұтастық, б) уақыт бірлігі; модальдық, подтексті жатқызады (Galperin, 2008). Мәтін құрайтын бұл категориялар өзіндік мазмұн-мақсатына, берілу жолдары мен қалыптарына, тілдік құралдарына қарай сарапанады.

Мәтін – коммуникативтік міндеттерді шешуде таптырмас құрал. Тіл үйренуші мәтіндегі тілдік құралдар арқылы тілді интуитивті менгеруден бастап, саналы, дұрыс, шебер қолдануға дейінгі жаңа бір деңгейге көтеріледі.

Професор Ф.Ш. Оразбаева мәтінді «адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын жүйелі қатысымдық құрылым» ретінде санайды. «Мәтін – арнайы өңделіп, тілдік норма зандалықтарын сактап, белгілі бір мақсатқа бағытталған тілдік әрекеттің жемісі». (Orazbaeva, 2019: 140).

Адамдардың қарым-қатынасының түрлеріне байланысты әртүрлі қатысымдық мақсатқа бағытталған сөйлеу түрлері туындаиды. Олардың бастыларын атайды болсақ: бір нэрсе туралы хабарлау, акпарат беру; өзінің ниетін, көніл-күй, сезімін білдіру; басқа адаммен байланыс орнату немесе оған әсер ету т.б.

Осыған байланысты мәтін түрлерінің негізгі қызметтерін былайша топтастырады:

- 1) хабарлау, акпарат беру қызметі;
- 2) экспрессивтік қызмет;
- 3) бұйыру, ұсыныс, кеңес беру қызметі;
- 4) эстетикалық қызмет, т.б.

Бұлардың ішінде хабарлау, акпарат беру қызметі басымдыққа ие не-гізгі қызмет түріне жатады. Мұндай мәтіннің мазмұнын қабылдаушыға берілуге тиіс жаңа мәлімет, білім қурайды. Акпараттық мәлімет, әсіресе, радио, теледидар және газет хабарларында көбірек кездесетін белгілі.

Экспрессивтік қызмет адресанттың көніл-күйін, сезімін, көзқарасын, эмоциясын білдіруде көрінеді. Мұндай мәтіндерге алғыс айту, коніл білдіру, бата беру, құттықтау, кешірім сұрау, сәлемдесу, қоштасу мазмұндығы мәтіндер жатады. Ондай мәтіндердің құрамында экспрессивті сөздер, одагай, модаль сөздер көп қолданылады.

Қазіргі таңда қазақ тілін ана тілінде немесе екінші тіл ретінде оқытуда мәтін дамытушылық қызмет атқарады. Мәтін арқылы өз стилі, жеке пікірі бар тілдік тұлғаны қалыптастыруға болады. Ол үшін мәтінді тілдік мақсатқа сай дұрыс іріктей алу керек.

Оку мәтіндерін іріктеуде әдіскер ғалымдар негізгі 2 бағытты басшылыққа алады: грам-

матикаға бағытталған мәтіндер және коммуникацияға бағытталған мәтіндер.

Грамматикага бағытталған мәтінді іріктеуде ең алдымен тілді менгертуге арналған грамматикалық бірліктер негізе алынса, коммуникацияға бағытталған мәтіндерде коммуникативтік жағдаяттарды анықтайтын құрылымдық беліктер (турі, стилі) басшылыққа алынады. Коммуникацияға бағытталған мәтіндер қарым-қатынас стратегиясы мен тактикасына сай акпаратты қабылдау мен жеткізуіді нысанға алады.

Мәтін таңдау мен іріктеу тест тапсырмаларын құрудың тиімділігін арттырудың негізгі шарты болып табылады. Мәтін таңдауда «аутенттілік» (латынша «authenticus»), «аутентті оқыту» (authentic learning) деген термин XX ғасырдың 90-жылдарында кең таралды.

Аутенттілік туралы әдіскер ғалымдар арасында бірізділік жоқ, мысалы, Ю.Захарова, Д. Костоган тілді тұтынушы құрған сөйлеу үлгілерін, мысалы монолог пен диалогті жатқызады.

Т.Ф. Ефремова төмендегідей анықтама береді: «Аутентичный – Исходящий из первоисточника, соответствующий подлиннику; подлинный»;

«Подлинный – 1) Являющийся оригиналом; не скопированный...»;

«Оригинальный – 1) Свойственный оригиналу, характерный для него.

2) Не заимствованный, не подражательный, не переводный; подлинный» (Yefremova, 2000:3).

Шетел және орыс ғалымдарының еңбектерінде «аутенттілік» деген терминді әр түрлі жіктейді. Мысалы, Л. Лиер аутенттіліктің З түрін көрсетеді (Lier, 1988).

1) материалдың аутенттілігі – шынайы аутентті, сондай-ақ табиғи тілді, ондағы мағыналық байланысты қолдана отырып, әдістемелік мақсатқа арнайы бейімделген мәтіндер және т.б.

2) прагматикалық аутенттілік – контекстің аутенттілігі, мақсаты, сөйлеу түрлерінің өзара әрекеттесуі аутенттілігі.

3) жеке аутенттілік – қатысымның нақты жағдайларына байланысты сөйлеуді түзетуде субъектінің коммуникативтік әрекетті орындау мақсаты мен себебін жете түсінуі.

Аутентті оку мәтіндерінің параметрлерін Е.В.Носонович және О.П.Мильруд төмендегідей жіктеп көрсетеді (Milrud, Goncharov 2003: 39-43р.).

1) функционалдық аутенттілік – тілдік міндеттерді шешу үшін лингвистикалық құралдарды таңдаудың шынайылығы/табиғиленілігі;

- 2) лексика-фразеологиялық аутенттілік – лексика мен фразеологияны дұрыс таңдау;
- 3) грамматикалық аутенттілік – сөйлеу тіліне тән грамматикалық құрылымдарды пайдалану;
- 4) құрылымдық аутенттілік – мәтін мен оның логикасын, мазмұны мен тұтастығын құру ерекшеліктері.
- 5) аутентті безендіру «түпнұсқалық» материалдарды құруға әсер ету үшін.

Д. Нуман білім беру мақсатында құрылмаған кез келген материал аутентті деп саналуы мүмкін екендігін айтады (Nunan, 1989/2000:54)

Шетел ғалымы Д. Хармер аутентті мәтін деп, тілді тасымалдаушылар үшін сол тілде ойлайтын, сөйлейтін адамның жазғанын айтса (Harmer, 2010:146.), К. Морроу қандай да бір ақпаратты жеткізу үшін ақпарат алушының ауызша және жазбаша сөйлеу үшін құрган үзінді мәтіндерін айтады(Morrow,1977:13).

Нәтижелер мен талқылау

Біздің түсінігімізше, *аутентті деп* тілді қолданушылардың сол тілді тасымалдаушылар үшін де, үйренушілер үшін де мәтін, видео және аудио, суреттеме түрінде көрсететін және тыннататын *материалдарды санаймыз*. Сондай-ақ белгілі бір мақсатқа сай алынған мәтіндерді тіл үйренушіге ыңғайлас, ықшамдап бере білу әдіс-тәсілдерін де айтамыз.

Аутентті материалдар ол – түпнұсқа мәтіндер. Онда ұлттық мәдени ерекшеліктер мен деректер көрініс табады. Тіл үйренуші сол түпнұсқа мәтіндер арқылы жаңа білім, құндылықтарды, яғни мәдени-танымдық құзіреттілікті қалыптастырады. Мәтіндегі шынайы оқиға, өмір, тіл үйренушінің қызығушылығын оятып, пікірталасқа түсуге жетелейді. Сондай-ақ аутентті мәтіндер ауызша сөйлеудегі табиғи интонацияны, мысалы, шамадан тыс эмоционалдылық, бейнелілік, сипаттамаларымен шынайы эмоцияны сипаттайды. Жартылай аутентті мәтіндер тындауға қурделі болып келеді. Табиғаты бойынша олар да аутентті мәтіндер, бірақ өндөлген не қысқартылған болып келеді.

Отандық әдіскерлер Е.В. Носонович пен Р.П. Мильруд мәтіндердің аутенттілік аспектілерін төмендеғідей жіктең көрсетеді (Nosonovich, Milrud, 2008: 10-14).

1) Мәдени аутенттілік – сол тілді қолданушылардың өмір сүру жағдайының ерекшеліктерін көрсететуде қолданылатын мәтіндер.

2) Ақпараттық аутенттілік – тіл үйренушінің жас ерекшелігіне сай көкейкесті, маңызды ақпараттары бар мәтіндер.

3) Жағдаяттық аутенттілік – коммуникация жағдайында шынайылықты көрсететін, мысалы, тілді қолданушылар үшін мысал арқылы белгілі бір тақырыпты талқылауға қызықтыруда қолданылатын мәтіндер,

4) Ұлттық ментальдылық аутенттілігі – тілдік бірліктерді қолданудағы ерекшеліктер.

5) Реактивті аутенттілік – мәтіннің білім алушылар үшін эмоционалды жағдай туғызуға қабілеттілігі.

6) Аутентті рәсімдеу – білім алушының на зарын оқу құралындағы мәтінді түпнұсқага сай етіп, мәтіннің коммуникативтік міндетін түсінуді жеңілдететін безендіру.

7) Мәтіндегі оқу тапсырмаларының аутенттілігі, білім алушы бос уақытында түрлі дерекөздермен жұмыс істегендеге ынталандыратын тапсырмалардың мүмкіндігі.

Аутентті мәтіндер төмендеғідей қызмет атқарады:

1) білім берушілік, яғни, үйретуші, ынталандыруши, семантикалық, стандарттаушы, бақылаушы-реттеушілік.

2) дамытушылық, яғни жады, назар аудару, ойлау механизмдері мен жеке қасиеттерін дамыту

3) тәрбиелік, эстетикалық тәрбие мен тілін үйренуші елдің мәдениетін құрметтеу.

1-кесте – Аутентті және аутентті емес материалдардың негізгі ерекшеліктері

	Аутенттік материалдар	Аутенттік емес материалдар
Құру мақсаты	Өзге тілді шынайы коммуникация	Білім беру мақсаты
Бағыты	Коммуникативтік қабілеттілікті дамыту	Тілдік тұлғалар мен құрылымдарды бекіту
Тілдік мазмұны	Құрделі грамматикалық құрылымдар мен лексика, ықшамдалған сөйлемдер, кідіріс, клише т.б.	
Дереккөздер	Түпнұсқалық дереккөздер	Арнағы дайындалған материал

Тындалымға арналған мәтіндер оқиғаны түсінуге, оның мағынасын қабылдауда тілді кеңейтуге, тілдік білімді толықтыруға, жаттық-

тыруға, яғни жаңа тілдік материалды бекітүге қызмет етеді.

Түсінуге жеңіл болу үшін іріктелетін аутентті мәтіндер:

- 1) мәтінді сол күйінше өндемей ала салу;
- 2) бейімделген немесе әдістемелік мақсатқа сай қысқартуға, ықшамдауға түскен, өзгерілген аутентті мәтіндер;

3) жинақталған немесе түпнұсқалық де-рекөздерге негізделген, грамматикалық, лексикалық өзгеріске ұшыраған аутенттік мәтіндер;

4) Түпнұсқалық негізdemесі жоқ, оқу процесіне лайықталған әзірлемеші тараҧынан құрылған мәтіндер.

«Әдістемелік аутентті» мәтіндерді таңдағанда тек қана нәтижеге жетуді ғана ескермей, мәтіннің тұтастығын, байланыстығын, ақпараттылығын, жағдаятқа бейімделуін де ескеру шарт.

Аутентті мәтіндердің негізгі сипаттамалары немесе аспектілері:

- әдістемелік аспект (мәтіннің қолжетімділігі, оқыту міндетіне сай келуі, тиімділігі);
- құрылымдық аспект (мәтіннің құрылымдық байланыстылығы мен тілдік сипаттамалары);
- мазмұндық аспект (сипатталатын жағдаяттың шынайылығы).

Әрине, бұл аспектілер оқытудың нақты міндеттері мен тіл үйренушінің тілдік деңгейіне қарай әдістемелік жағынан өзгеріп отырады.

Бейімделген мәтіндер. «Бейімделген мәтін» термині (лат. adaptare – бейімделу):

1. Жас ерекшелігі, мамандығы және тілдік дайындығы бар белгілі бір оқырманға арналған жазба мәтін.

2. Оқушының тілдік құзіреттілік деңгейіне сай женілдетілген, оңайлатылған немесе қындытылған мәтін (Azimov, 2009).

3. Дайындығы нашар оқырмандар мен балаларға шет тілін оқуда жиі қолданылатын, женілдетілген көркем-әдеби және басқа да шығармашылық мәтіндер (Bim-Bad, 2002:12).

Берілген терминдерден байқағанымыздай, бейімделген мәтіндер алдымен тілді тұтынушылар тараҧынан жазылып, сонаң соң мамандар тараҧынан тілді үйрету үшін тілдік құзіреттілік деңгейіне сай өндеп аутентті мәтіндердің ерекше түрі екендігін көреміз. Яғни, мәтінді бейімдеу – қабылдаушының деңгейіне сай түпнұсқа мәтінді өндеу.

Мәтінді бейімдеудің түрлері:

1) Субъекттілік бейімдеу – мәтінді бейімдейтін адамға қатысты. Адресанттың түпнұсқалық мәтіннің деңгейін түсінуі бейімдеу дәрежесіне тікелей байланысты. Мәтінді бейімдейтін автор алдымен оқырманға түпнұсқалық мәтінді

ұсынады да, сосын өзі түсіндірген/өндеген жаңа мәтіннің авторы болады. Өндеген мәтіннің сапасы автордың түпнұсқалық мәтінді түсіну қабілетіне байланысты болады. Егер автор осы салада белгілі бір құзіреттілікке ие болса, сәтті шығады да, ие болмаса көрісінше болады.

2) *Референциалды бейімдеу* – мәтінді не ақпаратты бейімдеу нысанына байланысты. Шет тілін үйренушілер мәтін мазмұнын толық болмаса да жалпы түсінуі мүмкін, ал мәтіндегі белгілі бір ойды білдіру тәсілінде (курделі синтаксистік құрылымдар, жиілігі төмен сөздер, фразеологизмдер, мәтіннің ұзақтығы және т.б.) қындық байкалады. Тілді оңайлату үшін мәтін тілдік деңгейге бейімделеді, яғни өндөледі. Оның үстіне кең көлемдегі оқырмандарға арналғандықтан, жанры түрлінше болып келеді. Ал мәтіндегі ақпаратты бейімдегендеге сол саланың маманы емес басқа адам өндесе, оқырманға мағынасы толық жетпей жатады. Оған кодекс пен занбарды, медициналық және басқа да нұсқаулықтарды алғанда ақпараттың жағы түгілі, тілдік түсіндірілу жағының аксал жатқанын байқайды.

3) *Адресаттық бейімдеу.* Бейімдеу адресатын (маман не маман еместерді; топтық, жалпы не жеке адресатты) негізге алады. Мәтін кең көлемдегі оқырмандарға, сондай-ақ шектелген оқырмандарға бейімделеді. Мысалы, шет тіліндегі көркем шығарманы белгілі бір тілдік деңгейдегі оқырмандарға бейімдейді.

4) *Инструменталды/құралдық бейімдеу* мәтінді өндеу тәсілі негізінде жіктеу. Коммуникация ауызша да, жазбаша да өтетіндіктен, ауызша және жазбаша бейімдеу деп бөлінеді.

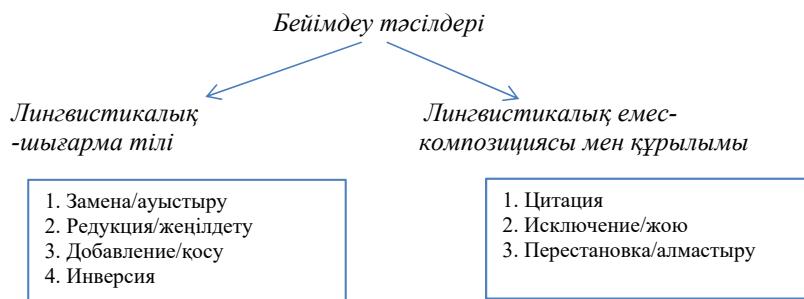
Мәтіндік материалдарды бейімдеу оларды өндеудің тілдік аспектілеріне байланысты болады.

Мәтінді бейімдеу себептерін қарастырайық:

- 1) Мәтін тілдік деңгейге сай дұрыс таңдалмаған.
- 2) Мәтіндегі грамматикалық құралдар тестіленушінің тілді менгеру деңгейіне сай емес.
- 3) Мәтін қызығушылық тудырады, жаңа лексика енгізілген, пікірталасқа сұранып тұр, бірақ кейір ой желісі түсіп қалған.
- 4) Мәтін шамадан тыс коммуникативтік формада берілген, коммуникативтік мақсатты түсіну қындық келтіреді.

5) Қолданылған лексика тым қын немесе мәтінде өте көп түсініксіз сөздер кездеседі.

6) Мәтін өте женіл және жаңа грамматикалық және лексикалық құрылымдармен толықтырылуы керек

1-сурет – Мәтінді бейімдеу тәсілдері

7) Мәтін күрделі құрылған, негізгі идеяны сақтауда кейбір бөліктері түсіп қалған не қысқарап қалған.

8) Кейбір мәтіндер тым жасанды, еркін окуга не пайдалануга келмейді.

9) Мәтінде берілген үзінді тілді менгерушінің намысына не сезімін тиіп кетуі мүмкін.

10) Мәтінде ой логикалық жағынан байланыспаган.

11) Мәтінде мазмұндық байланыс, тұтастық жоқ.

12) Мәтінде тілдік құралдарды пайдалануда жүйеллік сақталмаған.

13) Мәтін тым біржақты, коммуникативтік мақсаты ашылмаған

14) Мәтін соңында қорытынды аяқталмай қалған және т.б.

А.В.Брыгина кандидаттық диссертациясында (Brygina, 2004) мәтінді бейімдеу тәсілдері қабылдаушы мәтіндегі элементті түсінбеген кезде түпнұсқа мәтіннің мағынасына аздаған өзгеріс енгізу арқылы олқылықтың орнын толтыру үшін алмасыратынын айтады.

Редукция/ықшамдау – авторлық жаңалық енгізілгенде сөйлемдер мен құрылымдарды құрау нормасын қалпына келтіру мақсатында мәтін компоненттерінің колдану тәртібін өзгерту.

Косу – мәтіннің алғашқы мағынасын қалпына келтіру кезінде колданылады, кей жерлерінде қалып кеткен ақпаратты мәтін оқырманына түсінбестік туындағы үшін белгілі бір деңгейде қалпына келтіру.

Инверсия – мәтіннің мағыналық тұтастығын көрсету үшін сөйлемдерін сөздердің дағдылы орын тәртібін өзгерту, алмасыру.

Цитация – бейімдеу тәсіліне жатпайды, аутентті мәтінді көшіріп, ондағы ақпаратты түсіну үшін мәтіннің формасы мен мазмұнына сай алмасыру, мақсаты – мәтіндегі бірізділікті сақтау

Жою – артық қолданылған тілдік бірліктерді (қыстырма сөздер, сөйлемнің бірыңғай мүшелері, қайталаулар, біржақты мысалдар, риторикалық сұрақтар мен таңданыстар, цитаттар, автордың ойына әсер етпейтін детальдар, түсініктемелер, талдаулар, сипаттамалар, мазмұнға нұқсан келтірмейтін сөздер мен сөйлемдер және т.б.)

Алмасыру – мәтіндегі күрделі оралымдарды, фразеологиялық тіркестерді, киындық тудыратын грамматикалық не синтаксистік құрылымдарды басқасымен алмасыру.

Орыс ғалымы Илья Франк мәтінді аудармада бейімдеудің 27 технологиясын көрсетеді (www.franklang.ru/index.php/tehnologiya-adaptatsii). Соның ішінде мәтінді бейімдеуге қатыстысы:

1) Түпнұсқалық мәтіндегі ұзақ параграфтар 2 не одан да көп бөлікке бөліну керек;

2) Сол сияқты ұзақ сөйлемдер де бірнеше бөлікке бөліну керек;

3) Ауыспалы мағынадағы сөздерге түсініктеме берілуі керек;

4) Мәтіндегі жиі қайталанатын сөйлемдерді аударудың қажеті жоқ.

5) Жеке атаулар бейімделуге жатпайды.

Сапасыз бейімдеу/өңдеу мәтіннің ақпараттық және әдістемелік табигатына әсер етеді. Осыған байланысты К.Шо мен Д.МакДоноу мәтінді бейімдеудің 5 негізгі техникасын ұсынады: толықтыру (adding), жою (deleting), өзгерту (modifying), ықшамдау (simplifying), тәртібін өзгерту (re-ordering). (McDonough J. & Shaw, 2003).

Әрқайсынына тоқталайық:

Толықтыру (adding) мәтінге практиканы қажет ететін тілдік элементтерді қосу. Ол грамматикалық та, лексикалық та, фонетикалық та күбылды болуы мүмкін. Әр тілдің өз ерекшеліктеріне сай толықтыру.

Жоюды (deleting) белгілі бір мәтінге, аудиога немесе бейнеказбаға, тіпті оқулыққа да қолданады. Тест жағдайында тілді үйретуге арналмаған мәтін болса, мағынасы жоқ болса

немесе тілдік деңгейге, лексикалық минимумге сай келмесе, шындыққа жана спайтын үлкен көлемдегі ақпарат болса, халықтың мәдени өмірін негативті көрсететін болса және т.б. факторларға байланысты.

Өзгерту (modifying) негізгі еki жолмен беріледі: қайта өндөу (rewriting) және қайта күру (restructuring). Егер мәтінмен жұмыс окуга келетіндей болса, онда оны қайта өндөуге болады. Себебі тілді қабылдау оны оку мен тыңдау кезінде ерекшеленеді.

Мәтінді ықшамдау (simplifying) сөйлемнің күрілымына (күрмалас сөйлемдердің орнына жай сөйлемдер), лексикалық мазмұнына (лексиканы минимумға сай бейімдеу), сондай-ақ грамматикалық күрілымына (мысалы, төлеу сөзді төл сөзге айналдыру) әсер етеді. Алайда мұндай өзгерістерді мәтіндегі тілдік аутенттілікті сақтау үшін абылап қолдану керек.

Орын тәртібін өзгертуге (re-ordering) келсек, мұнда мәтіннің техникасына қатысты, мәтінмен жұмыс кезінде тапсырмаларды орындау тәртібін өзгертуге қатысты.

Корытынды

Корыта келгенде, сөйлеу әрекетінің тындалым бөлігіне мәтін таңдау өте күрделі де қын жұмыс. Тындалымға арналған мәтіндер оқиғаны

түсінуге, оның мағынасын қабылдауда тілдік білімді толықтыруға, жаттықтыруға, яғни жаңа тілдік материалды бекітуге қызмет етеді. Сондықтан мәтін іріктеуде аутенттілік, кәсіби бағыттылық, ақпараттық, өзектілік, тілдік қолжетімділік, және т.б. өлшемдерге сүйену керек. Мәтін таңдағанда оның белгілі бір мақсатқа күрылуы, тілдік деңгейге сай іріктелуі, оның есте сақтауға жеңіл болуы, мазмұнында ой саларлық, назар аудараптық негізгі сөздің болуы, негізгі ақпараттың косымша ақпараттан ерекшеленіп тұруы және т.б. белгілері сақталуы керек. Мәтін мазмұны коммуникативтік жағдайға сай күрылуы, тындарманға әсер етеп білу қызметі, негізгі идеясы көрініс табуы керек.

Олай болмаған жағдайда мәтінді (мейлі ол қарапайым мәтін болсын, мейлі көркем мәтін болсын) ірікте, тілдік тұлғаның сұранысына сай бейімдеуге тұра келеді. Ал автордың жазған түпнұсқасын өзгерту, толықтыру оңай шаرعا емес. Мәтін қүрілымы, ондағы логикалық жүйе, абзац арасындағы сабактастық, тілдік бірлік арасындағы байланыс, яғни мәтіндегі тұастықты толық сақтау – бейімдейтін автордың біліктілігі мен қабілетіне тікелей байланысты. Автор тек мәтін теориясын біліп қана қоймай, тыңдаушыны қызықтыратын, оның тілдік сұранысына сай бөлігін ықшамдаң бере білу механизмдерін де қоса менгеруі керек.

Әдебиеттер

- Жинкин Н.И. Механизмы речи. – М.: Наука, 1958. – 370 с.
- Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М: Наука, 2008. – 144 с.
- Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. – Алматы: АН-Арыс, 2019. – 584 б.
- Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный / Т.Ф. Ефремова. VII. – М.: Русский язык, 2000. – 1213 с.
- Lier L.V. The Classroom and the Language Learner / L.V. Lier. – N.Y: Longman, 1988.
- Мильруд Р.П., Гончаров А.А. Теоретические и практические проблемы обучения пониманию коммуникативного смысла иноязычного текста // ИЯШ. – 2003. № 1. – С. 39 – 43.
- Nunan D. Designing tasks for the communicative classroom. Cambridge: Cambridge University Press. 1989/2000. p. 54-42, c. 54.
- Harmer J. How to teach English. Pearson, 6-Th impression. 2010. p. 146.
- Morrow K. Authentic Texts in ESP. In S. Holden (Ed.), English for specific purposes. – London: Modern English Publications. 1977. – P. 13.
- Носонович Е.В., Мильруд Г.П. Критерии содержательной аутентичности учебного текста / Е.В. Носонович, Г.П. Мильруд // Иностранные языки в школе. – 2008, № 2. – С. 10-14.
- Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Издательство ИКАР, 2009.
- Бим-Бад Б.М. Педагогический энциклопедический словарь. – М., 2002. – С. 12.
- Брыгина А.В. Лингвистические принципы адаптирования художественного текста: дис. канд. филол. наук / А.В. Брыгина. – М., 2004. – С. 200.
- www.franklang.ru/index.php/tekhnologiya-adaptatsii
- McDonough J. & Shaw C.(2-nd edition) Materials and Methods in ELT. A Teacher's Guide. Malden: Blackwell, 2003.

References

- Azimov E. G., Shchukin A.N. (2009) Novyy slovar metodicheskikh terminov i ponyatiy (teoriya i praktika obucheniya yazykam) [New dictionary of methodological terms and concepts (theory and practice of teaching languages)]. M.: Izdatel'stvo IKAR (In Russian)
- Bim-Bad B. M. (2002) Pedagogicheskiy entsiklopedicheskiy slovar [Pedagogical encyclopedic dictionary]. M., 12 p. (In Russian)
- Brygina A.V. (2004) Lingvisticheskiye printsyipy adaptirovaniya khudozhestvennogo teksta: dis. kand. filol. nauk/A.V. Brygina [Linguistic principles of literary text adaptation: dis. cand. philol. sciences/A.V. Brygina]. M., 200 p. (In Russian)
- Galperin I. R. (2008) Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya [Text as an object of linguistic research]. M: Nauka, 144 p. (In Russian)
- Zhinkin N. I. (1958) Mekhanizmy rechi [Speech mechanisms]. M.: Nauka, 370 p. (In Russian)
- Yefremova T. F. (2000) Novyy slovar russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatel'nyy / T.F. Yefremova [New dictionary of the Russian language. Explanatory and derivational / T.F. Efremova]. VII. M.: Russkiy yazyk, 1213 p. (In Russian)
- Lier L.V. (1988) The Classroom and the Language Learner / L.V. Lier. [The Classroom and the Language Learner]. N.Y: Longman (In English)
- Morrow K. (1977) Authentic Texts in ESP. In S. Holden (Ed.), English for specific purposes. London: Modern English Publications. P.13).
- Milrud R. P., Goncharov A.A. (2003) Teoreticheskiye i prakticheskiye problemy obucheniya ponimaniyu kommunikativnogo smysla inoyazychnogo teksta [Theoretical and practical problems of teaching understanding of the communicative meaning of a foreign language text]. IyaSH, № 1. 39-43 p. (In Russian)
- McDonough J. & Shaw C. (2003) Materials and Methods in ELT. A Teacher's Guide (2-nd edition). Malden: Blackwell (In English)
- Nosonovich Ye.V. (2008) Milrud G.P. Kriterii soderzhatel'noy autentichnosti uchebnogo teksta / Ye.V. Nosonovich, G.P. Mil'rud [Criteria for the substantive authenticity of the educational text / E.V. Nosonovich, G.P. Milrud]. Inostrannyye yazyki v shkole, № 2. 10-14 p. (In Russian)
- Nunan D. (1989/2000) Designing tasks for the communicative classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 54 p. (In English)
- Orazbarva F. Zh. (2019) Tildik qatynas [Language communication]. Almaty: An-Arys, 584 p. (In Kazakh)
- Harmer J. (2010) How to teach English. Pearson, 6-Th impression. p. 146.
- www.franklang.ru/index.php/tekhnologiya-adaptatsii

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Әдебиеттану	Section 1 Literary Criticism	Раздел 1 Литературоведение
<i>Джаламова Ж.Б., Джолдасбекова Б.У.</i>		
Авторская рефлексия в романе М. Земскова «Сектант»		4
<i>Есбалаева Р.Ж.</i>		
Казіргі қазақ прозасындағы психологиялық деформация көріністері.....		14
<i>Жаппарқұлова Қ.Н., Касымжанова М.Е.</i>		
Метафоризация прозы Е. Замятиной в свете диалога Востока и Запада.....		23
<i>Коңыратбай Т.Ә.</i>		
Эпикалық дәстүр табиғаты: синергетикалық пайымдау		35
<i>Ломова Е.А., Баянбаева Ж.А.</i>		
Концептуальные особенности художественного метода И. Тургенева в аспекте англо-американской критики ХХ века ..	45	
<i>Москвичева С.А., Александрова О.И.</i>		
Игра и деконструкция в постмодернистском советском политическом анекдоте.....		56
<i>Нажис Ата Йылдыз</i>		
1911 жылғы Түркістан жер сілкінісінің түрік әдебиетіндегі көрінісі		66
<i>Тебегенов Т.С., Нұрпейісова Н.Т.</i>		
Драматургияндағы тартыс психологиясы және кейіпкерлерді даралай мінездеу поэтикасы.....		73
<i>Темирболат А.Б.</i>		
Когнитивные аспекты поэзии Жамбыла Жабаева		82
2-бөлім Тіл белімі	Section 2 Linguistics	Раздел 2 Языкознание
<i>Ashirova A.T., Atahanova A.N., Ramazanova Sh.A., Bainiyazov A.</i>		
Application of language to the main issues of cognitive linguistics as a sub-branch of cognitive science.....		96
<i>Ибрағимов Э.А.</i>		
Формирование и основные принципы языковой политики с исторической точки зрения		103
<i>Курбанлы Н.Ч.</i>		
Возможности влияния замен слов и словосочетаний на литературный язык.....		112
<i>Meirambekova L.K., Dautova G.R.</i>		
The historical role of kazakh language in the system of turkic languages		119
<i>Sayakhmet S.S., Tumanova A.B.</i>		
Thesaurus as a mandatory element in the training of the future specialist		127
<i>Taussogarova A.K., Tuzelbayeva D.</i>		
From the experience of studying the image of the state in the linguistic consciousness.....		135
<i>Фархадова Г.И.</i>		
Влияние глобализации на обогащение лексического фонда современных языков		143
3-бөлім Тіл мен әдебиетті оқытуудың әдістемесі	Section 3 Methods of teaching language and literature	Раздел 3 Методика преподавания языка и литературы
<i>Akhmetova A.B., Imambayeva G.E., Csapó B.</i>		
Development of reading skills and motivation in learning English as a function of young learner's previous language background: Kazakhstani context		152
<i>Иманқұлова С.М., Егізбаева Н.Ж.</i>		
Тыңдалым мәтіндерін іріктеу және оларды бейімдеу түрлері		162